

Littekens in het landschap

Onderzoek naar de veranderingen in de Franse en
Duitse herdenkingscultuur van de Eerste Wereldoorlog
in Verdun in de periode 1916-2006

Marina Susanne Top 267210

Masterthesis Maatschappijgeschiedenis CH 4050

Faculteit Historische en Kunstwetenschappen

Erasmus Universiteit Rotterdam

Begeleider: dr. M. Kraaijestein

25 oktober 2007

Inhoudsopgave

<i>Voorwoord</i>	2
<i>Hoofdstuk 1: Inleiding</i>	3
<i>Hoofdstuk 2: De historie van Verdun</i>	15
§ 2.1 Verdun in andere tijden	15
§ 2.2. De aanloop naar de Slag van Verdun	18
§ 2.3. De Duitse aanval	24
§ 2.4. De slag afgeslagen	31
§2.5 Conclusie	34
<i>Hoofdstuk 3: Eén oorlog, twee belevingen</i>	36
§ 3.1 Verdun, symbool van de Franse natie	36
§ 3.2 Invloed van de media	41
§ 3.3 Contact met thuis	47
§ 3.4 Conclusie	49
<i>Hoofdstuk 4: Het herinneringslandschap van Verdun</i>	51
§ 4.1 Van overwinning naar gemeenschappelijk lijden	51
§ 4.2 De oorlog in woord en beeld	58
§ 4.3 Het landschap van Verdun: natuur of cultuur ?	64
§ 4.4 Monumenten om te herdenken	70
§ 4.5 Musea in Verdun; informatief, educatief of volksvermaak	85
§ 4.6 Conclusie	92
<i>Hoofdstuk 5:De oorlogsgraven van de Eerste Wereldoorlog</i>	94
§ 5.1 Omgang met de dood	94
§ 5.2 Oorlogsgraven	99
§ 5.3 Bijzondere graven	110
§ 5.3 Conclusie	114
<i>Hoofdstuk 6: Pelgrim versus Toerist</i>	116
§ 6.1 Pelgrimages naar Verdun	116
§ 6.2 Toeristenindustrie	122
§ 6.3 Conclusie	126
<i>Hoofdstuk 7: Conclusie</i>	128
<i>Literatuur</i>	134
Primaire bronnen:	134
Secundaire bronnen:	134
Internetbronnen:	136
<i>Bijlage: Lijst van gedenkplaatsen</i>	138
Musea	138
Duitse gedenkplaatsen	138
Franse gedenkplaatsen	139

Voorwoord

Deze masterthesis over de herdenkingscultuur van Verdun vormt het sluitstuk van mijn masteropleiding Maatschappijgeschiedenis. In het laatste jaar van de bacheloropleiding geschiedenis ging ik in het kader van het onderzoekscollege Media & Communicatie op studiereis naar de Belgische stad Ieper. In die twee dagen maakte ik voor het eerst kennis met de herdenkingscultuur van de Eerste Wereldoorlog. De enorme omvang van de herdenking had mijn nieuwsgierigheid gewekt. In de zomer van 2006 reisde ik twee weken op eigen gelegenheid langs het voormalig westelijk front. Die vakantie werd afgesloten met een bezoek aan de Franse stad Verdun. De oorlogsherdenking in deze stad overtrof mijn verwachtingen. Daar is het idee voor deze masterthesis geboren.

Zonder de hulp van een aantal personen had deze thesis niet tot stand kunnen komen. Allereerst wil ik mijn begeleider de heer Kraaijestein bedanken voor het enthousiast ontvangen en afremmen van mijn te ambitieuze plannen. Zijn suggesties en aanvullingen zijn zeer waardevol geweest voor de totstandkoming mijn thesis. Het veldonderzoek in Verdun was niet mogelijk geweest zonder de gezelschap van mijn moeder Nelleke. De week in Verdun was een ongelooflijk druk programma, maar het was tegelijkertijd een onvergetelijke vakantie. Ik wil André, Nelleke, Jeroen en Chantal bedanken voor hun steun. Tot slot wil ik mijn vriend Bart bedanken voor zijn steun en liefde, maar zeker ook voor zijn kritische commentaren.

Marina Top

Nieuwerkerk aan den IJssel, 22 oktober 2007

Hoofdstuk 1: Inleiding

In de zomer van 2006 bevond ik mij precies negentig jaar na de slag bij Verdun in ditzelfde noord Franse stadje. In de reisgids van Kees en Chrisje Brants, *De velden van weleer*, werd ik gewaarschuwd voor kermisachtige taferelen die de herdenking van de Eerste Wereldoorlog in en rond Verdun domineren.¹ Het echtpaar Brants heeft geen woord gelogen. Het museum in de citadel heeft meer weg van een attractie in de Efteling en een avondvullend theaterprogramma verbeeldt in enkele uren de hele slag bij Verdun, compleet met sterfscènes, rook en geluidseffecten. Het feit dat mijn bezoek samenviel met de negentigjarige herdenking van de oorlog, vertekent mijn beeldvorming van de herdenking enigszins. Er werden evenementen georganiseerd die doorgaans niet plaatsvinden en het was de gelegenheid voor de onthulling van enkele nieuwe monumenten. Toch meen ik met een gerust hart te kunnen stellen dat de herdenking van de Eerste Wereldoorlog in Verdun buitengewone proporties heeft aangenomen.

De herdenking van de Eerste Wereldoorlog is langs het gehele westelijke front nadrukkelijk aanwezig. Veel dorpen in het Franse Sommegebied zijn voor hun bestaan afhankelijk van het slagveldtoerisme. In het Belgische Ieper is dit niet anders. In deze gebieden wordt de herdenking grotendeels bepaald door Groot-Brittannië. Overal is er de mogelijkheid om poppyroutes² te volgen. Herdenkingsparken en oude slagvelden worden veelal door Britse organisaties onderhouden en ceremonies hebben over het algemeen een Brits karakter. Verdun is voor de Fransen, wat Ieper voor de Britten is. De littekens in het landschap bestaan uit graslanden vol mijninslagen. Halfverwoeste abri's en forten worden met grote zorg bewaard.

De Fransen domineren de herdenking in de vestingstad, maar Amerikanen en Duitsers herdenken hier eveneens hun omgekomen militairen. Iedere nationaliteit, beter gezegd iedere bevolkingsgroep, heeft zijn eigen herinnering aan de historische gebeurtenis. Elke groep heeft zijn eigen gebruiken en rituelen om hun doden te herdenken. Hierdoor kunnen spanningen tussen bevolkingsgroepen, juist tijdens herdenkingen, naar voren komen. Geen enkele herinnering is immers neutraal.³ Uitgesloten groepen hebben vaak het gevoel niet te worden erkend of als de vijand te worden beschouwd. Aan de andere kant kunnen herdenkingen ook

¹ Kees en Chrisje Brants, *De velden van weleer, reisgids naar de Eerste Wereldoorlog*, (Amsterdam, 2005), 235.

² De poppy, klaproos, is het Britse symbool voor de herdenking van de slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog geworden. De papaver is het symbool voor opoffering. De klaproos is vergankelijk en kwetsbaar en bloeit bovendien weelderig in de gebieden rond Ieper en de Somme. Brants, *Levende herinnering*, 133.

³ Leen Dorsman, *Het zoet en het zuur: geschiedenis in Nederland*, (Amsterdam 2000) 37.

groepen met elkaar verzoenen. Op 4 mei herdenkt Nederland bijvoorbeeld: ‘ De Nederlandse burgers en militairen die zijn omgekomen sinds het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, in oorlogssituaties en bij vredesoperaties waar ook ter wereld.’⁴ In de jaren na de Tweede Wereldoorlog werden in eerste instantie alleen de Nederlandse slachtoffers van deze oorlog herdacht. Vanaf de jaren zestig kwam hier verandering in. Slachtoffers van andere militaire conflicten, zoals de politionele acties in Nederlands-Indië, werden toen officieel herdacht. Hiermee kreeg een ‘vergeten’ groep erkenning. Inmiddels is de Nationale Dodenherdenking verder verbreed en is er bijvoorbeeld ruimte voor Duitse deelname aan de Nederlandse herdenking. In Verdun is de herdenking van de Eerste Wereldoorlog eveneens aan een veranderingsproces onderworpen.

De relatie tussen Frankrijk en Duitsland is altijd moeizaam verlopen. Elzas-Lotharingen is een vaak bevochten gebied en de grens is menigmaal naar Duitse en Franse zijde verschoven. Verdun ligt net buiten dit gebied en is altijd in Franse handen gebleven. Dit stadje heeft een belangrijke plaats in het Franse nationale verleden ingenomen. Uitgerekend deze plek was in de afgelopen decennia het toneel voor de politieke verzoening tussen Duitsland en Frankrijk. Op 22 september 1984 stonden de Franse premier Mitterand en de Duitse bondskanselier Kohl hand in hand voor het Ossuaire de Douaumont, een knekelhuis en Franse militaire begraafplaats nabij Verdun. De twee leiders wilden hiermee de vriendschap tussen de twee naties benadrukken. Een film van deze gebeurtenis wordt tot op de dag van vandaag in de filmzaal van het ossuarium getoond. Door dergelijke acties heeft de Franse en Duitse herdenking in Verdun tegenwoordig een duidelijk politiek tintje gekregen.⁵

Na een indrukwekkend verblijf keerde ik met veel vragen huiswaarts. Je zou verwachten dat negentig jaar na de Eerste Wereldoorlog de belangstelling zou zijn afgenomen. Er zijn nog nauwelijks mensen in leven die zelf de oorlog hebben meegemaakt en ook familieleden van de soldaten raken langzamerhand uitgestorven. Toch zijn de slagvelden rond Verdun enorm populair. Ieder jaar reizen grote aantallen mensen naar de voormalige frontzone van de Eerste Wereldoorlog. Waar zijn deze bezoekers naar op zoek? Zijn het toeristen of voelen zij zich persoonlijk verbonden met de streek? Herdenkt Frankrijk in Verdun nog steeds zijn oorlogsdoden of is het inmiddels geworden tot een lucratieve toeristische attractie? Het roept ook de vraag op of de slagvelden van Verdun altijd grote getale bezoekers hebben getrokken. Hadden de herdenkingen twintig, vijftig of negentig jaar geleden dezelfde betekenis of is dit in de loop van de tijd veranderd? Ik verbaasde mij over

⁴ <http://www.4en5mei.nl/herdenken> (17-10-2007).

⁵ Brants, *Velden van Weleer*, 263.

het feit dat alleen de Eerste Wereldoorlog lijkt opgenomen in de herdenkingscultuur van Verdun. Waar zijn de verwijzingen naar de Frans-Duitse Oorlog van 1870 en de Tweede Wereldoorlog?⁶

Binnen de wetenschap, de geschiedwetenschap in het bijzonder, is de laatste decennia veel aandacht ontstaan voor de manier waarop het verleden wordt herinnerd en herdacht. Binnen de geschiedwetenschap zien we daarnaast vanaf de jaren negentig een explosieve toename in onderzoek naar de Eerste Wereldoorlog. Het zal de lezer niet verwonderen dat inmiddels veel onderzoek naar de herinneringscultuur van de Eerste Wereldoorlog is gedaan. Over de herdenkingen in Ieper en het Sommegebied zijn reeds een aantal werken verschenen. Over de wijze waarop de Britten omgaan met de Eerste Wereldoorlog is veel literatuur te vinden. De zoektocht naar literatuur over de Franse herdenkingscultuur van de Eerste Wereldoorlog en de herdenkingen in Verdun in het bijzonder bleek een stuk minder vruchtbaar. Pierre Nora, grondlegger van het in kaart brengen van plaatsen van herinnering, besteedt in zijn extensieve werk *les Lieux de Mémoire* een hoofdstuk aan Verdun. *Les Lieux de Mémoire*, plaatsen van herinnering, is erop gericht om de nationale herinneringen van Frankrijk vast te leggen. Deze herinneringen zijn verbonden met historische gebeurtenissen en zijn, letterlijk dan wel figuurlijk, gekoppeld aan een bepaalde plaats, ritueel of persoon.⁷ Verdun maakt zodoende onderdeel uit van het totaal herinnert verleden van Frankrijk. Het is verwonderlijk dat in een land waar de collectieve en nationale herinnering een belangrijke plaats inneemt, nog zo weinig wetenschappelijk onderzoek is verricht naar de herdenkingen in het Franse pelgrimsoord, Verdun.

Het doel van deze masterthesis is een deel van de ontwikkeling van de herdenkingscultuur in Verdun in kaart te brengen. Deze thesis zal daarmee een aanvulling zijn op het onderzoek naar de herdenkingscultuur van de Eerste Wereldoorlog. De vraagstelling van de masterthesis is: In hoeverre is de manier waarop de Eerste Wereldoorlog in Verdun door Duitsers en Fransen in de afgelopen negentig jaar wordt herdacht veranderd en waardoor kan deze verandering worden verklaard? Aan de hand van de hoofdvraag heb ik de volgende deelvragen geformuleerd:

Tegen welke historische achtergrond kan de Franse en Duitse herdenkingscultuur van de Eerste Wereldoorlog in Verdun worden afgezet?

Op welke manier wordt door Frankrijk en Duitsland de Eerste Wereldoorlog in Verdun tussen 1918 en 2006 herdacht?

⁶ <http://www.ville-verdun.fr/-Verdun-2000-ans-d-histoire-.html> (17-10-2007).

⁷ H.L. Wesseling, *Plaatsen van herinnering: een historisch succesverhaal*, (Amsterdam, 2005) 13.

Welke factoren zijn van invloed op de wijze waarop Frankrijk en Duitsland de Eerste Wereldoorlog in Verdun door de tijd heen hebben herdacht?

De herdenkingen in en rond Verdun worden grotendeels door Duitsland, Frankrijk en de Verenigde Staten bepaald. Om een tweetal redenen heb ik besloten de Verenigde Staten buiten beschouwing te laten. Wanneer ik de Verenigde Staten in mijn onderzoek zou betrekken, zal gedegen onderzoek te veel tijd in beslag nemen. Daarnaast hebben Frankrijk en Duitsland in Verdun een gedeeld verleden dat verder teruggaat dan de Eerste Wereldoorlog. Een dergelijke connectie tussen de Verenigde Staten en Frankrijk of Duitsland bestaat niet.

Voor een kenner van de Eerste Wereldoorlog mag de ligging van Verdun duidelijk zijn, de leek zal hier meer moeite mee hebben. Frankrijk is namelijk meerdere Verduns rijk. De plaats waar de masterthesis betrekking op heeft is Verdun-sur-Meuse. De stad ligt in noordoost Frankrijk, ruwweg zestig kilometer van de Belgische grens. Dwars door de stad stroomt de rivier de Maas. Ik heb ervoor gekozen om negentig jaar herdenking in kaart te brengen. In die negentig jaar waren er periodes waarin er weinig belangstelling voor de Franse en Duitse herdenking van de Eerste Wereldoorlog in de noord Franse stad was. De lange onderzoeksperiode is daardoor te overzien.

In de hoofd- en deelvragen gebruik ik het begrip herdenkingscultuur. Ik heb voor dit algemene begrip gekozen omdat het allerlei vormen van herdenken omvat. Een herdenkingsplaats kan een monument, begraafplaats of museum zijn, maar het gaat verder dan dat. Rond Verdun worden de slagvelden met grote zorg bewaard. Of het nu gaat om een reconstructie of glooiende kraterlandschappen, het zijn allebei vormen van herdenking. Herdenkingscultuur is ook traditie, zoals een jaarlijkse bijeenkomst of *reenactment*.⁸ Daarnaast omvat dit begrip ook de manier waarop de inwoners van Verdun met de oorlog omgaan. Met andere woorden, vormt de oorlog een inkomstenbron of gaat het om het bewaren van het erfgoed en de nagedachtenis van de slachtoffers?

Herdenken vindt dus op vele manieren plaats. De herinnering vormt de basis voor wijze waarop de herdenking tot stand komen. De manier waarop de Eerste Wereldoorlog toen en nu herdacht wordt, hangt nauw samen met de manier waarop men de oorlog herinnert. Je zou in die zin ook van een herinneringscultuur kunnen spreken. Wanneer we ons verdiepen in de theoretische achtergrond van de herinnering komen we automatisch bij Maurice Halbwachs (1877-1945) terecht. Deze Franse socioloog wordt gezien als de grondlegger van de methodiek van de collectieve herinnering. Halbwachs ziet elke herinnering als een

⁸ *Reenactment*, ofwel historische re-enactment, is een rollenspel van bijvoorbeeld veldslagen. De deelnemers, gekleed in kostuums, spelen de veldslag na.

collectieve herinnering. Herinneringen zijn in zijn opvatting collectief gedeelde representaties van het verleden. Een individuele herinnering bestaat volgens Halbwachs niet.⁹

Er is een duidelijk onderscheid te maken tussen de theoretici die voortborduren op de theorie van Halbwachs en theoretici die de methodiek van Halbwachs weerleggen. Pierre Nora is iemand die in de voetsporen van zijn landgenoot treedt. Hij stelt dat we vandaag de dag echte herinneringen niet meer kennen, maar dat er nog wel plaatsen van herinnering zijn. Sinds de moderne mens bezig was met vooruitgang, is het echte herinneren gaan verdwijnen. De echte herinnering is volgens Nora de manier van herinneren van primitieve en archaïsche samenlevingen: het verbindt het verleden met het heden. Dat kan ook makkelijk, omdat heden en verleden eigenlijk hetzelfde zijn. De moderne mens is constant op zoek naar verandering, waardoor de tijden in een rap tempo veranderen. Heden en verleden lijken niet meer op elkaar, en de moderne mens is geneigd tot een kunstmatige ingreep om toch nog vat te houden op het eigen verleden, dat nu zo vreemd lijkt. Plaatsen van herinnering nemen een belangrijke plaats in de historisering van het geheugen in.¹⁰

Volgens de definitie van Nora is een plaats van herinnering, ‘... een symbolische entiteit die voortkomt uit de verbeelding. Het is de uitkristallisering van een visie op het verleden die vast verbonden is met een bepaalde plaats, letterlijk of figuurlijk, een ritueel of zelfs een individu.’¹¹ Wanneer we deze definitie gaan toepassen in de praktijk, kom je er achter dat bijna alles een *lieu de mémoire* kan zijn: personen, plaatsen, symbolen, zelfs een lied, tekst of begrip. Alle deze *lieux de mémoire* kan je in grofweg drie categorieën onderbrengen. Allereerst zijn er de letterlijke plaatsen van herinnering. Hieronder verstaan we geografische plaatsen waar een historische gebeurtenis plaats vond. Deze plaatsen roepen associaties met gebeurtenissen uit het verleden op. Voorbeelden zijn Dokkum, Waterloo, Westerbork en zelfs de Linnaeusstraat in Amsterdam, want menigeen denkt daarbij gelijk aan de moord op Theo van Gogh. Naast plaatsen die direct aan een historische gebeurtenis verbonden zijn, kunnen verwijzingen, zoals plaats- en staatnamen, dezelfde functie vervullen. Zo kennen veel plaatsen en steden in Nederland een Oranje-Nassauwijk of een Indische buurt. Dat deze verwijzingen niet zo permanent zijn als een geografische plaats laat bijvoorbeeld de Russische stad Sint-Petersburg zien. De roemruchte Februari- en Oktoberrevoluties hadden het einde van het tsarentijdperk ingeluid. Als eerbetoon aan de overleden Russische

⁹ Wulf Kansteiner, ‘Finding meaning in memory: A methodological critique of collective memory studies, in *History and Theory*, vol.41 nr. 2 (2002), 180.

¹⁰ Pierre Nora, *Realms of Memory ; Vol. I: Conflicts and divisions : rethinking the French past. - 1996. Vol. II: Traditions : the construction of the French past. - 1997. Vol. III: Symbols : the construction of the French past. - 1998*, (New York, 1996-1998), 2-3.

¹¹ Wesseling, *Plaatsen van herinnering*, 13.

revolutionair Lenin werd in 1924 Sint-Petersburg omgedoopt in Leningrad. De inwoners van Leningrad besloten met een referendum in 1991 dat de stad weer Sint-Petersburg moest worden genoemd. De naam Leningrad behoorde tot een verleden waar zij niet aan herinnerd wilden worden. Tenslotte zijn er de figuurlijke plaatsen van herinnering. Van een werkelijke locatie is hier geen sprake. Het gaat dan om abstracte en symbolische begrippen die een element van herinnering in zich dragen.¹² Dit kan bijvoorbeeld een volkslied zijn, of in het geval van de Franse nationale herinnering *14 Juillet*. Op deze nationale feestdag wordt de bestorming van de Bastille in 1789 herdacht en stilgestaan bij het feit dat Frankrijk vanaf dat moment een republiek is.

In 1984 verscheen het eerste deel van het project *Lieux de Mémoire*. Nora wilde middels dit werk alle nationale herinneringen die verbonden zijn met historische gebeurtenissen van Frankrijk vastleggen. Met de haast allesomvattende definitie die Nora hanteert voor *lieux de mémoire* kan bijna alles tot een plaats van herinnering worden gerekend. Het uiteindelijk werk is dan ook omvangrijk en bestaat uit maar liefst 5500 bladzijden verdeeld over zeven delen. Het project van Nora heeft inmiddels in vele landen navolging gekregen. Toch zijn er kanttekeningen te plaatsen bij de theorie van Halbwachs en Nora. Jos Perry weerlegt het idee van de collectieve herinnering. Perry geeft toe dat de collectieve herinnering van Nederlanders aan bijvoorbeeld Julius Ceasar gevormd wordt door culturele en sociale factoren, maar dat de herinnering zelf per individu verschilt. De herinnering aan de beroemde Romein is voor iedere Nederlander verschillend, omdat iedereen in een ander klaslokaal, op een ander tijdstip, van een andere docent en met een verschillend boek kennis maakte met deze keizer. Bovendien verschilt de perceptie van persoon tot persoon, omdat geen twee mensen op dezelfde manier zijn gevormd.¹³ De herinnering is dus in zoverre collectief dat mensen dezelfde gebeurtenissen herinneren, maar de manier waarop zij dit doen is individueel.

Net als Perry is Wulf Kansteiner van mening dat er naast de collectieve herinnering een individuele herinnering bestaat. Hij stelt echter dat het problematisch is om de individuele en collectieve herinnering van elkaar te scheiden, omdat beide vormen van herinnering niet bijzonder van elkaar afwijken.¹⁴ Hiermee raakt Kansteiner het probleem van de bruikbaarheid van begrippen als collectieve herinnering en collectieve herdenking. Volgens Kansteiner is er nog te weinig aandacht geweest voor de methodiek en toepassing van dergelijke begrippen in

¹² Wesseling, *Plaatsen van herinnering*, 12.

¹³ Jos Perry, *Wij herdenken dus wij bestaan: over jubilea, monumenten en de collectieve herinnering*, (Nijmegen 1999), 24 -25.

¹⁴ Kansteiner, 'Finding meaning in memory', 179-180.

wetenschappelijk onderzoek. Perry noemt deze begrippen containerbegrippen, omdat er werkelijk van alles onder de noemer collectieve herinnering kan worden ondergebracht. Het gaat mij te ver om te stellen dat een begrip als collectieve herinnering door een gebrek aan concretisering zijn bruikbaarheid heeft verloren, maar enige voorzichtigheid is geboden. Wanneer in deze thesis van collectieve herinnering of herdenking wordt gesproken ben ik mij ervan bewust dat er ook zoiets bestaat als de individuele herinnering en dat elk individu zijn eigen perceptie van een collectieve herinnering heeft. Een tweede reden waarvoor ik voor het gebruik van deze begrippen heb gekozen is het feit dat zij al geruime tijd in wetenschappelijke werken over herinneringscultuur worden gebruikt. De begrippen zijn dus reeds ingeburgerd en mits de hiervoor genoemde nuancering in acht wordt genomen, voor dit onderzoek legitiem.

Nu duidelijk is wat er onder herdenking en collectieve herinnering wordt verstaan, is het van belang vast te stellen hoe geschiedschrijving zich tot herinnering verhoudt en hoe identiteit en herinnering met elkaar zijn verweven. Volgens de school van Halbwachs en Nora vormen de geschiedschrijving en de herinnering elkaars tegenpolen. Zij zien herinnering als de levende traditie. De geschiedschrijving is daarentegen in hun ogen iets dor en droogs. Het is een aaneenschakeling van feiten waar slechts kritiek en analyse op kunnen worden losgelaten.¹⁵ Met andere woorden geschiedschrijving wordt gezien als een representatie, terwijl de herinnering altijd gebonden is aan de actualiteit. Een nuancering is hier wederom op zijn plaats. Waar Nora en Halbwachs steeds aan voorbij gaan, is dat mensen in primitieve samenlevingen weliswaar vaak geen schrift hebben, maar dit nog niet betekent dat het geheugen opeens een feilloos werkende machine is geworden. Zij zullen zich niet tot in detail een verhaal kunnen herinneren, maar slechts delen en die delen worden weer beïnvloed door hun eigen perceptie. Het geheugen brengt dus ook selecties in de herinnering aan en is niet aanwijsbaar objectiever dan de geschiedschrijving.¹⁶

Toch kun je niet zeggen dat collectieve herinnering en geschiedenis hetzelfde zijn. Volgens Jan Assmann neemt de collectieve herinnering de plaats in tussen de geschiedschrijving en de herinnering. De collectieve herinnering brengt als het ware delen van de geschiedenis naar het heden. Historische gebeurtenissen worden dus via collectieve herinnering op de toekomstige generaties overgebracht. Deze collectieve herinneringen vormen geen evenwichtig overzicht van de geschiedenis, maar zijn onderhevig aan willekeur

¹⁵ Nora, 'Between memory and history: Les Lieux de Mémoire', in *Representations*, nr.26 (1989), 8-9.

¹⁶ Perry, *Wij herdenken dus wij bestaan*, 27.

en richten zich vaak alleen op gebeurtenissen uit het recente verleden.¹⁷ Susan Crane spreekt dan van een continue aanwezigheid van het verleden in het heden dat in stand wordt gehouden door de collectieve herinnering.¹⁸ De collectieve herinnering vormt dus een brug tussen geschiedschrijving en het heden. Daarbij wordt de collectieve herinnering deels gevormd door de geschiedschrijving, maar andersom beïnvloedt de collectieve herinnering de geschiedschrijving ook. Wanneer er grote belangstelling ontstaat voor een gebeurtenis uit het verleden, heeft deze trend dikwijls zijn weerslag op de geschiedschrijving.¹⁹ Dat het dit jaar bijvoorbeeld het Michiel de Ruyterjaar is kan bijna niemand ontgaan zijn. De Ruyter kwam vierhonderd jaar geleden in Vlissingen ter wereld. In menig televisieprogramma is Michiel de Ruyter het gespreksonderwerp en festivals en tentoonstellingen worden aan de zeeheld gewijd. Al deze culturele uitingen roepen weer een reactie bij historici op. Zij voelen de behoefte om tegengewicht te geven aan de heldenverering en de activiteiten van De Ruyter in perspectief te plaatsen. In de voorgaande jaren verscheen er slechts een enkel wetenschappelijk werk, maar dit jaar verschijnt het ene na het andere boek of artikel over deze 'zeeheld'. De collectieve herinnering van Michiel de Ruyter heeft een nieuwe stroom geschiedschrijving over deze historische figuur teweeg gebracht. Tot besluit zegt Kansteiner over de verhouding tussen geschiedenis en collectieve herinnering '*Collective memory is not history though it is sometimes made from similar material.*'²⁰

Geschiedenis mag dan vaak de basis vormen van de collectieve herinnering, dit wil nog niet zeggen dat de inhoud van de herinnering overeenkomt met de historiografie. Zeeheld De Ruyter is eigenlijk zeerover, maar het merendeel van de Nederlandse bevolking ziet hem als zeeheld. De herinneringmakers, degenen die verantwoordelijk zijn voor het in het leven roepen van het De Ruyterjaar, hebben dus selecties aangebracht in het historische verhaal van De Ruyter. Je kan stellen dat ze de geschiedenis hebben gemanipuleerd. Het is immers veel aantrekkelijker om een zeeheld te herdenken dan een zeerover.²¹ De consumenten van deze collectieve herinnering kunnen op hun beurt de herinnering aannemen, negeren of aan hun eigen interesse aanpassen.²² Iedere bevolkingsgroep kijkt namelijk anders naar het verleden en vormt zich daar andere collectieve herinneringen over. De historische gebeurtenis die collectief wordt herdacht kan hetzelfde zijn, maar de wijze waarop aan de herdenking vorm

¹⁷ Kansteiner, 'Finding meaning in memory', 183.

¹⁸ Susan Crane, 'Writing the Individual back into collective memory', in *The American Historical Review* (1997), 1373.

¹⁹ Dorsman, *Het Zoet en het Zuur*, 7-8.

²⁰ Kansteiner, 'Finding meaning in memory', 179.

²¹ David Lowenthal, 'Identity, Heritage and History', in Gilles, John R., *Commemorations. The politics of national identity*, (1994), 51.

²² Kansteiner, 'Finding meaning in memory', 180.

wordt gegeven wordt mede bepaald door je identiteit. De collectieve herinneringen helpen standpunten te verdedigen, uitleg te geven over wie of wat een bepaalde groep of stroming is en hoe de groepen zijn ontstaan. De collectieve herinneringen hebben hierdoor voor de groep een bindende functie, maar sluiten daardoor ook automatisch andere groepen of individuen uit.²³

De collectieve herinnering is dus gericht op identiteitsvorming van personen en groepen en heeft meestal de publieke functie om sociale verhoudingen en culturele verbanden te legitimeren. Daarmee is herdenken dus zelden alleen een terugblik. Door herdenken wordt bepaald hoe groepen of personen in de wereld staan.²⁴ Het geeft weer wat die groepen belangrijk vinden. Met andere woorden, welke delen van hun erfgoed willen zij voortzetten in het heden en welke delen verafschuwen zij. Een individu maakt altijd deel uit van meerdere groepen.²⁵ Dit kan bijvoorbeeld door zaken als een dubbele nationaliteit, religie of politieke achtergrond. Je kan bijvoorbeeld Amsterdammer zijn en Marokkaan en Nederlander. Dit kan voor de betreffende persoon soms conflicterende situaties opleveren. De problematiek van onze multiculturele samenleving kan iemand met een dubbele nationaliteit in problemen brengen.

De manier waarop personen en groepen verwijzen naar aspecten van hun erfgoed is over vrijwel de hele wereld gelijk. Hoewel geschiedenissen en tradities totaal van elkaar kunnen verschillen worden gelijksoortige begrippen gebruikt. Erfgoed of identiteit heeft dus wijdverspreide gedeelde waarden, maar is tegelijkertijd uniek. Naast gedeelde waarden, is er nog een andere overeenkomstige karakteristiek waar te nemen. Waar er ook ter wereld herdacht wordt is er vrijwel altijd sprake van een gespiegelde stereotypering. Er zit meestal iets van een goed - fouttegenstelling in, bijvoorbeeld 'wij zijn geciviliseerd en zij zijn barbaars' of 'in de oorlog waren de Duitsers fout en de Nederlanders goed'. Het unieke aspect aan de identiteit gaat dan ook vaak samen met een gevoel van superioriteit.²⁶ Ook hier zie je dat negatieve aspecten uit het verleden dan vaak buiten beschouwing worden gelaten. Nederlanders praten liever over de Verenigde Oost-Indische Compagnie dan over de slavenhandel van de West-Indische Compagnie. Een collectieve herinnering is echter niet statisch. Herinneringen worden voortdurend herzien om aan de huidige identiteit te kunnen voldoen.²⁷ Roep naar erkenning van de Nederlandse betrokkenheid bij de slavenhandel heeft

²³ Dorsman, *Het zoet en het zuur*, 38-39.

²⁴ Perry, *Wij herdenken dus wij bestaan*, 12.

²⁵ Kansteiner, 'Finding meaning in memory', 189.

²⁶ *Idem*, 46.

²⁷ John R. Gilles, *Commemorations. The politics of national identity*, (New Jersey, 1994), 3.

in de afgelopen decennia gehoor gevonden. Mijn ouders kregen bijvoorbeeld op school vooral hoezeeverhalen over de Gouden Eeuw te horen, terwijl er tijdens mijn lagere en middelbare schoolperiode ook aandacht was voor de keerzijde van deze bloeiperiode. Sinds kort is er in het Amsterdamse Oosterpark zelfs een monument ter nagedachtenis aan dit negatieve stukje Nederlands verleden opgericht.

Maar wie bepaalt nu wat wordt herinnerd? Herinneringsmakers vormen, beïnvloeden en manipuleren de collectieve herinnering. In wezen is iedereen een herinneringsmaker. Ieder individu legt immers zijn eigen filter op de collectieve herinnering en kan die vervorming overbrengen op anderen. Herdenkingen kunnen dus onderaf, vanuit het volk, ontstaan. Deze zijn meestal spontaan en eenmalig, zoals de Witte Mars, twintig oktober 1996 te Brussel, waarmee de Belgische bevolking aandacht vroeg voor de gang van zaken rond het Dutrouxproces.²⁸ Toch bedoelen we bij herinneringsmakers vooral invloedrijke organisaties, zoals politieke partijen en belangenorganisaties. Het Nationaal Instituut Nederlands Slavernijverleden en Erfenis, NINSEE, heeft zich bijvoorbeeld jarenlang ingezet voor de realisering van een monument. De aanwezigheid van Mitterand en Kohl bij het Ossuaire de Douamont was duidelijk een politieke poging tot verzoening tussen beide landen. Naast het uitdragen van een politieke boodschap kunnen herdenkingen ook goed zijn voor het imago of de economie van het land.²⁹ Zo hoopt de Nederlandse overheid vast dat het Michiel de Ruyterjaar veel extra toeristen naar Nederland zal trekken. Herdenkingen zijn dus meestal van bovenaf bepaald en geregisseerd.

Hoe de herdenking van de Eerste Wereldoorlog in Verdun door de jaren heen vorm heeft gekregen wordt verderop in de thesis duidelijk. Op de theorie achter herdenkingen van de Eerste Wereldoorlog zal ik hier dus niet verder ingaan. In deze masterthesis zal ik gebruik maken van secundaire en primaire bronnen. De literatuur die ik ga gebruiken is gerelateerd aan de volgende onderwerpen: herdenkingscultuur in het algemeen, herdenkingscultuur van de Eerste Wereldoorlog, de geschiedenis van Verdun en Verdun ten tijden van de Eerste Wereldoorlog. Een belangrijk deel van de thesis wordt door veldonderzoek in Verdun onderbouwd. Tijdens het veldonderzoek zijn allerlei plaatsen van herinnering, die belangrijk zijn voor de Franse of Duitse herdenkingscultuur van de Eerste Wereldoorlog in Verdun, bezocht. De plaatsen van herinnering betreffen musea, begraafplaatsen, monumenten, forten,abri's en het oorspronkelijke slagveld. Deze plaatsen van herdenking en herinnering vormen dus een primaire bron. De bezoekersregisters en eventuele andere bronnen, zoals archieven,

²⁸ www.standaard.be/Archief/Dossiers/Index.aspx?dossierId=83 (17-10-2007).

²⁹ Perry, *Wij herdenken dus wij bestaan*, 12.

zijn van belang voor het beantwoorden van de vraag waarom mensen vandaag de dag de herdenkingsplaatsen bezoeken. Andere gegevens die uit het veldonderzoek naar voren komen zijn bijvoorbeeld de jaren van oprichting van de diverse aan de Eerste Wereldoorlog gewijde bezienswaardigheden. Mijn bevindingen in het veld worden vergeleken met reeds verschenen wetenschappelijke werken. Tenslotte zijn enkele webpagina's van, voor mijn onderzoek, relevante instanties geraadpleegd. De informatie van dergelijke sites is meestal ter illustratie in deze thesis verwerkt.

Het in kaart brengen van de monumenten en begraafplaatsen is al uitgebreid gedaan. Er zijn aardig wat reisgidsen over de slagvelden van de Eerste Wereldoorlog verschenen, waaronder een aantal Nederlandse. Mijn ervaring is dat deze gidsjes voldoende informatie over de locatie van bezienswaardigheden geven en redelijk tot zeer compleet zijn. Door niet op één reisgids blind te varen heb ik een zo volledig mogelijk overzicht van de herdenkingsplaatsen in en om Verdun verkregen. De bovengenoemde reisgidsen zijn de voornaamste bron, maar ook het vvv-kantoor in Verdun en de gedetailleerde topografische kaart van de slagvelden van Verdun, Forêts de Verdun et Du Mort-Homme³⁰, zijn geraadpleegd. De tijd waarin het veldonderzoek moest plaatsvinden was beperkt.

Hoewel ik naar volledigheid streef, zijn er twee redenen om bepaalde herdenkingsplaatsen buiten beschouwing te laten. De eerste reden is een logistieke reden. Wanneer plaatsen te ver buiten de route liggen of moeilijk bereikbaar zijn, zijn deze om redenen van tijdgebrek buiten beschouwing gelaten. Een andere reden om herdenkingsplaatsen niet op te nemen was, wanneer deze plaatsen nauwelijks of geen bezoekers trokken. Deze plekken zijn weinig populair en dus maken zij van de hedendaagse herdenkingscultuur geen wezenlijk onderdeel uit. Om te bepalen of een herdenkingsplaats al dan niet populair is, kunnen wederom de reisgidsen geraadpleegd worden. Wanneer er naar bepaalde plaatsen nauwelijks wordt verwezen, mag je veronderstellen dat dergelijke plaatsen weinig tot geen bezoekers aantrekken. De laatste primaire bron die in deze thesis wordt gebruikt, is meer ter illustratie. Zo nu en dan zullen citaten uit egodocumenten, brieven en dagboeken, van Fransen en Duitse soldaten een idee van de mens aan het front geven.

Deze thesis vervolgt met een contexthoofdstuk, hoofdstuk twee. Hierin wordt de geschiedenis van Verdun kort en bondig uiteengezet. In dit hoofdstuk is een belangrijk deel bestemd voor de positie van Verdun tijdens de Eerste Wereldoorlog, maar er mag daarnaast niet voorbij worden gegaan aan de rol die Verdun vervulde in de eeuwenlange strijd tussen

³⁰Instituut Geographique National, *Carte de randonnée- Forêts de Verdun et Du Mort-Homme - Champ de bataille de Verdun*, kaartnummer 3112ET.

het huidige Duitsland en Frankrijk. Dit hoofdstuk vormt dus de achtergrond waartegen hoofdstuk drie, vier, vijf en zes kunnen worden afgezet. Deze vier hoofdstukken vormen samen de hoofdmoot van de masterthesis. In ieder van de hoofdstukken wordt aan de hand van een bepaalde thematiek de herdenkingscultuur van de Eerste Wereldoorlog in Verdun besproken. Ik heb om een tweetal redenen voor een thematische aanpak gekozen. Ten eerste brengt een longitudinale benadering het gevaar van herhaling met zich mee, doordat in iedere periode dezelfde thema's aan de orde komen. Daarnaast zou een longitudinale aanpak hebben geleid tot lange en boeiende hoofdstukken over periodes waarin er veel aandacht was, afgewisseld door korte en oninteressante delen over tijdvakken waarin de Eerste Wereldoorlog nauwelijks een rol van betekenis speelde.

In hoofdstuk drie staat het thema oorlogsbeleving centraal. De oorlogservaringen van de militairen en burgers worden besproken en met elkaar vergeleken. Hoofdstuk vier is volledig gewijd aan de vormgeving van het herinneringslandschap. Het gaat daarbij om de manier waarop er in de afgelopen negentig jaar vorm is gegeven aan de herinnering van de Eerste Wereldoorlog. Hoe Duitsland en Frankrijk zijn omgegaan met de oorlogsdoden staat in hoofdstuk vijf centraal. Het laatste thematische hoofdstuk gaat in op de commercialisering van het oorlogsverleden. Het spanningsveld tussen de toerist en de pelgrim speelt daarin een belangrijke rol. Ten slotte worden in de conclusie, hoofdstuk zeven, de bevindingen uit de hoofdstukken drie, vier, vijf en zes samen gebracht en wordt de hoofdvraag van deze thesis beantwoord.

In de bijlage van deze masterthesis zit naast een uitgebreide lijst van geraadpleegde literatuur een lijst met alle in mijn onderzoek opgenomen herdenkingsplaatsen. Tot slot is het van belang te weten dat bijna alle afbeeldingen in deze thesis uit eigen fotocollectie komen. In het geval er gebruik is gemaakt van een andere bron zal dit expliciet onder de afbeelding vermeld staan.

Hoofdstuk 2: De historie van Verdun

De vestingstad Verdun is tegenwoordig vooral bekend van de gebeurtenissen tijdens de Eerste Wereldoorlog. Volgens vele historici is de Eerste Wereldoorlog niet de enige reden waarom deze stad stevig verankerd ligt in het Franse collectieve geheugen. In dit beschrijvende hoofdstuk ligt de nadruk op de gebeurtenissen rond Verdun tijdens de Eerste Wereldoorlog. In het kader van de collectieve herinnering van de Fransen aan Verdun kunnen we de voorgeschiedenis van deze stad niet achterwege laten. De eerste paragraaf zal daarom aan deze voorgeschiedenis worden gewijd. De paragrafen twee tot en met vier beschrijven de Eerste Wereldoorlog rond Verdun. Paragraaf twee loopt van het begin van de oorlog tot februari 1916 en beschrijft de aanloop naar de slag van 1916. De volgende paragraaf is gewijd aan de eerste maanden van de slag, van februari tot juni 1916. De laatste paragraaf bespreekt de resterende maanden tot december 1916. De aandacht ligt dus hoofdzakelijk bij het jaar 1916.

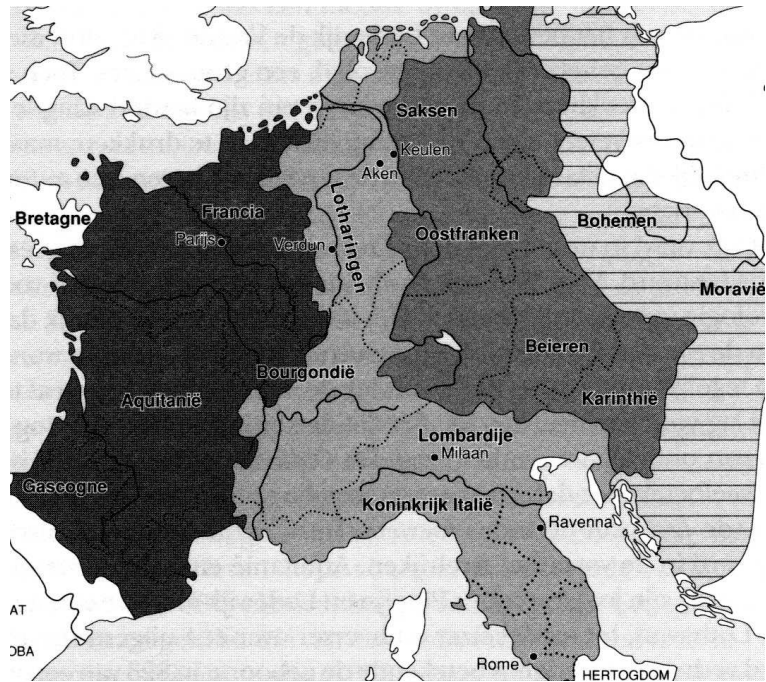
§ 2.1 Verdun in andere tijden

‘Tweeduizend jaar historie’³¹ proclameert de site van de gemeente Verdun. Hoewel de oorsprong van de stad inderdaad vlak voor de opkomst van het Romeinse Rijk ligt, zijn de gebeurtenissen uit die tijd weinig relevant voor het huidige Verdun. Bovendien zijn er weinig bronnen uit deze periode overgeleverd. De eerste grote gebeurtenis die volgens Antoine Prost in alle Franse schoolboeken van voor 1914 is terug te vinden, is het Verdrag van Verdun van 843.³² Dit verdrag maakte een definitief einde aan het Karolingische Rijk. Na het overlijden van Karel de Grote in 814 was het bewind overgegaan op Lodewijk de Vrome. Die verdeelde het rijk bij leven onder zijn drie zonen. De twee jongste, Pippijn en Lodewijk, kregen respectievelijk de deelrijken Aquitanië en Beieren. De oudste zoon, Lotharius, werd daarentegen medekeizer van het middenrijk. De broers kregen echter ruzie met hun vader en kwamen tegen hem in opstand. Lotharius nam zijn vader zelfs enige tijd gevangen. Ook tussen de broers onderling boterde het niet. Dit alles werd bemoeilijkt door de geboorte van de vierde zoon, Karel, in 823. Aan hem was tot dusver nog geen grondgebied toegewezen.

³¹ <http://www.verdun.fr/-Histoire-.html> (17-10-2007).

³² Antoine Prost, ‘Verdun’, in Nora, Pierre, *Realms of Memory ; Vol. I: Conflicts and divisions : rethinking the French past. - 1996. Vol. II: Traditions : the construction of the French past. - 1997. Vol. III: Symbols : the construction of the French past. - 1998*, (New York, 1996-1998), 378-379.

Een definitieve opdeling van het Karolingische Rijk moest een einde maken aan de opstanden en spanningen tussen de deelrijken. Deze opsplitsing werd vastgelegd in het verdrag van Verdun. Bij de verdeling werd geen rekening gehouden met natuurlijke grenzen, de bevolking of de gesproken taal. Er ontstond nu een westelijk en oostelijk rijk, waartussen een dunne strook land liep, het centrale rijk.³³ Dit centrale

De driedeling van het Karolingische rijk door het verdrag van Verdun 843.
Bron: Boer e.a., *Middeleeuwen*, 82.

rijk kreeg de naam Lotharingia. Wij kennen dit deel van het huidige Frankrijk nog steeds onder de Franse naam Lorraine en de Duitse benaming Lotharingen. Door de onnatuurlijke verdeling van het rijk werden staten en volkeren uit elkaar gerukt en de heersende macht ontwricht. Edelen zagen hun kans schoon en namen machtige posities in. Vooral het smalle middenland kreeg hierdoor te maken met een onstabiele situatie. De grenzen van dit middenland zijn dan ook menigmaal verschoven. Steden waaronder Verdun hoorde soms tot het oostelijk rijk dan weer tot het westelijk rijk. Grofweg de gebieden die wij tegenwoordig als de landen Duitsland en Frankrijk kennen. In 1552 werd Verdun door de koning van Frankrijk, Henri II, definitief bij Frankrijk ingelijfd.³⁴

Van 1870 tot 1871 vond een oorlog plaats die voor Verdun verstrekkende gevolgen zou hebben. In Nederland staat deze oorlog bekend als de Frans-Duitse oorlog. Duitsland bestond echter nog niet, daarom is het beter om van de Frans-Pruisische oorlog te spreken. Frankrijk was op dat moment een keizerrijk onder het bewind van Napoleon III, de neef van Napoleon Bonaparte. In 1870 kregen Pruisen en Frankrijk onenigheid over de zogenaamde *Hohenzollern Candidatur*. Het ging hierbij om de keuze van een constitutionele monarch voor Spanje. De landen konden het niet met elkaar eens worden, waarmee de basis voor het conflict was gelegd. De spanningen tussen Von Bismarck, de Pruisische eerste minister, en Napoleon III liepen verder op. Napoleon zou uiteindelijk in juli van dat jaar Pruisen

³³ D.E.H. de Boer e.a., *Middeleeuwen*, (Groningen, 1995), 81-83.

³⁴ Alistair Horne, *The Price of Glory: Verdun 1916*, (Londen, 1962), 47.

aanvallen. Voor het Franse keizerrijk liep de oorlog op een catastrofe uit. In de stad Sedan, vlak boven Verdun, gaf Napoleon III zich op 2 september over aan Von Bismarck. Napoleon had zich echter niet in naam van Frankrijk overgegeven. In Parijs werd de republiek uitgeroepen en de strijd werd voortgezet.³⁵ Een lang en zwaar beleg van Parijs volgde, wat in februari 1871 tot de wapenstilstand leidde. Frankrijk had de oorlog verloren. In het Verdrag van Frankfurt werd vastgelegd dat de gebieden Elzas en het noordelijke deel van Lotharingen een onderdeel van Pruisen gingen uitmaken. Frankrijk kreeg daarnaast enorme schuldbetalingen opgelegd. Deze schuldbetalingen werden in een recordtempo betaald, waardoor de Pruisische troepen al snel Frankrijk moesten verlaten.

De nederlaag van Frankrijk had een enorme impact op de Franse bevolking. Er heerste een groot nationaal gevoel van schaamte. Dit gevoel werd aan de volgende generatie doorgegeven. Die generatie zorgde, mede door de trauma van 1870, voor hervormingen binnen het Franse leger. De latere president Charles de Gaulle behoorde tot deze groep. Zijn vader raakte tijdens de Frans-Pruisische oorlog gewond en die oorlog zou, net als velen van zijn generatie, een belangrijke rol spelen in de opvoeding van zijn zoon. Vader en zoon bezochten regelmatig een monument van een gebroken zwaard. Op het monument stond de inscriptie: 'Het zwaard van Frankrijk, gebroken in hun moedige handen, zal door hun nazaten opnieuw worden gesmeden.'³⁶ Het was de boodschap die de generatie van de latere president mee kreeg en zou voor vele soldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog een belangrijke rol spelen.

De annexatie van de Franse gebieden bracht de grens tussen Pruisen en Frankrijk op zestig kilometer afstand van Verdun. De stad lag gunstig in het landschap. Langs de oever van de Maas lag een bosrijk heuvellandschap, *hauts de Meuse*. Ten zuidoosten van Verdun lag de *Woëvre* vlakte. Het vestingstadje lag dus in een dal. Met de verliezen in het achterhoofd werden deze natuurlijke barrières versterkt. De reeds bestaande forten werden uitgebreid en alleen al rondom Verdun werden tot 1885 twintig forten bijgebouwd. Vanaf 1885 werden de zwakke plekken van de forten aangepakt en versterkt door onder andere het gebruik van bewapend beton.³⁷ Verdun was nu een belangrijke vesting van het Franse leger geworden. De maatregelen bleven hier niet bij. Er werd in de volgende decennia een groot staand leger opgebouwd en in 1913 voerde Frankrijk een drie jaar durende dienstplicht in.³⁸

³⁵ Ian Ousby, *The Road to Verdun. World War I's most momentous battle and the folly of nationalism*, (New York, 2002) 144-146.

³⁶ Ousby, *The Road to Verdun*, 174-175.

³⁷ Idem, 3.

³⁸ Horne, *The Price of Glory*, 10.

§ 2.2. De aanloop naar de Slag van Verdun

Aan het begin van de twintigste eeuw liepen de spanningen in Europa hoog op. Nationalisme en militarisme vierden hoogtij. Op 28 juni 1914 barstte de bom. Op die dag werd de Oostenrijkse kroonprins in Sarajevo doodgeschoten, tijdens een staatsbezoek aan Servië. De schuld van de aanslag werd bij Servië neergelegd, waarop Oostenrijk-Hongarije aan Servië de oorlog verklaarde. Duitsland had toegezegd de Oostenrijkers te helpen wanneer de Russen zouden aanvallen. Rusland zag zichzelf als beschermer van de Balkan en verklaarde inderdaad de oorlog aan Oostenrijk-Hongarije. Frankrijk was op zijn beurt weer bondgenoot van Rusland. Hierdoor dreigde voor Duitsland een oorlog op twee fronten. De Duitse legerleiding ging ervan uit dat het Franse leger sneller zou mobiliseren dan het Russische. Daarom trok Duitsland Frankrijk binnen om dat land snel te verslaan, zodat de handen vrij waren om het Russische offensief te stuiten. Vervolgens raakte Groot-Brittannië in de oorlog betrokken, omdat de Duitsers op de weg naar Parijs het neutrale België binnen vielen. Mede door het risico van een Duitse aanval via de Belgische kust op Groot-Brittannië wilden de Britten de neutraliteit van België garanderen. Op 5 augustus verklaarde de Britse regering de oorlog aan Duitsland en stuurden vijf divisies naar Frankrijk. Vanaf augustus werd er gevochten in Frankrijk en België. Via een omtrekkende beweging door België wilde Duitsland Parijs bereiken. Hun plan faalde, waardoor de legers elkaar probeerden te omsingelen in de zogenaamde race naar de zee. Geen van beide troepenmachten slaagde erin om voorbij de ander te komen. Het spel werd eindeloos herhaald, totdat ze de kust bereikten. Hierdoor kwam het front vanuit het oosten, richting het westen vast te liggen. Begin september was er zodoende een patstelling ontstaan.³⁹ Het gezicht van de Eerste Wereldoorlog aan het westelijk front was bepaald.

De eerste twee jaar van de oorlog was het aan het front rond Verdun betrekkelijk rustig. Het aanvalsplan van Duitsland om via België Parijs te veroveren, het Von Schlieffenplan, liet Verdun vrijwel ongemoeid. Gevechten bij Les Eparges en Vauquois in 1915, zorgden ervoor dat Verdun een uitstulping in de frontlijn werd. De uitstulping, een salient, bracht de vestingstad in een moeilijke positie. Verdun kon nu van drie kanten worden aangevallen en beschikte over beperkte aanvoerroutes naar de stad. Aan de andere kant bracht de salient voor Duitsland ook risico's met zich mee. Frankrijk kon bijvoorbeeld troepen

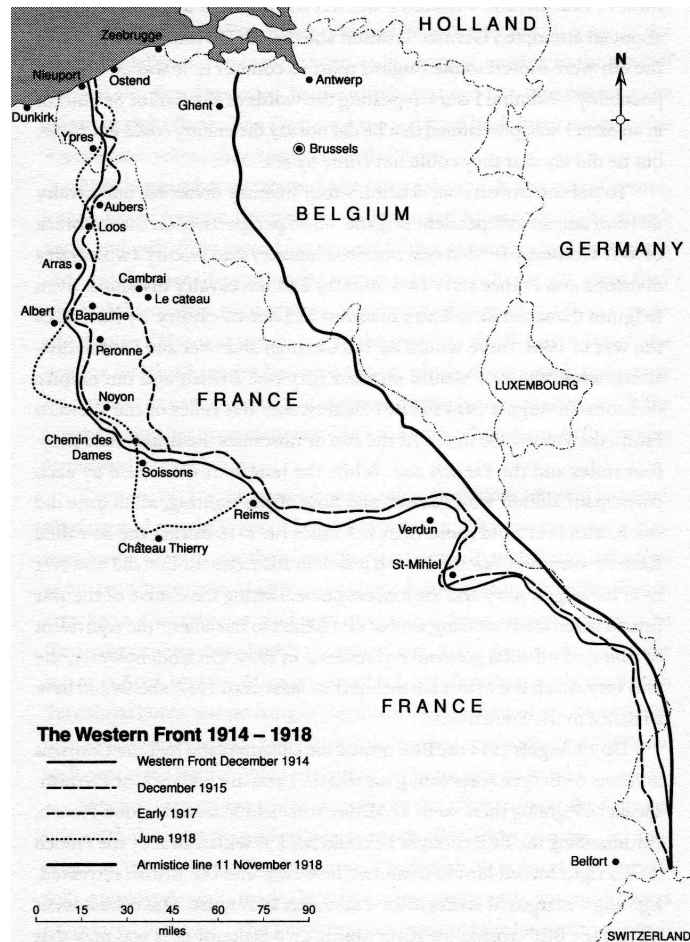
³⁹ Hew Strachan, *De Eerste Wereldoorlog. Een geïllustreerde geschiedenis*, (Antwerpen, 2000), 8-30.

verzamelen in de stad om zo een massale doorbraak te forceren.⁴⁰ Gordon Corrigan stelt vast dat de Fransen hun positie hadden kunnen versterken door Verdun te laten vallen en net achter de stad een kortere frontlijn op te zetten.⁴¹ Vanwege patriotistische en nationale sentimenten was het ondenkbaar dat het Franse leger Verdun zou opgeven.

De kwetsbare positie van Verdun doet vermoeden dat het Franse leger, onder leiding van de opperbevelhebber Joffre, de forten van Verdun zwaar zou bewapenen en verdedigen. De relatieve rust aan dit deel van het front en het feit dat Belgische forten bij Namen en Luik

onder de kracht van de zware Duitse kanonnen waren bezweken, deed Joffre anders besluiten. Kanonnen waren elders aan het front hard nodig, waardoor de opperbevelhebber het nodig achtte de forten rond Verdun te ontwapenen. Hoewel de forten de aanvallen van Duitse artillerie in 1914 goed hadden doorstaan, achtte Joffre ze niet bestand tegen de nieuwe generatie kanonnen. Het leeghalen van de forten verzwakte de positie van de salient. Een andere reden waarom de ontwapening in de ogen van Joffre en de gehele Franse legerleiding een logische keuze was, was dat verdedigen niet in de Franse strategie paste. Alles draaide om de aanval.⁴²

Hoewel het beleid van Joffre paste bij de heersende mores binnen de legertop, werd Joffre wel op het gevaar van zijn beleid gewezen. Generaal Herr lag in 1915 bij Verdun en verzocht Joffre herhaaldelijk om meer artillerie en beklaagde zich over het leeghalen van de forten. Herr vond steun bij onder andere kolonel Driant. Driant had tot 1905 als majoor in het Franse leger gediend. In de jaren tot de Eerste Wereldoorlog stortte hij zich op de politiek. De

Bron: Corrigan, *Mud, Blood and Poppycock*, 47.

⁴⁰ Ousby, *The Road to Verdun*, 3.

⁴¹ Gordon Corrigan, *Mud, Blood and Poppycock. Britain and the First World War*, (Londen, 1962), 253.

⁴² Ousby, *Road to Verdun*, 65-67.

uitbraak van de oorlog dreef hem terug naar het leger. De toen 61-jarige Driant kreeg vanwege zijn leeftijd een functie bij de staf in Verdun. Zijn ervaring en de voortdurende oorlog bezorgde hem toch weer een plaats aan het front. In 1915 werd hij als kolonel in het *Bois des Caures* voor Verdun gelegerd. Aangezien de voorzichtige protesten van Driant en Herr maar weinig bij Joffre losmaakten, volgde Driant zijn eigen weg. Zo legde hij in het *Bois des Caures* drie verdedigingslinies aan, die in de eerste dagen van de Duitse aanval in 1916 essentieel zouden blijken.

Aan het front bij Verdun ontstond gedurende het jaar 1915 het vermoeden dat de Duitsers een aanval voorbereidden op de gefortificeerde stad. Driant begreep dat de passieve houding van Joffre niet tot de nodige versterking zou leiden. Hij gebruikte zijn politieke contacten om de minister van oorlog, generaal Galliéni, van de penibele situatie op de hoogte te stellen. De gepasseerde opperbevelhebber Joffre was woest toen hij door Galliéni op zijn handelen werd aangesproken. Onder druk van de minister en het parlement werd Joffre gedwongen de situatie rond Verdun in januari 1916 te inventariseren. De situatie werd als zeer zorgelijk omschreven. Slechts een maand voordat de aanval op Verdun werd ingezet, werden extra troepen gezonden en werd begonnen aan de opbouw van de verdediging.⁴³

De Duitse legertop had de eerste twee jaar van de oorlog nauwelijks interesse in de Franse vestingstad getoond. Aan het begin van 1916 lag de situatie heel anders. Vlak na de oorlog zouden historici beweren dat de Duitsers hun zinnen op Verdun hadden gezet vanwege de historische waarde van de stad voor Frankrijk. Een overwinning op een voor de Fransen belangrijke stad, zou een enorme morele klap hebben toegebracht. Hierbij gingen deze historici er vanuit dat Verdun reeds voor de Eerste Wereldoorlog een belangrijke plaats in het Franse nationale verleden had ingenomen. Het is de vraag in hoeverre Verdun deze status voor de oorlog had bereikt. In het volgende hoofdstuk wordt hier verder op ingaan. Wel kunnen we hier alvast stellen dat Verdun in ieder geval enkele weken na aanvang van de slag van 1916 die belangrijke positie wel had ingenomen. Politici, zoals de president Poincaré, maakten nadrukkelijk aan de legerleiding bekend dat Verdun koste wat kost behouden moest blijven. Ook de kranten besteedden onevenredig veel aandacht aan de gebeurtenissen rond Verdun.⁴⁴ Als we ervan uitgaan dat Verdun nog geen mythische proporties had aangenomen voor de slag van 1916, waarom was zij dan zo belangrijk in de Duitse tactiek?

De hoop op een snelle overwinning was rond 1916 bij de Duitse legertop zo goed als vervlogen. Een tactiek die dan goed van pas kwam was het maken van zoveel mogelijk

⁴³ Ousby, *Road to Verdun*, 70-75.

⁴⁴ Prost, 'Verdun', 380.

slachtoffers, waarmee een overgave van Frankrijk kon worden afgedwongen. Geografisch gezien lag Verdun erg gunstig voor de uitvoering van deze strategie. Wanneer de Duitsers de hoger gelegen gebieden ten noorden van Verdun in hun bezit konden nemen, moesten de Fransen vanuit het dal de Duitsers zien terug te drijven. Een haast onmogelijke opgave, omdat je vanaf de beschutte hoger gelegen gebieden de vijand ruim van te voren zag aankomen. Achter de Duitse frontlinie bij Verdun beschikten zij daarnaast over goede aanvoerroutes. Het bosrijke gebied en de dikke mist die in de wintermaanden de omgeving van Verdun bedekt waren daarnaast de ultieme dekmantel voor een verrassingsaanval.⁴⁵ Hew Strachan geeft daarnaast aan dat door verplichtingen aan het oostelijk front de Duitse legertop niet over voldoende middelen beschikte om over een breed front aan te vallen.⁴⁶ Een slaghoofd was daarom ideaal.

Een laatste theorie achter dit Duitse offensief heeft te maken met memoires van de Duitse opperbevelhebber, Falkenhayn. Daarin vertelt Falkenhayn dat hij het Franse leger bij Verdun wilde laten doodbloeden. Het moest de ultieme vernedering worden, om in de meest versterkte stad van Frankrijk het leger dood te bloeden. De theorie lijkt op de tactiek van het maken van grote aantallen slachtoffers. Het verschil zit hem echter in, dat het maken van grote aantallen slachtoffers en uitputten van de vijand, in plaats van een middel een doel op zich is geworden. De memoires zijn echter na de oorlog gepubliceerd, wat Falkenhayn de mogelijkheid heeft gegeven om de historie te herschrijven. Vooral in de historische werken die tussen de jaren twintig en zestig van de vorige eeuw zijn uitgegeven, zoals van de veelgelezen auteur Alistair Horne, wordt aangenomen dat het dood- of leegbloeden van Frankrijk inderdaad het doel van Falkenhayns aanval was.⁴⁷ De meer recentere publicaties zetten hier grote vraagtekens bij. Uit orders aan het vijfde Duitse leger, dat de aanval leidde, blijkt namelijk dat er van terughoudendheid geen sprake was. De Duitse en Franse verliezen ontlopen elkaar dan ook niet erg. Aan Duitse zijde bedroegen de verliezen 337.000, waarvan 143.000 doden en aan Franse zijde lagen deze aantallen respectievelijk op 377.231 en 162.440. Bij een strategie van doodbloeden was te verwachten dat de getallen aan de kant van Duitsland vele malen lager waren. Daarnaast ging Falkenhayn termen als uitputten pas halverwege maart als doelstelling van de slag hanteren.⁴⁸ Ten slotte waren voor beide zijden opmerkingen als het doodbloeden van de tegenstander niet vreemd. Dit was niet iets dat

⁴⁵ David Stevenson, *1914-1918. The history of the First World War*, (Londen, 2004), 163.

⁴⁶ Strachan, *De Eerste Wereldoorlog*, 177-178.

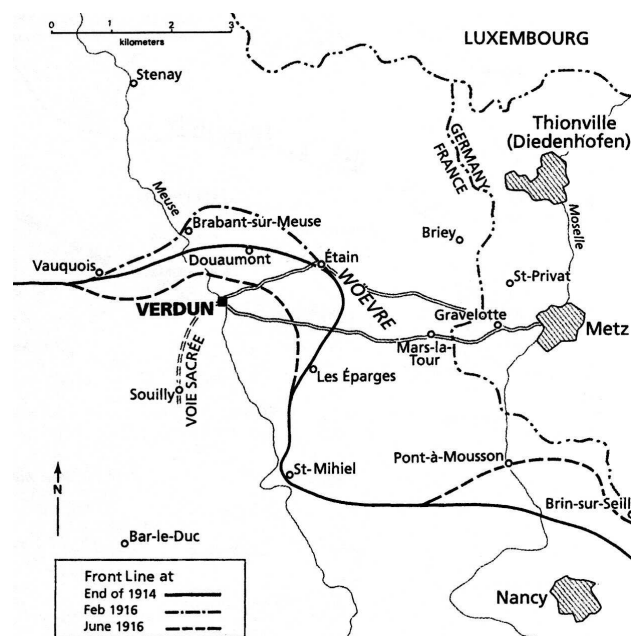
⁴⁷ Horne, *The Price of Glory*, 36.

⁴⁸ Strachan, *De Eerste Wereldoorlog*, 178-179.

letterlijk moest worden genomen, aldus Ousby.⁴⁹ Het lijkt daarom logischer dat de Duitse legerleiding Verdun aanviel om zijn gunstige ligging en logistieke voordelen.

De vraag reist in hoeverre de Franse versterkingen bij Verdun op tijd kwamen. De geruchten voor een ophanden zijnde aanval werden immers steeds sterker. Zo nam het aantal Duitse deserteurs naarmate de weken voorbij streken toe. Sommige overgelopen Duitse soldaten gaven te kennen dat Duitsland met de voorbereiding van een offensief bezig was. Naast geruchten en verhalen van deserteurs, waren er ook zichtbare tekens waarneembaar. Zo verdwenen achter de Duitse linies gebouwen die als uitkijkpost konden dienen, zoals klokkentorens. Uit angst voor een mogelijke aanval verlieten steeds meer inwoners van Verdun en omliggende dorpen de streek. Hoe slecht het Franse leger ook was voorbereid, het verrassingselement was door de voortekenen weggenomen. Slechte weersomstandigheden maakte de Duitse aanval op de vooraf gestelde datum onmogelijk. In eerste instantie had het Duitse leger door de dichte mist, zware sneeuwval en korte winterse dagen, ongezien de legers en artillerie in stelling kunnen brengen. Nu het slechte weer aanbleef, konden de luchtballonnen, door de Fransen worsten genoemd, niet de lucht in. Zonder observatie uit lucht was een gericht artillerievuur onmogelijk. De geplande aanvalsdatum van 12 februari werd keer op keer uitgesteld. Elke seconde respijt gaf de Fransen de mogelijkheid hun posities te versterken.⁵⁰

Het offensief kreeg de naam operatie *Gericht* en werd toegewezen aan kroonprins Friedrich Wilhelm. Hij was commandant van het vijfde leger, daarin bijgestaan door luitenant-generaal Von Knobelsdorf. De keuze voor de kroonprins was logisch. Hij had in 1914 al met het derde leger in dit gebied gevochten en was sindsdien in de regio gebleven. Zijn terreinkennis was dus goed. Ten aanzien van de vijandige troepen dwong hij minder respect af. Britse soldaten noemden hem bijvoorbeeld de ‘Clown Prince’ en hij

Bron: Ousby, *The Road to Verdun*.

⁴⁹ Ousby, *The Road to Verdun*, 53.

⁵⁰ Idem, 77-78.

werd door zijn indiscrete affaires gezien als een ‘*playboy soldier*’.⁵¹ Op twee punten waren de kroonprins en Von Knobelsdorf het niet met de plannen van Falkenhayn eens. De commandant van het vijfde leger wilde de oost- en westoever van de Maas op hetzelfde moment aanvallen. Falkenhayn vreesde echter een massale aanval elders aan het westelijk front. Troepen moesten dus worden vrijgehouden, waardoor alleen een aanval op de oostelijke oever mogelijk was. Daarnaast had Falkenhayn nadrukkelijk te kennen gegeven dat de verovering van Verdun niet het doel was. De aanval was gericht op de het maasgebied en de val van Verdun was niet nodig voor succes.⁵² De kroonprins veranderde deze opdracht en stelde de inname van Verdun wel als einddoel. Mogelijk deed de kroonprins dit om zijn soldaten te motiveren. Aan het eind van de rit zou immers de stad Verdun als prijs op hen liggen wachten.⁵³

Ondanks de protesten van de kroonprins kreeg hij geen extra troepen tot zijn beschikking. De aanval moest de massaalste tot dan toe worden en zou zich concentreren op een 12 kilometer lang front op de oostelijke oever. Om een Frans tegenoffensief op de westoever te voorkomen, werden troepen rond nieuwjaar 1916 over een zestig kilometer lang front verspreid. Het Duitse front liep in een boog van Montfaucon en Côte 304 op de westoever naar Les Eparges op de oostoever.⁵⁴ Eind 1915 was het spoorwegnet achter de Duitse frontlijn verder uitgebouwd. Op sommige plekken kwam het spoor tot een halve kilometer van het front. Aan het begin van 1916 werden via het spoor zware artilleriestukken naar het front getransporteerd en tijdens het offensief moesten de spoorlijnen de aanvoer van munitie, troepen en voedsel waarborgen. Uiteindelijk werden maar liefst 1200 stukken artillerie naar het front gebracht, waarvan meer dan de helft van zwaar kaliber, de dikke Berta’s en slanke Emma’s. De Duitse legertop ging van een kort gevecht uit. In zes dagen tijd moesten de 1200 stukken artillerie 2,5 miljoen granaten afvuren. Daarna zou een aanval over land ingezet worden, waarvoor de kroonprins zeventien divisies, 300.000 man, tot zijn beschikking had. Onder de troepen bevonden zich zeer geoefende elitetroepen. De kroonprins zette alles op alles om ontdekking te voorkomen. Aan het front werden daarom geen loopgraven aangelegd, maar ondergrondse barakken.⁵⁵ Uit hun hele voorbereiding blijkt dat de Duitsers weinig tegenstand verwachtten.

⁵¹ Ousby, *The Road to Verdun*, 54.

⁵² Horne, *The Price of Glory*, 39 en Stevenson, *1914-1918*, 163.

⁵³ Corrigan, *Mud Blood and Poppycock*, 254 en Ousby, *The Road to Verdun*, 57.

⁵⁴ Ousby, *The Road to Verdun*, 61.

⁵⁵ Idem, 63-64.

§ 2.3. De Duitse aanval

Gezien de slechte voorbereiding achter de Franse linies, was het te verwachten dat het Duitse offensief een kort en krachtig verloop zou kennen. Daarbij moet gezegd worden dat de Duitsers niet op de hoogte waren van de penibele situatie aan het Franse front. Het verrassingselement was echter door de geruchtenmachine en de uitstel van de aanval weggenomen. Al gauw zou blijken dat het tweede essentiële element van de aanval, een snelle inname van Verdun, er ook niet in zou zitten.

Op 21 februari waren de weersomstandigheden gunstig genoeg om de luchtballonnen uit te laten varen. De slag bij Verdun was daarmee negen dagen later dan gepland begonnen. Een zwaar en lang bombardement, moest de Franse artillerie onbruikbaar maken. Binnen enkele uren kregen de Fransen met communicatieproblemen te kampen. Door de heftige beschietingen waren belangrijke telefoonverbindingen verwoest. Een gerepareerde lijn hield vaak niet lang stand. Verdun zelf werd tijdens de slag maar weinig geraakt, maar op 21 februari werden het bisschoppelijk paleis en de kathedraal door een knap staaltje technologische vooruitgang geraakt. In de bossen van Loison, ruim zestig kilometer van Verdun was een enorm kanon geïnstalleerd met de bijnaam Max. Door de enorme vuurkracht kon Max ongekeerde afstanden overbruggen. De Duitsers hebben het kanon slechts enkele keren gebruikt, omdat hij moeilijk te laden was en niet precies kon richten. Deze nieuwe generatie artillerie werd vooral ingezet om het Franse leger angst aan te jagen.⁵⁶ Wat door de toevalstreffers op de stad Verdun dan ook lukte.

Tijdens de eerste fase van de slag werd de enige spoorweg achter de Franse linies verwoest. Voor de aanvoer van soldaten, voedsel, goederen en munitie waren de Fransen aangewezen op een onverharde en smalle weg van Bar-le-Duc naar Verdun. Op de weg liepen troepen, auto's en paardenwagens af en aan. Afhankelijk van het weer, veranderde de bodem in zuigende modder of dikke stofwolken. De chauffeurs, te oud voor het front, zaten in de begindagen veertig tot vijfenzeventig uur aaneengesloten achter het stuur.⁵⁷ De weg lag op sommige momenten binnen het schootsveld van de Duitsers, maar zou gek genoeg de hele slag nauwelijks worden beschoten.

Enkele weken na het begin van de slag, zouden de taferelen die zich op deze weg afspeelden tekenend zijn voor de situatie aan het front. De terugkerende stromen soldaten, bedekt onder lagen modder of stof, waren in aantallen gedecimeerd. Tussen de arriverende

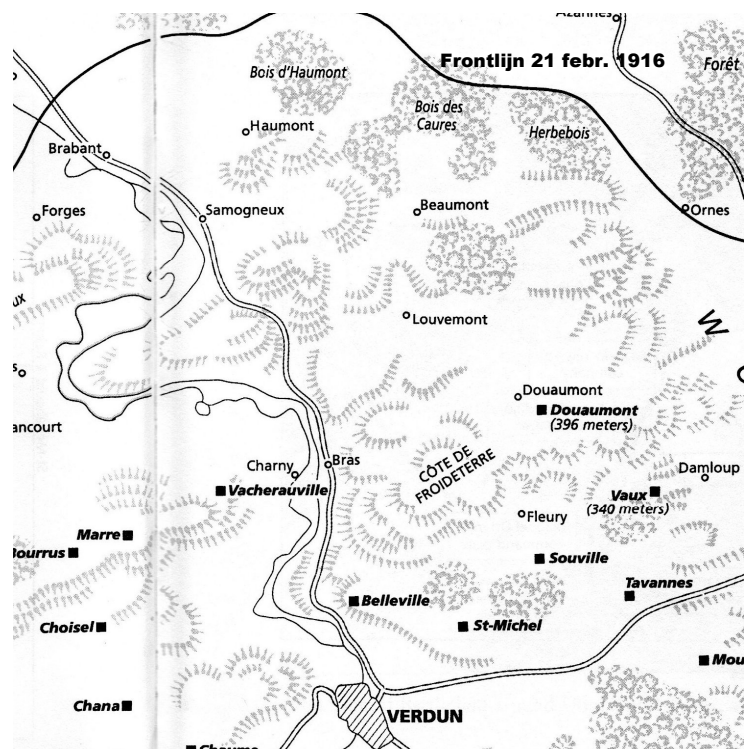
⁵⁶ Horne, *The Price of Glory*, 70-71 en Ousby, *The Road to Verdun*, 81.

⁵⁷ Ousby, *The Road to Verdun*, 4-5.

stroom en vertrekkende stroom werd nauwelijks gesproken. In veel dagboeken is te lezen dat de terugkerende soldaten een rare blik in hun ogen hadden en nauwelijks nog als mensen te herkennen waren. Franse soldaten stonden bekend om hun onverzorgde uiterlijk. Ze hadden hier zelfs hun bijnaam aan te danken, *poilu*, wat ‘harige’ betekent. Met de *poilu*'s die uit Verdun kwamen was meer aan de hand. Vele leden aan psychische problemen, die nu *shell shock* of post traumatisch stressyndroom worden genoemd. De Franse medische dienst noemde het neurasthenie. De oorzaak van symptomen zoals zwakte, verlaagde weerstand en een gebrek aan concentratie, werden altijd binnen de persoon gezocht. Tegenwoordig zoeken we de oorzaak in traumatische ervaringen, zoals de gruwelijkheid van de slag bij Verdun.⁵⁸ De Franse schrijver, politicus en journalist Barrès zou na een bezoek aan het front in zijn column in de krant *l’Echo* de weg de naam *Voie Sacrée*, heilige weg, geven.⁵⁹

Met de voltreffer op de stad Verdun, de verwoesting van de communicatielijnen en de spoorlijn leken de bombardementen in de eerste dagen erg succesvol te verlopen. De beschietingen door de artillerie hadden in theorie het Franse geschut en troepen moeten vernietigen. De Duitse infanterie zou dan het laatste verzet breken. Op 22 februari werd het 15 kilometer lange front op de oostoever van de maas aangevallen door de grondtroepen. De grondtroepen werden voorafgegaan

door een bombardement. Het tempo van de troepen lag echter hoger dan van de artillerie. De Duitsers beschoten daardoor hun eigen troepen.⁶⁰ Overigens een fout die aan beide zijden met regelmaat werd gemaakt. Het twaalf kilometer lange front besloeg *Bois d’Haumont*, *Herbebois* en *Bois des Caures*, waar kolonel Driant gelegerd lag. Het bombardement had inderdaad zware schade toegebracht. De bombardementen misten echter nauwkeurigheid en

Bron: Ousby, *The Road to Verdun*.

⁵⁸ Ousby, *Road to Verdun*, 18-19.

⁵⁹ Zie hoofdstuk 3, bladzijde 43-44.

⁶⁰ Ousby, *The Road to Verdun*, 97.

veel Franse soldaten in voorste linies hadden het overleefd.

De weerstand die Driant en zijn mannen in de volgende twee dagen wist te bieden, zou hem tot een held van Frankrijk maken. In het *Bois des Caures* stond Kolonel Driant met 1300 man tegenover 10.000 Duitse soldaten. De bombardementen hadden de oostelijke en westelijke flank bijna geheel verwoest. De communicatielijnen waren verbroken, waardoor verzoeken om versterking de achterste linies niet bereikten. Overigens waren er überhaupt te weinig troepen in de achterste linies om voldoende versterking aan de voorste linies te kunnen bieden. Compleet afgesloten van de buitenwereld verkeerden de troepen van Driant in een isolement. De laatste opdracht was duidelijk geweest: vecht tot de laatste man. Op terugtrekking stonden dan ook zware straffen, variërende van oneervol ontslag tot fusillade. Na de eerste dag waren slechts 400 man in staat om te vechten, de rest was dood, gewond of gek geworden. Met dit kleine aantal wist Driant het Duitse leger twee dagen bezig te houden. Het verzet was een verrassing voor het Duitse leger en zorgde voor de nodige vertraging. Na twee dagen moest Driant het verzet staken en zich terugtrekken. Slechts 118 man keerden terug. De rest, waaronder Driant was dood of vermist.⁶¹

In de weken van Driants vermissing groeide de kolonel uit tot een icoon. De invloedrijke Maurice Barrès omschreef hem in de Franse pers als een nationale held. Iets waar het thuisfront dringend behoefte aan had. De oorlog was grimmig geworden en het oponthoud dat Driant had geboden werd gezien als een nare verrassing voor de vijand. Weliswaar geen overwinning, maar het bood troost. Voor de *poilu's* en de legertop leverden de acties van Driant extra tijd op. Voor de Franse soldaten kreeg Driants optreden nog een andere betekenis. Driant had geprotesteerd tegen het handelen van onder andere Joffre. Hij had zijn eigen plan getrokken. De stemming die onder de soldaten enkele weken in de strijd zou heersen paste bij zijn optreden: 'We doen ons best ondanks de generaals'.⁶² Ondanks Driants kritiek op de legerleiding, volgde hij wel hun bevelen op. Zijn acties in het *Bois des Caures* mogen dan voor de nodige tijdwinst hebben gezorgd, maar zijn systeem was chaotisch geweest en jaagde veel soldaten de dood in.

In de weken die volgden meldden ooggetuigen de dood van Driant. Hij zou zijn gesneuveld door een kogel in het hoofd, terwijl hij bezig was om een verband aan te leggen bij een gewonde soldaat. Niet veel later lichtten Duitse autoriteiten via neutrale kanalen mevrouw Driant over de dood van haar man in.⁶³ De dagen na de aanval op *Bois des Caures*

⁶¹ Ousby, *The Road to Verdun*, 86-91.

⁶² Idem, 97.

⁶³ Idem, 94-96.

trokken de Duitsers in een snel tempo op. Op 23 februari vielen Brabant en Samogneux in handen van de Duitsers. Een dag later volgde Beaumont. De positie van de Fransen was op veel plaatsen aan het oostelijk front erg zwak. Een Duitse overwinning was nu heel dichtbij, ware het niet dat de Duitsers geschrokken waren van de tegenstand die zij op hun weg tegenkwamen. Hun grondtroepen hadden ook zwaar te lijden gehad en dat maakte hen voorzichtig en nerveus.⁶⁴

Op 25 februari was fort Douaumont het toneel van de strijd. Wat zich op die dag afspeelde laat zien hoe slecht de Fransen zich hadden voorbereid. Het fort was eens het grootste en meest prestigieuze bouwwerk van de verdedigingslinie rond Verdun. Het kon in tijden van oorlog onderdak bieden aan ruim duizend soldaten. De geschutskoepels beschikten oorspronkelijk over geschut van een zwaar kaliber. In de gangen van het fort was op de muren de tekst te lezen: ‘*Senvelier sous les ruines du fort plutôt que de le rendre*’ ofwel ‘Liever begraven onder de ruïnes van dit fort dan te moeten overgeven.’⁶⁵ Op de bewuste dag waren slechts vijftig soldaten onder leiding van sergeant-majoor Chenot in het fort aanwezig. Fort Douaumont, ooit de trots van de Franse verdedigingslinie, viel zonder enig verzet in handen van de Duitsers. Chenot zou later beweren dat het 155mm kanon wel opereerde, maar ooggetuigen van dichtbij gelegen compagnieën meldden dat tegenvuur uitbleef. Een Duitse elitekorps met aan het hoofd Von Lochlow maakte op 25 februari hun verkenning bij het fort. Aangezien weerstand uitbleef trok het tachtig man sterke korps op naar het fort en nam het zonder veel moeite in. Althans dit is wat wij denken dat gebeurd is. Rond de inname van Douaumont doen namelijk veel verhalen de ronde. Daarnaast deden zowel de Franse als Duitse propaganda machines hun best om de inname van het fort heldhaftiger te doen overkomen.⁶⁶

Het officiële communiqué van de Franse legerleiding meldde: ‘Douaumont is gevallen, naar het schijnt, pas na diverse vruchteloze aanvallen waarbij de Duitsers zware verliezen hebben geleden.’ Hetzelfde communiqué meldde ook dat het fort reeds volledig was omsingeld en zo goed als herwonnen, hetgeen pas in het najaar zou gebeuren. De Duitse legertop, in de persoon van de kroonprins, onderscheidde kapitein Haupt en kapitein Brandis. Haupt en Brandis hadden overigens niet als eerste het fort bereikt, maar stonden hoger in rang dan Von Lochlow.⁶⁷ Van Franse zijde deed nog een ander verhaal de ronde. Ooggetuigen meenden gezien te hebben dat de Franse soldaten in het fort slachtoffer waren geworden van

⁶⁴ Ousby, *The Road to Verdun*, 107.

⁶⁵ Horne, *The Price of Glory*, 107-108 en Ousby, *The Road to Verdun*, 66.

⁶⁶ Ousby, *The Road to Verdun*, 107-109.

⁶⁷ Idem, 111-112.

misleiding. Duitse soldaten verkleed als Zoeaven, Franse koloniale troepen, zouden het fort zijn genaderd en zodoende de Fransen in het fort om de tuin hebben geleid.⁶⁸ Wat de waarheid ook moge zijn, de Fransen hadden een belangrijk strategisch punt verloren. De Duitsers bezaten nu het hoogste punt in de frontlijn. *Poilu's* konden nu onmogelijk ongezien loopgraven aanleggen of zich verplaatsen. Daarnaast beschikten de Duitsers over een verzamelaarsplaats en hospitaal direct aan het front. Douaumont groeide voor de Fransen uit tot een symbool. Het fort werd door de media vaak vergeleken met een vrouw die wachtte op haar redding.⁶⁹

De positie van Frankrijk was nu slechter dan ooit. Joffre lag sinds het offensief onder vuur. Er waren fouten gemaakt; de forten waren kaalgeplukt, er was te weinig mankracht en er was een tekort aan munitie en wapens. Toch ondernam de politiek geen acties tegenover Joffre.⁷⁰ Onder de soldaten was er bitterheid tegen de legerleiding ontstaan, maar openlijk werd er weinig kritiek geuit. Aan het front werd de woede op de leiding omgezet in trots, dat we al eerder bij Driant en zijn mannen hebben gezien. Versterkingen waren aan het zwakke Franse front hard nodig. Op de nacht van 25 op 26 februari kreeg generaal Pétain, commandant van het tweede Franse leger, het commando over de westoever van de Maas.⁷¹ Joffre en Pétain waren totaal verschillend. Waar Joffre bekend werd om zijn *Style Joffrette*, de tactiek van het vasthouden tot de laatste man,⁷² werd Pétain bekend om zijn systeem *tourniquet*.⁷³ Dit systeem hield het principe van roulatie in. Pétain streefde ernaar om iedere divisie maar eenmaal aan het front bij Verdun te laten dienen. Op 15 juli hadden 75 van de 90 divisies in Verdun gediend. Uiteindelijk deden 23 divisies meermalen bij Verdun dienst.⁷⁴ Het systeem van roulatie gaf Pétain een menselijk gezicht. Dit beeld werd versterkt doordat hij zijn hoofdkwartier dicht bij het front opzette dan gewoonlijk was, in Souilly in plaats van Bar-le-Duc. Qua strategisch inzicht zaten de beide generaals ook niet op een lijn. In plaats van koste wat kost vasthouden aan de frontlijn, wilde Pétain strategische terugtrekkingen invoeren. De aan Joffre ondergeschikte Pétain kwam hierdoor regelmatig met de opperbevelhebber in conflict.⁷⁵

⁶⁸ Ousby, *The Road to Verdun*, 117.

⁶⁹ Idem, 111.

⁷⁰ Idem, 121.

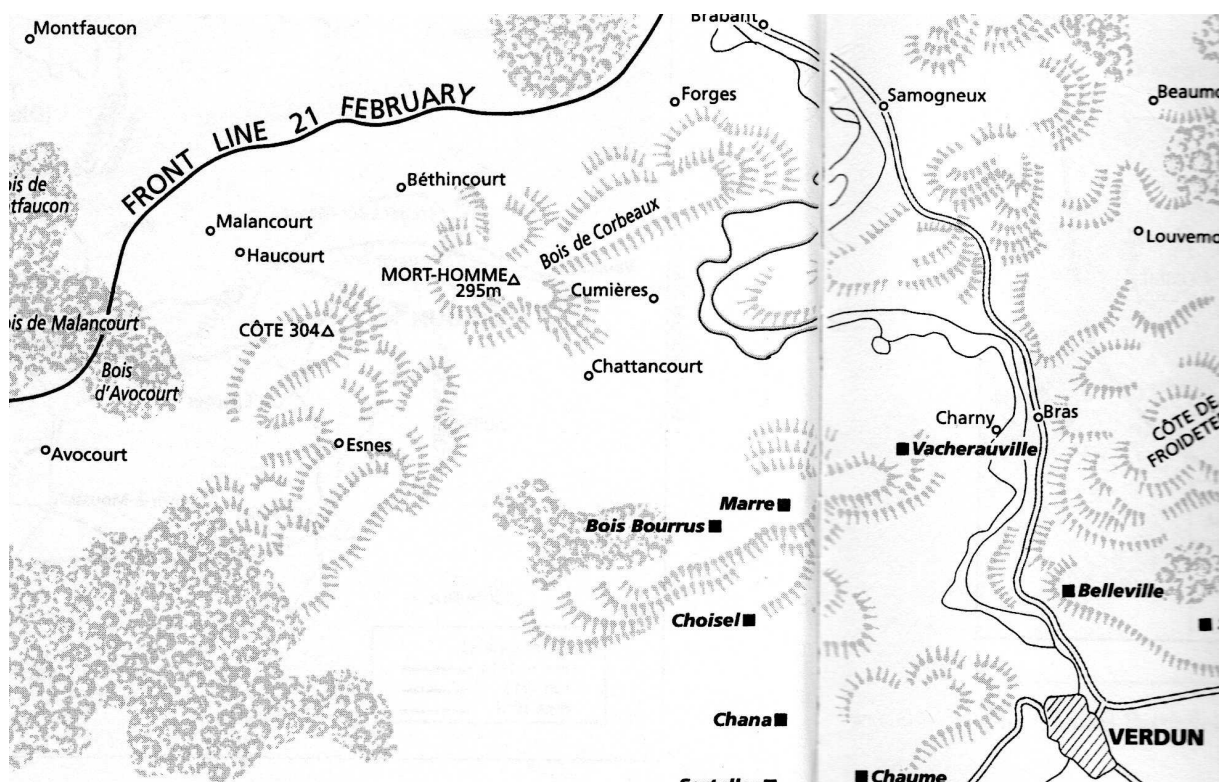
⁷¹ Strachan, *De Eerste Wereldoorlog*, 179.

⁷² De *poilu's* voelden zich door deze strategie vaak aan hun lot overgelaten. Zonder communicatiemiddelen en de mogelijkheid om terug te trekken, verkeerden de soldaten vaak in een isolement. Versterkingen die de troepen wisten te bereiken waren meestal dusdanig in aantal afgenomen dat de ijdele hoop onmiddellijk vervloog.

⁷³ Ousby, *The Road to Verdun*, 118 en 127.

⁷⁴ Prost, 'Verdun', 382, zie tevens hoofdstuk 3 bladzijde 39.

⁷⁵ Ousby, *The Road to Verdun*, 125-127 en 270.

Bron: Ousby, *The Road to Verdun*.

Het weer was tijdens de eerste maanden van de slag slecht. Kou, sneeuw, en regen toverde het landschap om in een modderig maanlandschap en gaven de gevechten een extra grimmig karakter. Zowel Pétain als de kroonprins hadden het strategisch belang van de westoever ingezien. Op deze oever lagen twee grote heuvels, Côte 304 en Mort Homme. De kroonprins dacht dat hij met een inname van beide heuvels een snelle doorbraak kon forceren. Verdun moest nu via de westoever worden ingenomen. Dit was een drastische wijziging in het Duitse aanvalsplan, maar de onverwachte vertraging op het oostfront gooidde de strategie om. Pétain arriveerde net op tijd, want vanaf 6 maart kreeg de westoever van de Maas met Duitse grondtroepen te maken.⁷⁶ De weerstand was wederom groot. Pas op 9 april werd de Mort Homme door de Duitsers ingenomen. Hieraan vooraf ging het hevigste bombardement sinds de opening van de slag op 21 februari. Ooggetuigen beschreven de Mort Homme als een vulkaan in uitbarsting. Anders dan de naam doet vermoeden, heeft de heuvel Mort Homme zijn naam niet aan deze aanval te danken. Volgens lokale legende dankt de heuvel zijn naam aan het lot van een in de winterse sneeuw verdwaalde reiziger, ergens in de negentiende eeuw. In navolging van de *Style Joffrette* werd er direct de opdracht gegeven de heuvel over een

⁷⁶ Ousby, *The Road to Verdun*, 268.

open vlakte aan te vallen. Een maand later hadden de Fransen de Mort Homme weer in handen.⁷⁷

De in de ogen van Pétain roekeloze pogingen om gebied terug te winnen brachten hem in de problemen. Begin april waren de generaals Nivelle en Mangin de gelederen komen versterken. Deze generaals steunden het beleid van Joffre volledig. Vooral Mangins reputatie was geruchtmakend. Hij kreeg veel kritiek van hogerhand, omdat onder zijn leiding meer mannen stierven dan gewoon was. Hij trok vaak met zijn *poilu's* mee het veld in en stelde zich aan dezelfde risico's bloot.⁷⁸ Dit lijkt wellicht sympathiek, maar als hij omkwam zou een leger zijn commandant kwijt raken. De risico's die Mangin nam brachten dus niet alleen hemzelf in gevaar, maar ook de Franse strategie. Tegen deze mensen afgeschilderd stak Pétain grauw af. Hij werd gezien als een pessimist zonder ruggengraat. Een beschuldiging die haast gelijk aan stond aan dat van landverrader. De weerstand van Pétain werd op 1 mei definitief gebroken. Zijn reputatie was te groot om hem te ontslaan, zoals de eerdergenoemde Herr wel overkwam. Pétain bleef in de buurt van Verdun als commandant van *Armées de Centre*, maar had geen invloed meer op het dagelijkse beleid op de slagvelden van Verdun. Nivelle nam zijn positie aan het front over.⁷⁹

Mangin, gesteund door de gepromoveerde Nivelle, had zijn zinnen gezet op fort Douaumont. Op 8 mei vond een enorme explosie in het fort plaats. Een bombardement had de petroleum en munitieopslag geraakt. Er kwamen maar liefst 650 Duitsers om. Nu het fort in nood verkeerde, zag Mangin zijn kansen schoon en besloot het fort aan te vallen. Op 22 mei vond de aanval plaats. Vanaf fort Souville aanschouwde Mangin zijn troepen. Door zijn verrekijker zag de generaal zijn mannen op het dak van Douaumont lopen. Onmiddellijk verkondigde hij de herovering van het fort aan Nivelle, die ervoor zorgde dat het nieuws diezelfde avond wereldkundig werd gemaakt. De operatie was echter een totale mislukking. Inderdaad hadden enkele *poilu's* het dak bereikt, maar waren daar vervolgens neergeschoten. De troepen die het fort in de flanken aan moesten vallen, waren ingesloten. Majoor Lefebvre, die deze *poilu's* aanvoerde had zich uiteindelijk overgegeven. Zeventig procent van zijn mannen was toen al omgekomen.⁸⁰ Het fort Douaumont begon een ware nachtmerrie voor de Fransen te worden.

De zomer deed vroeg zijn intrede en de *poilu's* kregen in plaats van modder te maken met stof, grote droogte en een enorm gebrek aan drinkwater. De voedsel- en

⁷⁷ Ousby, *The Road to Verdun*, 254-256.

⁷⁸ Idem, 270-272.

⁷⁹ Prost, 'Verdun', 380.

⁸⁰ Ousby, *The Road to Verdun*, 274-277.

drinkwaterbevoorrading verliep steeds moeizamer. Het reeds bestaande arsenaal aan ongedierte, ratten en luizen, werd aangevuld met grote zwermen vliegen. De *poilu* Barthas schrijft hierover in zijn dagboek: ‘Op plaatsen waar de aarde bloed had gedronken krioelde het van de vliegen. Je zag geen lijken maar waarschijnlijk lagen ze onder een klein laagje aarde in de vlakbij gelegen granaattrechters.’⁸¹ Het gezouten vlees en het tekort aan drinkwater maakten het verblijf aan het front tot een hel. In deze periode lanceerden de Duitsers een aanval op het tweede belangrijke fort van Verdun, Fort de Vaux. De commandant van het fort hield één week stand en bood een dusdanig verzet dat de Duitsers hem later in eervolle gevangenschap namen. Deze vorm van gevangenschap had niet zozeer met privileges te maken, maar was meer een uiting van respect. De commandant zou na de oorlog hebben verklaard vanwege de dorst zich uiteindelijk te hebben overgegeven. Een aannemelijk verhaal, want ooggetuigen van beide zijden omschreven vreselijke taferelen van Franse soldaten die zich na overgave in de dichtstbijzijnde granaattrechter wierpen en het door lichamen en gifgas vervuilde water opdronken. Ook de arts van het fort beschrijft in zijn notities soldaten die uit pure wanhoop water van de muren probeerden te likken of hun eigen urine opdronken.⁸²

Op 7 juni hadden de Duitsers Douaumont en Vaux in handen. Ze waren de stad Verdun dicht genaderd, maar hadden hier veel langer over gedaan dan verwacht en zware verliezen geleden. Het mag duidelijk zijn dat zowel het moreel van de *poilu's* als de *Frontschweinen* een flinke deuk had opgelopen.⁸³ Pétain zou later beweren dat in juni de beste troepen al waren gestorven. Joffre weet de verliezen aan slecht leiderschap.

§ 2.4. De slag afgeslagen

In de periode februari tot juli werden er door de Fransen en Duitsers ongeveer 23 miljoen stukken munitie afgevuurd. Om de intensiteit van deze eerste fase aan te geven, dat is een gemiddelde van honderd granaten en kogels per minuut.⁸⁴ Achter het Franse front was de stemming omgeslagen van een gevoel van *on se sacrifie*, men offert zichzelf op, in *on est sacrifié*, men wordt opgeofferd. Aan het front zelf was hier niet veel van te merken. Soldaten vochten nog steeds tot de laatste man en gaven zich alleen over als het niet anders kon. In de basiskampen lag deze situatie anders. Door het roulatiesysteem had iedere soldaat wel van de

⁸¹ Louis Barthas, *De Oorlogsdagboeken van Louis Barthas, 1914-1918*, (Parijs, 2000), 244.

⁸² Ousby, *The Road to Verdun*, 280.

⁸³ De Duitse soldaat gaf zichzelf de bijnaam *Frontschwein*. Net als in het geval van de *Poilu* werd deze benaming niet als een scheldwoord gezien.

⁸⁴ Stevenson, *1914-1918*, 103.

situatie in Verdun gehoord. Een aankondiging van een aanstaand verblijf in die zone zette groepen *poilu's* aan tot desertie en op kleine schaal tot mouterij. De demotivatatie van de soldaten bracht Joffres reputatie naar een nieuw dieptepunt. Zelfs zijn trouwe aanhanger Nivelle protesteerde tegen zijn harde beleid. President Poincaré en eerste minister Aristide Briand richtten 16 juni een geheime commissie op, die op basis van eigen bronnen het commando in Verdun onder de loep nam. Het onderzoek nam geruime tijd in beslag en had niet direct gevolgen voor Joffre.⁸⁵

Met de inname van fort de Vaux was een nieuw Duits offensief van start gegaan. De avond van 22 juni werd ingezet met een massale aanval van gasgranaten, 116.000 om precies te zijn. Gasaanvallen waren sinds het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog geen nieuw verschijnsel meer. Iedere soldaat was dan ook uitgerust met gasmaskers. De Duitsers introduceerde op 22 juni een nieuw gas op de slagvelden. De granaten bevatte difosgeen, een verstikkend gas dat door de filters van de gasmaskers kon doordringen. De aanval was succesvol. Aan Franse zijde werden meer dan 1600 soldaten uitgeschakeld, waardoor een gat in het front werd geslagen. De Duitsers lagen op 23 juni vlak voor fort Souville, nog geen 5 kilometer van Verdun.⁸⁶

Ondanks de terreinwinst had ook de Duitse legerleiding met een afzakkend moreel te maken. Grote aantallen Duitse soldaten deserteerden. Daarnaast stokten de aanvoerlijnen. Water en munitie bereikten de voorste linies amper. In de nacht van 11 en 12 juli waren er weer genoeg gasgranaten op voorraad om de aanval te continueren. Enkele Duitse soldaten wisten nu het dak van Souville te bereiken, maar wachtten hetzelfde lot als de Mangins mannen op het dak van Douaumont. De Duitse kroonprins kreeg te maken met chaos in de gelederen bij Verdun. Daarnaast zou het Brits-Franse offensief in de Somme de druk op het Duitse leger vergroten.

Tijdens de conferentie van Chantilly, van 6 tot en met 8 december 1915, waren geallieerde legerleiders bij elkaar gekomen om de strategieën aan het westerse front op elkaar af te stemmen. Hierin werd overeengekomen dat succes behaald kon worden wanneer het front op verschillende plaatsen tegelijkertijd werd aangevallen. Wat betreft de Fransen en Britten werd afgesproken dat zij elkaar langs de frontlijn moesten ontmoeten. Op 14 februari 1916 kwamen Generaal Haig, opperbevelhebber van de Britten, en Joffre overeen dat de ontmoeting in het gebied de Somme in Picardië moest plaatsvinden. Frankrijk zou het

⁸⁵ Ousby, *The Road to Verdun*, 286-288.

⁸⁶ Idem, 294.

merendeel van de troepen inbrengen en de slag gaan leiden.⁸⁷ De Fransen konden door de slag bij Verdun hun verplichtingen niet waarmaken. De leiding kwam hierdoor in de handen van Haig, aangezien de Britten nu het merendeel van de troepen moesten leveren. De aanval stond in eerste instantie op 1 augustus gepland. Eind mei had Pétain bij Haig aangedrongen op een vervroeging van de aanval. Haig stemde met 1 juli als aanvangsdatum in. Nu de situatie bij Verdun op 23 juni uiterst precair was, werd het verzoek bij Haig neergelegd om de aanval per direct te beginnen. De infanterie was nog niet klaar voor de aanval, maar Haig besloot een bombardement in te zetten. Het werd het langstdurende bombardement van de oorlog. Op 24 juni werd het vuur geopend en zou zeven dagen aanhouden.⁸⁸

Hieruit mogen we concluderen dat de aanval op de Somme bedoeld was om de druk van Verdun af te nemen. Toch verschillen de meningen onder de historici hierover. Gordon Corrigan ziet net als Ousby een sterke relatie tussen de twee slagen.⁸⁹ Stevenson gaat mee in de relatie tussen de twee slagen, maar meent dat de vervroeging van de slag op conto van Joffre is te schrijven.⁹⁰ Ten slotte meent Strachan dat de Britten het niet als hun verantwoordelijkheid zagen om de druk voor de Fransen bij Verdun te verlichten. Dat zou op 6 juni al gedaan zijn door de aanval van het Russische leger op het vierde Oostenrijks-Hongaarse leger in Galicië.⁹¹ Net als bij de gebeurtenissen rond de inname van fort Douaumont, blijft rond de vermeende samenhang tussen de slagen bij de Somme en Verdun veel onduidelijk. We kunnen stellen dat de geallieerde opperbevelhebbers in Chantilly overeen waren gekomen dat een aanval op meerdere plaatsen aan het front een doorbraak kon forceren. We mogen aannemen dat de slag bij de Somme extra druk zette op het Duitse leger aan het westerse front. In ieder geval zijn de Duitsers Verdun nooit dichterbij genaderd dan op 23 juni het geval was.

In de volgende maanden slaagden de Fransen erin om de Duitsers langzaam terug te drijven. Dit was geen geleidelijk proces. gebieden werden keer op keer veroverd, verloren en heroverd. De bewegingen aan het front kunnen het best omschreven worden als een continu eb en vloed. Inmiddels veranderde de intredende herfst het slagveld weer in een modderpoel. Opperbevelhebber Falkenhayn had door zijn handelen tijdens de slag van de Somme inmiddels plaats moeten maken voor het duo Hindenburg en Ludendorff.⁹² Zij gaven in september de kroonprins het bevel om de linies vast te houden en niet meer aan te vallen.

⁸⁷ Strachan, *De Eerste Wereldoorlog*, 174-176.

⁸⁸ Ousby, *The Road to Verdun*, 299.

⁸⁹ Corrigan, *Mud, Blood and Poppycock*, 15.

⁹⁰ Stevenson, *1914-1918*, 169.

⁹¹ Strachan, *De Eerste Wereldoorlog*, 180.

⁹² Ousby, *The Road to Verdun*, 300.

Achter de Franse linies gingen geluiden op om de overwinning te vieren. Nog voordat de herovering van de forten Douaumont en Vaux had plaatsgevonden en de slag nog in volle hevigheid aanhield, werd in de citadel van Verdun een ceremonie gehouden. In de aanwezigheid van onder andere Joffre, Pétain, Nivelle, Mangin, president Poicará en afgevaardigden van allerlei landen, werd op 13 september de overwinning gevierd. De stad werd geëerd met een lange lijst van medailles, te weten; het militair kruis uit handen van Groot-Brittannië, van Rusland het kruis van Sint George, België bood het kruis van Leopold I aan, van Italië en van Servië een gouden medaille, uit handen van Montenegro de gouden medaille van Ohilitch en tenslotte uit handen van president Poincaré het kruis van *legion d'Honneur*.⁹³

De herovering van de forten Douaumont en Vaux leken haast een kopie van hun inname. Op 24 oktober werd zonder strijd Douaumont ingenomen. Op dat moment waren slechts twintig Duitse soldaten in het fort aanwezig. Een week later volgde fort de Vaux na een week van intense gevechten.⁹⁴ Op 15 december stagneerde de Franse opmars. De Fransen waren toen de frontlijn van februari genaderd. Deze lijn bleef onveranderd tot de komst van de Amerikanen in 1918. Nivelle werd gezien als de redder van Verdun. De zwaar bekritiseerde Joffre moest net als Falkenhayn, na de slag bij de Somme het veld ruimen. Nivelle volgde Joffre als opperbevelhebber op. Zijn carrière als zodanig zou van korte duur zijn, want in april 1917 verving Pétain Nivelle. Onder het bewind van Nivelle waren drie divisies na een desastreus offensief bij Chemin des Dames aan het muiten geslagen. Pétain kreeg daarom het bevel in handen en wist het muiten te stoppen. Hij bleef tot het einde van de oorlog opperbevelhebber. Nivelle verloor niet alleen zijn functie, hij werd daarnaast niet langer gezien als de overwinnaar van Verdun. Die eer zou nu ook aan Pétain worden toegekend.⁹⁵

§2.5 Conclusie

De Frans-Pruisische oorlog van 1870 bezorgde Frankrijk een nationaal trauma. Gevoelens van schaamte en de gevolgen van de vernedering werden op de volgende generaties overgedragen. De Frans-Pruisische oorlog zorgde ervoor dat de beide naties op gespannen voet stonden. Tijdens de Eerste Wereldoorlog stonden Frankrijk en Duitsland wederom tegenover elkaar.

⁹³ Ousby, *The Road to Verdun*, 329.

⁹⁴ Idem, 320-321.

⁹⁵ Idem, 324.

De slag bij Verdun was een van de grootste slagen van de oorlog. Deze slag heeft een enorme impact gehad op de Franse samenleving. Het aantal Franse doden bij Verdun bedroeg tien procent van het totale aantal doden aan Franse zijde gedurende de gehele oorlog. Onder leiding van Pétains roulatiesysteem hadden 75 van de 90 divisies ‘de hel van Verdun’ doorgemaakt. Verdun had in de levens van de soldaten en nabestaanden, zowel aan Franse als Duitse kant, diepe sporen achtergelaten.

Hoofdstuk 3: Eén oorlog, twee belevingen

In de periode voorafgaand aan de Frans-Pruisische Oorlog, kende Frankrijk een eeuw van politieke machtsstrubbelingen. De Fransen zagen de keizerrijken van Napoleon Bonaparte en Napoleon III onderbroken worden door twee republieken en diverse monarchieën. Met de overgave van Napoleon III bij Sedan in 1870 brak het tijdperk van de Derde Republiek aan. De nieuwe staatsvorm moest een bijpassend imago creëren en de oude symboliek van voorgaande regimes van zich af zien te schudden. Sommige oude symbolen, van voorgaande republieken, werden in ere hersteld. De driekleur en de slogan *Liberté, Egalité en Fraternité* werden bijvoorbeeld weer een nationaal symbool. Marianne, de bijnaam van de Eerste Republiek van 1792, werd de personificatie van Frankrijk tijdens de Derde Republiek. Het huidige Franse volkslied, de *Marseillaise*, bestond al voordat de Derde Republiek werd uitgeroepen, maar werd in 1879 het officiële volkslied.⁹⁶

De Derde Republiek zou tot de oprichting van Vichy Frankrijk, ten tijde van de Tweede Wereldoorlog, blijven bestaan. Het in centraal Frankrijk gelegen gebied collaboreerde met de Duitsers. Vichy Frankrijk voerde tijdens de oorlog zijn eigen bewind en werd na de Tweede Wereldoorlog weer bij Frankrijk gevoegd. Gedurende deze zeventig jaar zouden nog vele symbolen worden toegevoegd, waaronder de slagvelden van Verdun. In dit hoofdstuk wordt duidelijk waardoor Verdun deze belangrijke positie in de Franse samenleving kon verwerven. De eerste paragraaf gaat in op de twee verschillende belevingen van de slag bij Verdun, die van het Franse volk en van de frontsoldaat. Hoe de media met deze verschillende belevingen omsprongen wordt in de tweede paragraaf besproken. In de laatste paragraaf staat de ansichtkaart, een van de belangrijkste communicatiemiddelen tussen soldaat en thuisfront, centraal.

§ 3.1 Verdun, symbool van de Franse natie

Veel historici meenden vlak na de Eerste Wereldoorlog dat de Duitsers Verdun hadden aangevallen om Frankrijk een morele klap toe te brengen. Deze theorie kent met name onder de Franse bevolking tot op de dag van vandaag aanhangers. De historici die de theorie ontwierpen gingen uit van de assumptie dat Verdun al voor de Eerste Wereldoorlog een belangrijke plaats in het Franse nationale geheugen had ingenomen. Antoine Prost is van

⁹⁶ Ousby, *The Road to Verdun*, 167.

mening dat Verdun wel enige militaire status genoot vanwege zijn forten, maar voor de gewone Fransman niet anders was dan andere steden in Frankrijk. In de geschiedenisboeken die voor 1914 zijn verschenen, werd de opdeling van het Karolingische rijk door het Verdrag van Verdun van 843 wel genoemd. In sommige boeken werd ook vermelding gemaakt van de annexatie van het gebied door Frankrijk in 1552, maar het blijft slechts bij vermeldingen en niets wijst op een diepere betekenis van de stad voor Frankrijk.⁹⁷ In de achttiende en negentiende eeuw waren er geen aspecten van het nationaal collectief geheugen verbonden aan Verdun. Eeuwenlang werd wel het groot strategisch belang van de stad gezien. Door de Frans-Pruisische oorlog vergrootte het strategisch belang van Verdun. De gebieden Elzas en het noordelijke deel van Lotharingen behoorde na de oorlog aan Duitsland toe. De Frans Duitse grens was hierdoor dichtbij de vestingstad komen te liggen. Wellicht was Verdun voor de Eerste Wereldoorlog niet in de nationale herinnering opgenomen, maar de stad was voor de Franse leger top wel van belang geweest. Die belangstelling is mijn inziens een van de redenen waardoor Verdun tijdens de oorlog tot symbool van de natie kon uitgroeien.

Na de Frans-Pruisische Oorlog werden de forten rond Verdun verder uitgebouwd en vormden een enorm verdedigingswerk. De stad was een belangrijke standplaats voor het Franse leger geworden. De door Duitse kanonnen verwoeste Belgische forten bij Namen en Luik en de relatieve rust aan het front bij Verdun, zorgden ervoor dat de stad in de beginfase van de Eerste Wereldoorlog haar strategisch belang verloor. De stad zou pas een maand voor de start van het Duitse offensief in 1916 weer de volledige aandacht van de Franse legerleiding krijgen. Het tijdsbestek was te kort om de troepen en het materieel tot volledige sterkte op te bouwen.⁹⁸ De eerste weken na 21 februari stonden in het teken van overmacht en kracht aan het Duitse front en terugtrekking, chaos en angst achter de Franse linie. Volgens Prost ontstond in deze fase het gevoel dat Verdun niet verloren mocht gaan. Gedurende die eerste weken gaf president Poincaré de legerleiding de opdracht de stad te behouden. Voor het eerst werd er gesteld dat de val van Verdun niet goed zou zijn voor het moreel van het volk.⁹⁹ Er is echter ook een andere reden te bedenken waarom Verdun zo belangrijk was voor de regering en leger top. Bij verlies van de stad zouden het opperbevel van het leger en het ministerie van Oorlog verantwoordelijk worden gehouden voor de slechte voorbereiding van het Franse leger bij Verdun. Na de afloop van de slag bij Verdun werden er inderdaad maatregelen genomen. Opperbevelhebber Joffre werd door Nivelle vervangen. Joffre had zijn

⁹⁷ Prost, 'Verdun', 378-379.

⁹⁸ Zie hoofdstuk 2 bladzijde, 20.

⁹⁹ Prost, 'Verdun', 379-380.

ontslag overigens niet alleen aan de slechte voorbereiding te wijten. Zijn bevelvoering tijdens het offensief werd zwaar bekritiseerd.

Waarom maakte president Poincaré zich zorgen om de opinie van het Franse volk? Het is goed mogelijk dat de president een opstand vreesde wanneer de bevolking lucht kreeg van de slechte voorbereiding aan het front bij Verdun. Na twee jaar oorlogsvoering hadden burger en militair moeite om het moreel hoog te houden. De meest recente oorlog, de Frans-Pruisische Oorlog, had slechts één jaar geduurd en aan de periode die daar aan vooraf ging had Frankrijk geen langdurig conflict op eigen bodem gekend. Bovendien was het karakter van de oorlog veranderd. Man tot man gevechten waren in belangrijke mate verdwenen. De kogels en granaten zorgden voor enorme aantallen slachtoffers. Desondanks lag de situatie aan het westerse front na twee jaar oorlog nog steeds vast. De patriotistische berichtgeving in de kranten kon de grote aantallen doden niet verbergen.

Onder de Franse bevolking moet onrust en twijfel hebben geheerst. Daarbij moeten we het trauma van 1870 niet vergeten. Het verlies van die oorlog had zijn littekens in de Franse samenleving achtergelaten. Over die nederlaag heerste een groot nationaal gevoel van schaamte. Napoleon III had zich in Sedan, vlakbij Verdun, overgegeven. Zijn troepen hadden in de dagen voorafgaand in de bossen rond Verdun gevochten voor de overwinning. Het verlies van de stad Verdun zou de gevoelige nederlaag van 1870 weer in het geheugen van de natie naar boven halen.¹⁰⁰ Het afzakkende moreel en het trauma van 1870 zouden bij een Frans verlies in Verdun, grote gevolgen kunnen hebben voor de opinie van het Franse volk. Een volk dat niet meer achter het bewind van zijn president stond zou de bepalende factor kunnen zijn in de winst of verlies van de oorlog. Daarmee was de publieke opinie een terechte zorg van Poincaré. Verdun werd vanaf februari 1916 een situatie van nationaal belang. Iets wat de media en Franse bevolking snel zouden overnemen.

Verdun was een nationaal symbool aan het worden. Gedurende de eerste vijf maanden van de slag liet de Franse elite zich graag dichtbij het front zien. Generaal Pétain ontving in zijn hoofdkwartier in Souilly diverse academici, politici en andere hooggeplaatste gasten. Verdun werd de plek om medailles en onderscheidingen aan de manschappen uit te delen. Voor de buitenwereld moesten deze ceremonies laten zien hoe dapper en heldhaftig de soldaten voor het vaderland vochten en had daarmee de functie van hoop. Voor de soldaten waren de ceremonies eveneens bedoeld om het moreel op te vijzelen. De ceremonies hadden echter vaak een tegenovergestelde uitwerking op de troepen. Meestal werden de

¹⁰⁰ Zie hoofdstuk 2 bladzijde, 17.

onderscheidingen aan militairen met een hoge rang uitgereikt en de gewone soldaten moesten dan op komen draven om bij de ceremonie aanwezig te zijn. Barthas beschrijft in zijn dagboek de uitreiking van het grootkruis, de hoogste Franse militaire onderscheiding, aan generaal Pétain. ‘Toen de parade eenmaal voorbij was stapte Joffre, Pétain en hun gedecoreerde gevolg in hun auto’s en reden in de richting van Bar-le-Duc waar ze ongetwijfeld aan een overvloedige tafel de uitreiking van het grootkruis dat met het bloed van duizenden arme duivels was verdiend, gingen vieren. Wij intussen sloften moeizaam onder de brandende zon, in een stofwolk van onze laarzen terug naar onze kwartieren waar ons een mager allegaartje wachtte.’¹⁰¹ De aandacht en uitreiking van de medailles was volgens vele soldaten misplaatst.¹⁰² Het leidde tot irritatie aangezien voor de meeste soldaten Verdun een hel was en geen glorieus slagveld.

Gedurende de slag bleef de belangstelling voor Verdun groeien. Door de invoering van het roulatiesysteem door Pétain brachten veel soldaten een periode aan het front bij Verdun door. Als een *poilu* daar niet had gevochten, had hij er in ieder geval over gehoord. Er ontstond hierdoor een collectieve verbeelding. Onder de Franse soldaten stond Verdun bekend als een plaats van opoffering en inwijding. Wanneer je bij Verdun had gevochten, had je de oorlog pas echt ervaren. Verdun werd gevreesd, maar tegelijkertijd als een onafwendbaar lot beschouwd. Of de soldaten er nu zelf gevochten hadden of niet, in hun memoires komen de bekende namen van de slagvelden rond Verdun steevast terug.¹⁰³ Binnen het leger werd Verdun dus al tijdens de oorlog een gedeelde herinnering.

Hoewel de gevechten bij Verdun tot de hevigste aan het westerse front behoorden, kwamen er in de eerste maanden van de oorlog aan het westerse front meer Franse slachtoffers om, dan tijdens de slag bij Verdun in 1916. De slag bij de Somme kende een periode van drie maanden die de intensiteit van de gevechten bij Verdun oversteeg. Toch groeide Verdun en niet Somme uit tot een nationale ervaring. De twee voornaamste redenen liggen dan ook niet bij de intensiteit of de duur van de slag. Allereerst was Verdun een geheel Frans–Duitse aangelegenheid. In de slag, die duurde van februari tot december 1916, stond Frankrijk er alleen voor. Dit in tegenstelling tot de slag bij de Somme, waar het een Brits – Frans offensief betrof. Het al eerder aangehaalde roulatiesysteem is de tweede reden die Verdun tot een nationale ervaring maakte. Driekwart van het Franse leger had op de

¹⁰¹ Barthas, *De Oorlogsdagboeken van Louis Barthas*, 239-240.

¹⁰² Ousby, *The Road to Verdun*, 381.

¹⁰³ Prost, ‘Verdun’, 382-383.

slagvelden van Verdun gevochten.¹⁰⁴ Bijna iedere Fransman had familie die daar had gevochten, gewond was geraakt of was omgekomen. Als het geen familie betrof, was het wel een vriend of buur die daar een dierbare had verloren. Een factor die we niet moeten onderschatten is het feit dat Verdun een Franse overwinning was. Er was weliswaar geen terreinwinst geboekt, maar de Fransen meenden de Duitsers een flinke klap te hebben toegebracht. De Duitsers hadden wederom geen doorbraak in de frontlijn kunnen forceren. Het offensief was mislukt en had vele *frontschweinen* het leven gekost. De pers, zoals later zal blijken, wist de symboliek van de vestingstad verder te vergroten. Na de oorlog veranderde de slag bij Verdun van een nationale ervaring in een nationale herinnering.

In Duitsland nam Verdun geen mythische proporties aan. Voor de Duitse soldaten was Verdun evengoed een hel, maar de Duitse legerleiding hanteerde geen roulatiesysteem. Hierdoor ervoer een relatief kleine groep soldaten de oorlog aan het front bij Verdun. De belangrijkste reden dat Verdun niet voor de Duitsers tot nationaal symbool uitgroeide ligt volgens mij in de afloop van de slag van 1916. Het offensief dat Falkenhayn voor ogen had, moest snel en destructief zijn. Vernietigend was de slag zeker geweest. Het landschap was verwoest en de forten waren zwaar beschadigd. Het Franse leger had grote verliezen geleden. Het aantal Duitse soldaten dat was gesneuveld deed hier echter niet veel voor onder. Het leger van de kroonprins wist de van te voren geplande snelle progressie in de praktijk niet te verwezenlijken. De Duitsers werden verrast door de weerstand die de Fransen na de verwoestende bombardementen boden. Het Duitse offensief was voor beide legers desastreus verlopen. Gedurende de aanval wisten de Duitsers Verdun tot op vijf kilometer afstand te naderen. Het front zou op 15 december 1916 echter weer op bijna dezelfde plaats liggen als de frontlijn van 21 februari 1916. Logischerwijs was er in de Duitse media weinig aandacht voor het verlies bij Verdun.

Verdun mag dan in Duitsland geen symbolische betekenis hebben gehad, maar een dergelijk fenomeen was de Duitsers niet vreemd. Enkele maanden na aanvang van de oorlog, bleek dat het Duitse leger niet zo snel als van te voren was gepland, kon doorstoten naar Parijs. Nu de oorlog zich anders ontwikkelde, groeide er onrust binnen het leger en onder het volk. De slag bij het Belgische Langemarck in november 1914 kwam daarom op een cruciaal moment. Het patriottisme en enthousiasme van de Duitse bevolking moesten worden vastgehouden. Het geloof in een kortdurende oorlog mocht niet wegvallen. De Duitse legerleiding was op dat moment nog in de veronderstelling dat de overwinning niet lang op

¹⁰⁴ Ousby, *The Road to Verdun*, 9 en Prost, 'Verdun', 382.

zich zou laten wachten. In het legerbulletin van 11 november 1914 werd over de slag bij Langemarck gemeld: ‘In het westen van Langemarck hebben jeugdige regimenten de eerste lijn van vijandelijke loopgraven bestormd en, terwijl zij *Deutschland, Deutschland über alles* zongen, ingenomen.’¹⁰⁵ De berichtgeving over de slag moest het moreel van de Duitse troepen en burgers opkrikken. In werkelijkheid was de slag geen doorslaand succes. Er werd geen gebied ingenomen en of er daadwerkelijk patriottistische liederen werden gezongen is onbekend. Om precies te zijn, vond de slag niet eens bij Langemarck plaats, maar in het vlakbij gelegen Bixchote. Er is waarschijnlijk voor de plaats Langemarck gekozen omdat het Germaans klonk en hierdoor het thuisfront meer aansprak.¹⁰⁶ Dankzij de verdraaide berichtgeving kreeg Langemarck in Duitsland een soortgelijke status als Verdun in Frankrijk.

De slag bij Langemarck bleef gedurende de oorlog nationale betekenis houden. Naar de militairen die de slag hadden geleverd, werd vaak verwezen als ‘De Jeugd van Langemarck’. De jeugd moest het gevoel van hoop en overwinning benadrukken. Het waren immers jongens die de toekomst nog voor zich hadden. In die context werd er vaak gesproken van het schooljongens- of studentenleger. In werkelijkheid bestond achttien procent van de soldaten bij Langemarck uit studenten en onderwijzers.¹⁰⁷ Mijn inziens een aanzienlijk percentage, maar zeker niet ongewoon voor het Duitse en overigens ook voor het Franse leger. Studenten traden vaak nog tijdens hun studie vrijwillig in dienst. In Duitsland stimuleerden de sterk nationalistische en patriottistische jeugdverenigingen jongeren om vrijwillig, nog voor de oproep, in dienst te treden. Veel Duitse jongeren gaven daar inderdaad gehoor aan. Verdun mag voor Frankrijk en Duitsland dan een geheel verschillende plaats in het nationale geheugen hebben ingenomen, beide landen waren bekend met de invloed die berichtgeving over de oorlog op de bevolking had.

§ 3.2 Invloed van de media

Of het nu om Langemarck gaat of Verdun, de berichtgeving over de slagen was cruciaal voor de beeldvorming erover bij het thuisfront. Het zal niet verbazen dat de bevolking de slag bij Verdun heel anders beleefde dan de soldaten aan het front. Het beeld dat de kranten en overheid schiepen, sloot niet aan bij de beleving van de mannen aan het front. In de Franse week- en dagbladen was onevenredig veel aandacht voor Verdun en in de berichtgeving werd

¹⁰⁵ George L. Mosse, *Fallen Soldiers. Reshaping the memory of the World Wars*, (New York, 1990), 70.

¹⁰⁶ Idem, 71.

¹⁰⁷ Idem, 71.

de informatie vaak verdraaid. Kort samengevat was de boodschap die het thuisfront ontving een van hoop en van een heroïsche en patriottistische strijd. Over chaos, dood en lijden werd in de Duitse en Franse kranten niet gesproken. Behalve dan wanneer het de vijand betrof. Dit is niet alleen karakteristiek voor de slag bij Verdun, maar geldt voor de totale berichtgeving gedurende de oorlog. Over de slag bij Verdun bestonden dus twee uiteenlopende herinneringen.

Het door de media gevormde beeld van de slag groeide uit tot de dominante nationale herinnering. Dat de media de dominante herinnering bepaalden was een logisch gevolg van het feit dat er minder militairen dan burgers waren. Daarnaast vierde het nationalisme aan het begin van de twintigste eeuw hoogtij. Voor informatie over de situatie aan het front waren kranten deels afhankelijk van de officiële berichtgeving van de overheid. Deze officiële berichten waren niet vrij van nationalisme, waardoor de realiteit regelmatig werd verdoezeld. De patriottistische berichtgeving van de pers en nationale autoriteiten sloot aan bij de sterk nationalistische bevolking. Een derde reden was dat de slag bij Verdun weliswaar in december 1916 voorbij was, maar daarmee de oorlog nog niet was afgelopen. De Franse burger kon de overwinning vieren en herdenken, terwijl de militair daar niet toe in staat was.¹⁰⁸ Tenslotte wil ik hieraan toevoegen dat militairen op verlof of via correspondentie met thuis het beeld dat in de media werd gevormd zelden weerspraken. Dit gold zowel voor de Franse als Duitse militair. Logische verklaringen hiervoor zijn, dat militairen te getraumatiseerd waren om de situatie in een brief aan het thuisfront te beschrijven of dit hun familie simpelweg niet aan wilden doen. Daarnaast zag de legerleiding van beide landen toe op de communicatie tussen militair en burger. De post van de militairen werd met regelmaat doorgenomen door een censuurcommissie voordat de brieven werden verzonden.¹⁰⁹ Correspondentie waar kritiek in werd geuit of waarin militairen zich negatief uitlieten over de oorlog werden er zodoende uitgefilterd.

Toch kwamen de twee belevingen soms met elkaar in conflict. Gewonden die terug naar huis keerden, sommigen ernstig verminkt of psychisch in de problemen, deden het romantische beeld van de strijd geweld aan. Het grote aantal doden was ongekend en in Duitsland en Frankrijk moeten mensen regelmatig geconfronteerd zijn geweest met de dood. Die impact moet niet onderschat worden. Lange tijd waren legers opgebouwd geweest uit huursoldaten. Het waren mannen die tegen betaling het land verdedigden. Na de Franse revolutie werd in Frankrijk de dienstplicht ingevoerd. In Duitsland werden soldaten ook al

¹⁰⁸ Prost, 'Verdun', 384.

¹⁰⁹ Ousby, *The Road to Verdun*, 263.

langere tijd opgeroepen om het leger te dienen. Nu waren soldaten die sneuvelden geen beroepsmilitairen meer, maar burgers.¹¹⁰ Daarnaast had een oorlog nog nooit zoveel militaire slachtoffers geëist. De Eerste Wereldoorlog kwam op die manier voor de Franse en Duitse samenleving wel erg dichtbij en moet het romantische en patriottistische beeld toch enigszins verstoord hebben. De confrontatie met de dood kon de in de media geschetste voorstelling van de oorlog niet wegnemen. Natuurlijk werd de dood als een trieste gebeurtenis beschouwd, maar wanneer een soldaat in de strijd sneuvelde werd dit vooral gezien als een heroïsche opoffering voor het vaderland. Soldaten op verlof hadden mede daardoor moeite om hun verhaal te vertellen.¹¹¹ In de jaren vlak na de oorlog zouden de veteranen hun verhaal ook liever met elkaar delen dan met familie en vrienden. Simpelweg om het feit dat niemand zou kunnen bevatten en geloven wat er zich daadwerkelijk op slagvelden, zoals die van Verdun, had afgespeeld. Het zou het tot het begin van de jaren dertig van de vorige eeuw duren voordat binnen de Franse samenleving aandacht kwam voor het lijden van de *poilu*.¹¹²

Het sterke nationalisme van de negentiende eeuw bepaalde aan het begin van de twintigste eeuw nog steeds het gezicht van Duitsland en Frankrijk. De Franse en Duitse media waren dan ook doordrenkt van de nationale en patriottistische elementen. Dit hield in dat de media er alles aan deden om de harde, vaak gruwelijke realiteit, te maskeren met het romantische ideaalbeeld van de oorlog. Als *poilu's* of *Frontschweinen* zich hadden overgegeven vermeldden de eigen kranten dit liever niet. Verloren gevechten werden daarentegen verfraaid, door te melden dat de soldaten dapper tot de laatste man hadden gevochten. Het beeld in de media kwam er op neer dat het een eer was om te mogen vechten en sterven voor het vaderland. Dit was ongetwijfeld de reden dat de strijd van kolonel Driant in het Bois de Caures door de Franse media werd opgepakt en hij tot een held uitgroeide. Dat Driant terwijl hij zich terugtrok om het leven kwam, was ondergeschikt aan zijn heroïsche strijd voor het vaderland.¹¹³

Schrijvers en journalisten hadden grote invloed op de beeldvorming van de slag bij Verdun. Maurice Barrès, een schrijver die werkzaam was voor de krant *l'Echo de Paris*, bracht in april 1916 een bezoek aan Verdun. In zijn column in de Parijse krant omschreef Barrès de weg van Bar-le-Duc naar Verdun als een heilige weg, de *Voie Sacrée*. De term werd door zijn lezers overgenomen en droeg bij aan de beeldvorming over de slag. De Franse media koppelde religieuze symboliek aan de *Voie Sacrée*. De route die de soldaten op weg

¹¹⁰ Stevenson, *1914-1918*, 201.

¹¹¹ Ousby, *The Road to Verdun*, 262.

¹¹² Zie hoofdstuk 4.

¹¹³ Zie hoofdstuk 2 bladzijde, 26.

naar het front moesten afleggen, werd vergeleken met de tocht die Christus met het kruisbeeld aflegde op weg naar zijn kruisiging.¹¹⁴ De *Voie sacrée* is de weg naar de plaats waar het ultieme offer wordt gebracht. Naast geschreven berichten hadden foto's grote invloed op het nationale beeld van de oorlog. Fotografie was nog een relatief nieuw medium tijdens de Eerste Wereldoorlog. De fototoestellen en de films die in de toestellen gingen gaven lang niet altijd goede resultaten. De belichtingstijden waren lang, waardoor foto's snel bewogen waren. Foto's uit de Eerste Wereldoorlog zijn daarom vaak geposeerd of in scène gezet. Afgezien van het feit dat nog maar weinig mensen een camera konden betalen, was het militairen niet toegestaan zelf foto's te maken. Daarvoor werden fotografen ingehuurd. De ingehuurde fotograaf kwam vrijwel alleen op de rustige momenten direct aan het front. Actiefoto's die het werkelijke slagveld laten zien zijn daarom een zeldzaamheid. Zelden kregen de Duitse en Franse bevolking lichamen van dode soldaten te zien. Foto's van een schone en glorieuze oorlog domineerden de beelden.¹¹⁵

Het lijden van de nationale troepen werd in de media dus afgezwakt. Echter wanneer het de vijand betrof, werden hun verliezen juist uitvergroot. Daarnaast werden Duitsers in de Franse pers afgeschilderd als barbaren. Duitsers waren volgens de Franse media een moordlustig volk. In Duitse kranten kwamen de Franse soldaten er overigens niet veel beter af.¹¹⁶ Opnieuw zien we frictie tussen het beeld van de tegenstander dat in de kranten was gecreëerd en het beeld dat de soldaten van hun vijand hadden. Binnen het Franse leger deden verhalen van gruwelijke wandaden door Duitsers de ronde. Desalniettemin valt in de memoires en dagboeken die vlak na de oorlog werden uitgegeven te lezen dat de soldaten van beide landen respect voor elkaar hadden. Het waren immers niet de soldaten, maar de opperbevelhebbers die bepaalden wat er gebeurde. Hiermee bedoelden de auteurs van de dagboeken, dat zowel de Franse als Duitse soldaat dezelfde ontberingen doorstonden en slechts deden wat er van hen werd gevraagd. Hierbij moet gezegd worden dat dit wel een naoorlogs beeld is. Daarmee bedoel ik, dat sentimenten die wellicht in de hitte van de strijd werden gerechtvaardigd, na de oorlog niet meer wenselijk waren. Het is dus goed mogelijk dat de soldaten hun dagboek herschreven. De gedachte dat dagboeken wellicht zijn aangepast, wordt versterkt doordat er enkele dagboeken zijn gevonden die laten zien dat de soldaten ook werden beïnvloed door de berichtgeving in de nationale kranten. Franse soldaten die bijvoorbeeld gevangen werden genomen door Duitsers, meldden soms in hun dagboeken dat

¹¹⁴ Ousby, *The Road to Verdun*, 9.

¹¹⁵ Mosse, *Fallen Soldiers*, 150-151.

¹¹⁶ Ousby, *The Road to Verdun*, 93

de Duitsers helemaal niet zo verschrikkelijk zijn als zij hadden gedacht.¹¹⁷ De Duitse soldaat Carl Heller was vlakbij Verdun, in de Argonne gelegerd. De eerste Franse en Duitse linies lagen hier heel dicht bij elkaar en Heller maakt in zijn dagboek melding van contacten tussen de soldaten: ‘‘s Morgens, als het begon te schemeren, riepen zij: ‘Kam’raad, kam’raad’, en keken vriendelijk over de verschansing uit. Wij lieten ons ook zien en dan vroegen ze om tabak, die wij hun dan ook toegooiden. [...] In ruil voor tabak, die wij toen nog in overvloed hadden, gaven zij ons sigaretten of chocolade terug.’¹¹⁸

De onrealistische berichtgeving in de nationale kranten was voor de soldaten een grote bron van irritatie. Als tegenreactie gingen soldaten hun eigen kranten maken, de zogenaamde frontlijnpers. Er verschenen ook Engelse, Duitse en Amerikaanse versies van dergelijke kranten. De manieren waarop de kranten tot stand kwamen verschilden echter per nationaliteit. Binnen de Duitse legers werden de kranten door de legerleiding goedgekeurd en bevatten hoofdzakelijk berichten die je ook kon terugvinden in de officiële legerbulletins. De eindredactie lag in handen van speciaal daarvoor aangestelde stafofficieren. Dit resulteerde in een rijkelijk geïllustreerde krant van een hoge kwaliteit. De Duitse soldaat kwam hierin niet zelf aan het woord. Er zijn weinig voorbeelden bekend van Duitse soldaten die zelf een krant probeerden te maken.¹¹⁹ Wellicht dat de Duitse legerleiding, uit angst voor onvrede of kritiek, dergelijke eigen producties van soldaten niet tolereerde. Een andere verklaring heeft te maken met de moeizame distributie van de Duitse nationale kranten naar het front. Volgens Audoin-Rouzeau waren de Duitse soldaten door de ‘officiële’ frontlijnpers sneller op de hoogte van ontwikkelingen aan het front. Het klinkt misschien vreemd dat soldaten die aan de frontlijn lagen niet op de hoogte waren van de ontwikkelingen, maar in de chaos van de oorlog wisten soldaten soms niet eens waar ze op dat moment precies vochten of waar de vijand was. Laat staan dat de soldaten van alle ontwikkelingen aan het westerse front op de hoogte waren. Mijn inziens ligt de werkelijke reden voor het uitblijven van initiatieven door soldaten hierin verscholen. Wanneer er namelijk maar weinig nationale Duitse kranten het front bereikten, betekent dit dat de soldaten niet dagelijks werden geconfronteerd met de sensatie en propaganda verslaggeving van die kranten. Logischerwijs moet de irritatie door dergelijke verslaggeving daarom in de Duitse linies minder groot zijn geweest dan in de Franse linies.

¹¹⁷ Ousby, *The Road to Verdun*, 92.

¹¹⁸ Carl Heller, *De oorlogsbrieven van Unteroffizier Carl Heller. Geschreven tijdens de Eerste Wereldoorlog. Bewerkt en ingeleid en van annotaties en kaarten voorzien door J.H.J. Andriessen*, (Soesterberg, 2003), 62.

¹¹⁹ Stéphane Audoin-Rouzeau, *Men at War 1914-1918. National sentiment and trench journalism in France during the First World War*, (Oxford, 1992), 3.

De Franse legerleiding liet de publicatie van frontkrantjes oogluikend toe. Dit wil zeggen dat, wanneer de verhalen niet te veel schade aan het moreel van de troepen of het imago van de legerleiding toebrachten, de kranten werden beschouwd als een goede uitlaatklep voor de *poilu's*. Tussen de verschillende divisies was zelfs een concurrentiestrijd aan de gang. Sommige kranten waren met de hand geschreven, andere waren gedrukt, maar alle krantjes beweerden dat zij de enige waren die werkelijk in de loopgraven tot stand was gekomen.¹²⁰

De slag bij Verdun had zijn weerslag op de productie van de Franse loopgraafkranten in die regio. De eerste maanden van de slag ging de productie gewoon door, maar gedurende het offensief nam de productie van de kranten flink af. In 1917 zou het aantal kranten weer toenemen.¹²¹ De reden voor de tijdelijke afname van de Franse frontlijnpers ligt bij zijn makers, de *poilu's*. De soldaten moesten de kranten zelf schrijven, in elkaar zetten en verspreiden. Gedurende de slag bij Verdun nam de druk op de soldaten toe. De makers van de kranten hadden geen tijd meer om in de hitte van de strijd kranten te produceren. Het beroep op de Franse soldaat zou nog groter worden toen op 1 juli 1916 de slag bij de Somme van start ging. Wanneer de situatie aan het front rustiger werd doordat de grote offensieven bij Somme en Verdun eindigden, nam de productie van loopgraafkranten weer toe. De Franse soldaten hadden een haat-liefdeverhouding met de nationale pers.¹²² Aan de ene kant verafschuwden zij de berichtgeving, vanwaar de frontlijnpers. Aan de andere kant vormde de krant, in combinatie met pakjes en brieven, hun enige connectie met thuis.

Beïnvloed door kranten en andere media beleefde de bevolking de oorlog heel anders dan de militairen. Het grote aantal doden en gewonden confronteerde de Duitse en Franse samenleving met de destructieve gevolgen van de oorlog, maar kon het beeld dat door de kranten was gecreëerd niet veranderen. Het heroïsche en geromantiseerde beeld van de oorlog bleef mede in stand doordat soldaten dat beeld zelden tegenspraken. Enerzijds wilden de militairen hun familie niet ongerust maken. Anderzijds zag de legerleiding, door middel van censuur, erop toe dat negatieve berichten of uitingen van kritiek binnen de eigen gelederen bleef. De belevingswerelden bleven naast elkaar bestaan. Waarbij de media het thuisfront voedden met heroïsche figuren en symbolische plaatsen, zoals Kolonel Driant en de *Voie Sacré* en de *poilu's* hun beleving met elkaar deelden door bijvoorbeeld de frontkranten.

¹²⁰ Audoin-Rouzeau, *Men at War*, 9-20.

¹²¹ Idem, 31.

¹²² Idem, 144.

§ 3.3 Contact met thuis

In de waanzin van de oorlog deden soldaten er alles aan om in contact met de ‘normale’ wereld te blijven. De communicatie met familie was daarom ontzettend belangrijk. Aan het front was er weinig tijd om brieven te schrijven. Een populair middel om contact te onderhouden waren ansichtkaarten. De kaarten uit de Eerste Wereldoorlog brachten de twee verschillende belevingen van de oorlog wel heel dicht bij elkaar. Op de kaarten stonden teksten, gedichten, schetsen en zorgvuldig in scène gezette foto’s. Bijna ieder aspect van de oorlog werd door de kaarten vertegenwoordigd. Alleen waren de taferelen op de kaarten niet de taferelen die de soldaten kenden.¹²³ Net als bij de kranten, werd de oorlog omgebogen tot een dappere en patriotistische strijd. De kaarten droegen daardoor bij aan de beeldvorming.

Hoewel de kaarten uiteenlopende onderwerpen hadden, waren er wel overeenkomsten. Er waren geen afbeeldingen van gewonden op het slagveld. De dode soldaat of de dood in het algemeen werd nauwelijks afgebeeld. De enkele keer dat dit onderwerp wel werd weergegeven was dit altijd

Voorbeeld van een Duitse ansichtkaart. Bron: Mosse, *Fallen Soldiers*, 130.

screen en rustig. Dat wil zeggen in de natuur, op de schoot van een vrouw of Christus en zonder prikkeldraad en verwoesting. De gewonden die wel werden afgebeeld waren altijd lichtgewond en netjes verbonden. Er was nooit bloed te zien. Tenslotte werden gewonde soldaten altijd door een kameraad of verpleegster bijgestaan. De soldaat werd nooit aan zijn lot overgelaten. Natuurlijk zijn er uitzonderingen. In Duitsland werd bijvoorbeeld in 1918 een collectie kaarten verspreid door generaal Ludendorff’s fonds voor kreupele soldaten. De arm- en beenloze oud-soldaten werden zonder gêne op de kaarten afgebeeld. Deze verminkte mannen werden bijgestaan door symbolen van hoop, zoals de natuur. Na een dorre en droge periode, bloeit de natuur in een natte periode weer op. Met andere woorden, het regenererende

¹²³ Mosse, *Fallen Soldiers*, 128.

vermogen van de natuur gaf de bevolking hoop op een betere periode. De natuur werd ook vaak gezien als symbool voor nieuw leven.¹²⁴

Symbolen zijn tijdens een oorlog belangrijk. Met name op Franse ansichtkaarten werden Christelijke symbolen afgebeeld. Afbeeldingen van Christus, Maria en engelen kwamen veel voor. Het religieuze aspect gaf zin aan de oorlog.¹²⁵ De vrouw was een ander populair symbool. Duitsland had zijn vrouwe Germanica en Frankrijk zijn Marianne. Beide dames gaven hoop en stonden symbool voor de vrijheid van de natie. Tal van andere symbolen bestonden en ontstonden tijdens de Eerste Wereldoorlog. Jeanne d'Arc werd bijvoorbeeld voor het uitbreken van de oorlog niet als een nationaal symbool van Frankrijk gezien. Tijdens de oorlog was zij echter heel populair. De Française stond symbool voor vrijheid en strijdvaardigheid. Generaal Pétain en soldaten refereerden regelmatig aan dergelijke symbolische figuren. De Duitse legerleiding uitte het vermoeden dat Jeanne d'Arc het Franse leger en volk kracht gaf. In 1920 werd zij overigens tot symbool van de Franse natie uitgeroepen.¹²⁶ Op de symboliek in het naoorlogse Frankrijk en Duitsland wordt in het volgende hoofdstuk ingegaan. De hiervoor besproken symbolen werden natuurlijk niet alleen op de ansichtkaarten gebruikt. Ze werden onder meer gebruikt in speeches, posters en krantenberichten.

Een beeld dat je op de patriottistische ansichtkaart zeker zou verwachten, zijn heroïsche scènes. Toch kom je dergelijke afbeeldingen maar zelden tegen. Er is geen duidelijke reden waarom dergelijke scènes niet werden gemaakt. Sommige genres waren populairder dan anderen. In Duitsland was de soldaat die zijn werk in de loopgraven deed terwijl hij van thuis droomde erg populair. Tijdens een oorlog denk je niet direct aan humor, maar zowel in Frankrijk als Duitsland was dit een erg populair thema. In 1917 werd in Parijs zelfs een tentoonstelling van humoristische prenten, posters en kaarten gehouden, '*La Geurre et les Humoristes*'.¹²⁷ De Franse humor had een andere inhoud dan de Duitse. In Frankrijk lijken de meeste humoristische ansichtkaarten gericht op de beproevingen van het thuisfront, zoals prijsstijgingen. Terwijl in Duitsland de nadruk op werkelijke oorlogsvoering lag. Wat in beide landen wel overeen kwam, was dat door middel van humor met de vijand de draak werd gestoken.

De ansichtkaart laat wederom zien dat soldaat en burger de oorlog niet op dezelfde wijze beleefden. De afbeeldingen op de kaarten hielden de dominante patriottistische

¹²⁴ Mosse, *Fallen Soldiers*, 128-129.

¹²⁵ Perry, *Wij herdenken dus wij bestaan*, 76. en Meire, *De Stilte van de Salient*, 164.

¹²⁶ Ousby, *The Road to Verdun*, 170-172.

¹²⁷ Mosse, *Fallen Soldiers*, 134-136.

beeldvorming in stand. Toch was de kaart ook door de soldaat een veel gebruikt communicatiemiddel. De soldaten weerspraken nauwelijks de verhalen uit de media, maar uitten zich in hun correspondentie vaak in beeldspraak of gebruikten metaforen. Volgens Ousby deden de mannen dat omdat de ervaring van de oorlog te weerzinwekkend was om op te kunnen schrijven. Bovendien moest de correspondentie door de hiervoor al aangehaalde censuurcommissie en wilden de soldaten het thuisfront niet met de gruwelijkheden van het front belasten.¹²⁸ De soldaat zette zich af tegen de nationale pers door zijn eigen krant te publiceren, maar eigen ansichtkaarten werden niet gemaakt. Aangezien de soldaten liever niet de werkelijkheid aan hun familie en geliefden beschreven, is het eveneens logisch dat zij geen behoefte hadden om realistische taferelen naar het thuisfront te sturen. Tijdens de oorlog bleef het verhaal van de soldaat verborgen in de symboliek van de ansichtkaarten, beeldspraak en metaforen uit de verhalen van de soldaten. De oorlogsbeleving van het volk domineerde de Duitse en Franse samenleving. In de jaren vlak na de oorlog zou deze kloof tussen burger en veteraan blijven bestaan.

§ 3.4 Conclusie

De Eerste Wereldoorlog werd in Frankrijk en Duitsland op twee uiteenlopende manieren beleefd. Onder invloed van het sterke nationalisme creëerde de patriotistisch schrijvende pers de dominante oorlogsbeleving. In die beleving was de oorlog een heroïsche strijd. Het beeld van de oorlog werd geromantiseerd. Sterven en lijden van soldaten werd door de bevolking niet als negatief ervaren. Er was immers geen mooiere dood dan te sterven voor je vaderland. De realiteit was echter anders. De technologische ontwikkeling had de oorlog een ander gezicht gegeven. De soldaten ervoeren de ‘nieuwe’ oorlog, maar het thuisfront kreeg daar niets van mee. De militairen konden het beeld dat de massa van de oorlog had niet veranderen. De belevingswerelden lagen zo ver uiteen dat zij elkaar niet begrepen. Daarnaast wilden soldaten hun familie niet ongerust maken en kregen zij te maken met de censuur van het leger.

Ondanks het feit dat de oorlogsbeleving van soldaat en burger sterk van elkaar verschilden, kon Verdun tijdens de oorlog tot een nationaal symbool uitgroeien. Daarbij speelden drie factoren een belangrijke rol. Ten eerste was Verdun, in tegenstelling tot andere offensieven, een geheel Frans-Duitse aangelegenheid. De Fransen wisten daarbij de Duitsers terug te dringen. Dit succes hield de hoop op een Franse overwinning in leven. Wat betreft de

¹²⁸ Ousby, *The Road to Verdun*, 263

Franse soldaten, vocht maar liefst driekwart van alle militairen op de slagvelden van Verdun. Onder de soldaten kreeg Verdun een aparte status. Verdun was de absolute hel, maar je had niet echt de oorlog meegemaakt voordat je bij Verdun had gevochten. Voor de Duitse militairen en bevolking kreeg Verdun tijdens de oorlog geen symbolische functie. Dit valt grotendeels toe te schrijven aan het dramatische verloop van het Duitse offensief.

Hoofdstuk 4: Het herinneringslandschap van Verdun

Met de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog kregen oorlogen een ander gezicht. Snelle en mobiele veldslagen hadden plaats gemaakt voor vastliggende fronten en loopgraven. Binnen het leger werden in hoog tempo tal van technologische ontwikkelingen doorgevoerd. Vooral op het gebied van communicatie en artillerie werden grote sprongen vooruit gemaakt. Mede door de nieuwe manier van oorlogsvoering vielen er meer slachtoffers dan ooit tevoren.¹²⁹ Na de oorlog werden de Duitse en Franse samenleving geconfronteerd met de gevolgen. Aan het voormalige westerse front waren de verwoestingen enorm. Dorpen waren vernietigd, bossen verdwenen en op veel plaatsen was het terrein in een maanlandschap veranderd. In gebieden waar veel was gevochten, zoals Verdun, zat de grond bovendien vol met munitie en lichamen. Gifgas had de bodem nog verder vervuild. Naast de verwoestende effecten van de oorlog in de frontzones kreeg de bevolking ook met andere gevolgen te maken. Frankrijk en Duitsland hadden een aanzienlijk deel van hun mannelijke populatie verloren. Van de gewonde soldaten had een groot deel psychische problemen of was dusdanig ernstig verminkt dat zij moeite hadden om in de maatschappij terug te keren.

Nationaal en lokaal waren beide landen op vele fronten door de Eerste Wereldoorlog getekend. De Duitse en Franse samenleving, van veteraan tot burger, moesten het verleden een plaats geven. In de volgende paragrafen staat de verwerking van het nationale oorlogsverleden centraal. In de eerste paragraaf zal ik de ontwikkeling van de Franse en Duitse collectieve herinnering van de Eerste Wereldoorlog in Verdun bespreken in de periode 1916-2006. De vier daarop volgende paragrafen gaan in op de manier waarop in Verdun aan die herinnering vorm is gegeven. Zodoende bespreken paragraaf twee tot en met vijf respectievelijk: films en dagboeken, vormgeving van het landschap, monumenten en tot slot de musea.

§ 4.1 Van overwinning naar gemeenschappelijk lijden

Oorlogen worden sinds de oudheid door middel van monumenten herdacht. De herdenkingscultuur van oorlogen is sindsdien erg veranderd. Onder invloed van het nationalisme kreeg herdenken een andere functie. Midden negentiende eeuw moesten nationale herinneringen de leegte vullen die door de secularisatie was ontstaan.¹³⁰ Het

¹²⁹ Mosse, *Fallen Soldiers*, 3-5.

¹³⁰ Perry, *Wij herdenken dus wij bestaan*, 66.

verleden en de herinnering daaraan werd door de opkomst van het nationalisme belangrijk. Naties gingen op zoek naar hun identiteit en probeerden zodoende eenheid onder de bevolking te creëren.¹³¹ Een gemeenschappelijke herinnering benadrukt het gevoel van hetzelfde zijn. De invoering van nationale herdenkingsdagen, zoals de viering van de onafhankelijkheid van het land, waren daarom erg belangrijk en droegen bij aan de vorming van een nationale identiteit. In Duitsland werd het behoud van historisch erfgoed aan het eind van de negentiende eeuw hoog op de agenda gezet. Keizer Wilhelm II zette zich in voor de promotie van de Duitse cultuur. Het nationalisme wakkerde niet zozeer de nationale cultuur aan, maar representeerde eerder de cultuur van midden en hoge klassen van de bevolking.¹³² Deze klassen bepaalden wat wel of niet belangrijk werd geacht. Het nationalisme was dus grotendeels een afspiegeling van de cultuur van de hogere sociale lagen uit de bevolking.

Een gemeenschappelijk gedeeld verleden werd in het midden van de negentiende eeuw gezien als middel om eenheid binnen de samenleving te creëren. Er moest met andere woorden een collectief geheugen ontstaan.¹³³ Een samenleving die zich met elkaar verbonden voelt, maakt de overeenkomsten en verschillen tussen andere samenlevingen zichtbaar. Het verlies van Frankrijk tijdens van Frans- Pruisische oorlog, was in het nationale geheugen gegrift. Zoals eerder besproken, ging het Franse verlies samen met een gevoel van schaamte. Deze erfenis werd aan de volgende generatie meegegeven. De volken van beide naties leefden daardoor op gespannen voet. Jonge Franse soldaten die tijdens de Eerste Wereldoorlog bij Verdun vochten, vergeleken de gevechten vaak met de gevechten van Napoleon III bij Sedan, vlak voor zijn overgave.¹³⁴ Ook de desastreuze veldslag van Napoleon Bonaparte in Rusland was een regelmatig terugkerende referentie voor de Franse soldaten. Barthas schrijft in zijn dagboek over de terugtocht van zijn bataljon; ‘Als je die wanordelijke groep in de duisternis in de sneeuwjacht zag voortstompelen, kreeg je visioenen van het grote leger van Napoleon in Rusland.’¹³⁵ Soldaten gebruikten het collectieve geheugen om de oorlog betekenis te geven.

Na de Eerste Wereldoorlog werd de invulling van de nationale herinnering democratischer. De sociale elite bepaalde niet langer alleen wat herdacht moest worden. In Europa werd deze verandering bijvoorbeeld zichtbaar in de manier waarop met oorlogsgraven werd omgegaan. In eerste instantie kregen alleen de hogere rangen uit het leger een

¹³¹ Gilles, *Commemorations*, 6-9.

¹³² Koshar, ‘Building Pasts: Historic Preservation and Identity in the Twentieth-Century Germany’, in Gilles, John R, *Commemorations. The politics of national identity*, (1994), 216-218.

¹³³ Sherman, ‘Art, commerce and the production of memory in France after World War I’, in Gilles, John R, *Commemorations. The politics of national identity*, (1994) 187.

¹³⁴ Ousby, *The Road to Verdun*, 281.

¹³⁵ Barthas, *De Oorlogsdagboeken van Louis Barthas*, 217.

individueel graf, maar onder druk van de bevolking en de soldaten werd in het Franse leger al tijdens de oorlog iedere soldaat een individueel graf toegezegd. Hierdoor verviel de scheiding tussen de gewone soldaat en de legerleiding. Op Duitse begraafplaatsen werd nog steeds gebruik gemaakt van massagraven, maar militairen kregen allemaal hetzelfde graf. Rang en functie in het leger werden, in tegenstelling tot de Franse graven, wel op de grafstenen vermeld.¹³⁶

Het democratischer worden van de herdenkingen, wil echter niet zeggen dat iedereen ook werd gehoord. Zoals uit het voorgaande hoofdstuk is gebleken, werd de oorlogsbeleving van militairen door de oorlogsbeleving van de burgers verdrongen. De eerste tien jaar na de oorlog sloten de herdenkingen in Frankrijk en Duitsland naadloos aan op de oorlogsbeleving van de bevolking. In Verdun waren de Franse herdenkingen patriotistisch en nationalistisch. In Duitsland was dit beeld niet anders, maar daarnaast was men vooral op de toekomst gericht. Er heerste een gevoel van wedergeboorte. Bij de desastreuze afloop van de oorlog moest vooral niet te lang worden stilgestaan. Volgens Prost waardeerden en accepteerden veel van de Franse en Duitse veteranen de heroïsche hommage.¹³⁷ Mijn inziens waren de militairen vlak na de oorlog te getraumatiseerd om het dominante beeld tegen te spreken. Misschien nog belangrijker was dat de meeste ceremonies vlak na de oorlog ter nagedachtenis van de gevallen soldaten waren en dus niet voor de veteraan. Deze dodenherdenkingen vormden doorgaans een beeld van de oorlog waarin de militairen zich niet konden herkennen. Doordat de veteranen hun eigen ceremonies voor de gevallen kameraden organiseerden werden zij echter niet gedwongen om aan de herdenking van het volk mee te doen.

In Frankrijk bepaalde de overwinning de eerste tien jaar na de oorlog het herdenkingsbeeld. In de jaren dertig veranderde dit beeld. De economische crisis trof vooral oorlogsweduwen en verminkten hard. Mannen die zich voor eer en glorie van het vaderland hadden ingezet, bungelden nu aan de rand van de samenleving. Het patriotisme verloor hierdoor veel aanhang. De overwinning als herinnering aan de oorlog was niet langer voldoende. Het Franse volk zocht nu naar een andere zingeving. Al eerder sprak ik over de religieuze zingeving. Het lijden was een middel geweest om tot een betere wereld te komen. De politiek wist de bevolking echter een alternatief te bieden; het pacifisme. De Eerste Wereldoorlog was een oorlog geweest om aan alle oorlogen voorgoed een einde te maken. Het pacifisme won snel terrein. Aan het eind van de jaren dertig, toen de oorlogsdreiging

¹³⁶ Gilles, *Commemorations*, 11. en Perry, *Wij herdenken dus wij bestaan*, 76.

¹³⁷ Prost, 'Verdun', 384-385.

toenam, stonden veel herdenkingen in het teken van de vredesgedachte. Er was tijdens de Eerste Wereldoorlog voor vrede gevochten en er zou daarna nooit meer oorlog mogen zijn.¹³⁸

Het was Duitsland geweest die Frankrijk was binnen gevallen. Desalniettemin geloofde de Duitse bevolking dat de soldaten gestorven waren in een poging om de wereld te verbeteren. Daarnaast wist ook de Duitse politiek de oorlog te gebruiken. Hier won niet het pacifisme stemmen maar het fascisme. Deze beweging politiseerde, de onder het volk populaire mythe van de dolksteek in de rug. Volgens de mythe had Duitsland de Eerste Wereldoorlog niet om militaire redenen verloren. De Duitse troepen waren immers niet tot de eigen grenzen teruggedrongen. Volgens de theorie hadden acties van binnenlandse revolutionairen het voortzetten van de oorlog onmogelijk gemaakt. De mythe werd verstrekt doordat de verwoestingen in Duitsland zelf zeer beperkt waren.¹³⁹ De oorlog had de eigen grenzen nooit bereikt.

Hoewel de herdenking van de oorlog in Frankrijk een sterk pacifistisch karakter kreeg, waren overwinningsfeesten, *fêtes de la victoire*, op verschillende plaatsen in Frankrijk een jaarlijks terugkerend fenomeen. In Verdun draaide dit feest om de slag van 1916. De eerste *fête de la victoire* vond in 1920 plaats. Over de precieze datum was veel te doen geweest. De meest voor de hand liggende keuze was 12 juli. In het jaar 1916 werd op die dag het Duitse offensief definitief teruggeslagen. Dit lag echter te dicht bij de belangrijkste Franse nationale feestdag, de herdenking van de bestorming van de Bastille op 14 juli. De keuze viel daarom op 23 juni, de datum waarop het Duitse leger hun laatste offensief inzette. Ieder jaar zou de herdenking op de 23ste juni plaats vinden. In de beginperiode was de herdenking in de aanwezigheid van belangrijke personen, zoals generaal Petain en president Poincaré. De viering duurde twee dagen en bestond uit parades, speeches, een kerkdienst en sloot op de laatste dag af met een waken voor een provisorisch ingericht knekelhuis. In dit knekelhuis waren overblijfselen van soldaten die op de omliggende slagvelden waren gevonden ondergebracht.¹⁴⁰ De vorm van deze officiële herdenking zou tot 1952 ongewijzigd blijven.

Naast officiële herdenkingsceremonies en *fêtes de la victoire* hadden veel mensen de behoefte om de oorlog op hun eigen manier te verwerken. Veteranen brachten met elkaar of met familie een bezoek aan het voormalige front. Nabestaanden reisden naar de plaats waar hun zoon of geliefde was gestorven om op die manier hun persoonlijk leed te verwerken. Vaak namen zij grond mee van het graf van de gevallen soldaat of het slagveld, maar ook een

¹³⁸ Meire, *De Stilte van de Salient*, 230.

¹³⁹ Idem, 231.

¹⁴⁰ Prost, 'Verdun', 393.

helm of een stuk prikkeldraad waren gewilde souvenirs. Niet alleen nabestaanden struinden de slagvelden af. Vele Fransen waren nieuwsgierig en wilden graag een herinnering aan hun bezoek meenemen. Zelfs schedels en botten werden van de slagvelden mee naar huis genomen. Dit tot grote ergernis van de veteranen en nabestaanden. Er ontstond een spanningsveld tussen de slagveldtoerist en de veteraan.¹⁴¹ Hoewel de belevingswerelden van burger en veteraan in het interbellum nog ver uit elkaar lagen, was er meer ruimte en aandacht voor het verhaal van de militair gekomen. Dit kunnen we onder andere afleiden uit de publicatie van dagboeken aan het eind van de jaren dertig. In deze dagboeken waren de auteurs openhartiger over hun ervaringen dan in de egodocumenten die vlak na de oorlog waren gepubliceerd.¹⁴²

Met de uitbraak van de Tweede Wereldoorlog zou de collectieve herinnering aan de Eerste Wereldoorlog sterk veranderen. De nieuwe oorlog drong de herinnering aan de eerdere confrontatie op de achtergrond. In Duitsland versmolt de herinnering van de Eerste Wereldoorlog met de herinnering van de Tweede Wereldoorlog. Monumenten die voor de Eerste Wereldoorlog waren opgericht, werden bijvoorbeeld gebruikt voor de herdenking van de Tweede Wereldoorlog. Hoewel dit ook in Frankrijk het geval was, verloor de herdenking van de Eerste Wereldoorlog daar om nog een andere reden zijn betekenis. De pacifistische gedachte dat de oorlog van '14-'18 een oorlog was geweest om een einde te maken aan alle oorlogen, had met de uitbraak van een nieuwe oorlog al haar geloofwaardigheid verloren.¹⁴³ De jaren vijftig en zestig werden dan ook gedomineerd door het gevoel dat de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog zinloos was geworden. De *fêtes de la victoire* vonden nog steeds jaarlijks plaats maar hadden hun officiële karakter verloren. Spontane herdenkingen door nabestaanden en veteranen verdwenen van het toneel. De herdenkingen die nog plaatsvonden waren tot een 'deftige' routine verworden. Zowel in Duitsland als in Frankrijk hadden de herdenkingen van de Eerste Wereldoorlog in de jaren vijftig en zestig hun politieke en emotionele betekenis verloren en kregen een kunstmatig karakter.¹⁴⁴ Nu de zingeving achter de herdenkingen was komen te vervallen, stond de bevolking alleen nog een maal per jaar stil bij de omgekomen militairen. Degelijke ceremonies bestonden uit vaste rituelen.

Veel landen wisten na 1945 niet hoe ze aan de herinnering van beide wereldoorlogen vorm moesten geven. De Eerste Wereldoorlog werd tot de uitbraak van de Tweede Wereldoorlog beschouwd als de meest verwoestende oorlog ooit. Erger werd niet voor

¹⁴¹ Zie hoofdstuk 6

¹⁴² Zie hoofdstuk 4 bladzijde, 58.

¹⁴³ Meire, *De Stilte van de Salient*, 231.

¹⁴⁴ Dorsman, *Het zoet en het zuur*, 28 en Perry, *Wij herdenken dus wij bestaan*, 68-69.

mogelijk gehouden. Dit verklaart grotendeels waarom de herdenkingen vlak na de 1918 zo massaal en groots waren. Het verklaart ook waarom vlak na de Tweede Wereldoorlog massale herdenkingen uitbleven. Mensen wisten niet op welke manier ze de verwoestingen van 1939-1945 recht konden doen. Wat de Eerste Wereldoorlog betreft, wilde Duitsland zijn gehele oorlogsverleden vergeten. Frankrijk richtte zich daarentegen op de ervaringen van de soldaten aan het front. Bij de herinnering kwamen de veteranen, het levende verleden, centraal te staan. Hierdoor groeiden de twee verschillende belevingen, van veteraan en burger, van de Eerste Wereldoorlog naar elkaar toe.¹⁴⁵ Daarbij moet wel gezegd worden dat het aantal herdenkingen en de belangstelling daarvoor hard terugliep.

De relatie tussen Duitsland en Frankrijk was na de Tweede Wereldoorlog erg slecht. Toch zou in Europa gedurende de jaren vijftig een proces van verzoening in gang worden gezet. In 1952 trad de BRD tot de NAVO toe. De BRD, evenals de rest van Europa, was hard bezig met de wederopbouw en wilde zijn oorlogsverleden van zich afschudden. Daarnaast gold in West-Europa de gedachte dat Duitsland nooit meer iets dergelijks als de Tweede Wereldoorlog mocht ondernemen. Om dat te voorkomen moest Duitsland een onderdeel van Europa worden. In Verdun werden Duitsers die de slagvelden kwamen bezoeken vanaf 1954 welkom geheten door de gemeentelijke autoriteiten. Voor die tijd werden Duitse bezoekers niet van de slagvelden geweerd, maar graag geziene gasten waren het niet.¹⁴⁶ De toenadering tussen de Fransen en Duitsers in Verdun in de jaren vijftig, hangt samen met de toegenomen aandacht voor het leven van de soldaat. De victoriestemming en de heroïsche en patriotistische beeldvorming hadden plaatsgemaakt voor de oorlogsbeleving van de veteraan. Het lijden van de militairen werd het dominante beeld van de oorlog en dat was iets waar beide landen zich in konden vinden.

Bijna vijftig jaar na het afloop van de oorlog nam de interesse voor het soldatenleven verder toe. In de jaren zestig kwam er, onder andere in Frankrijk, een beweging op gang die vreesde voor het verloren gaan van de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog. Het aantal in leven zijnde veteranen nam drastisch af en de nog levende veteranen en nabestaanden vreesden dat de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog definitief zou verdwijnen. Diverse organisaties zetten zich vanaf het eind van de jaren vijftig in voor de conservatie van het erfgoed. Dit is bijvoorbeeld terug te zien in een toename in de publicatie van oorlogsdagboeken en een toename van het aantal mensen dat de slagvelden bezochten. De hernieuwde aandacht valt deels te verklaren door de vijftigste herdenking van de oorlog.

¹⁴⁵ Meire, *De Stille van de Salient*, 229 en Gilles, *Commemorations*, 12-13.

¹⁴⁶ Prost, 'Verdun', 393.

Monumenten en begraafplaatsen werden in deze periode gerenoveerd. Aan het eind van de jaren zestig was er sprake van een grote hernieuwde aandacht voor de oorlog waarbij het leven van de *frontschwein* en de *poilu* centraal stonden.¹⁴⁷ Deze ontwikkeling loopt parallel aan de opkomst van de Annalesschool in de geschiedwetenschap. Hierdoor kwam er meer aandacht voor de culturele aspecten van de geschiedenis.¹⁴⁸ In de jaren daarna zou de aandacht opnieuw afnemen, maar het dieptepunt van de jaren vijftig zou niet meer bereikt worden.

Midden jaren tachtig nemen de herdenkingen van de Eerste Wereldoorlog in Verdun steeds grotere vormen aan. Deze toename hangt wederom samen met een jubileum. Het was bijna 75 jaar geleden dat de Eerste Wereldoorlog had plaatsgevonden. In de 25 jaar die tussen de twee jubilea zaten was er een belangrijke verandering in de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog ontstaan. Het patriotistische beeld, dat het lijden van de soldaten een offer voor het vaderland was geweest, vervaagde. In de plaats daarvan werd de oorlog als een slachting geportretteerd, waarbij zowel de Fransen als de Duitse soldaten kanonnenvlees waren. Veel mensen, zonder enige persoonlijke relatie tot de oorlog van '14-'18, vonden vanaf de jaren negentig in grote getallen hun weg naar de slagvelden. Deze toename van slagveldtoeristen hing nauw samen met de toename van literatuur over de oorlog. Onder wetenschappers en amateur-historici ontstond vanaf de jaren tachtig hernieuwde interesse in de Eerste Wereldoorlog.¹⁴⁹ Mensen die de boeken lazen, bezochten naar aanleiding daarvan vaak de slagvelden. Andersom raakten mensen door een bezoek aan het slagveld geïnspireerd om daar een boek over te schrijven.

'De oorlog' werd eind jaren tachtig ingezet om vrede te waarborgen. In Verdun kreeg deze gedachte onder meer vorm in een herdenkingsceremonie op 22 september 1984 voor het knekelhuis in Douaumont.

De monumenten op de Haute Chevauchée. Links het houten kruis met de tekst: 'A tous les morts des combats d'Ardenne. A tous toten der kampen in den Argonnen.' Rechts het monument voor alle betrokken geallieerden landen.

¹⁴⁷ Meire, *De Stilte van de Salient*, 233.

¹⁴⁸ Peer Vries, 'De zegetocht van de 'Annales'', in Béliën, *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw. Discussie zonder eind*, (Amsterdam, 2000), 182.

¹⁴⁹ Meire, *De Stilte van de Salient*, 236.

Voor het eerst in de geschiedenis waren de leiders van beide naties aanwezig bij een herdenking van de Eerste Wereldoorlog. Bondskanselier Helmut Kohl en president François Mitterrand stonden daarbij hand in hand voor het knekelhuis. Deze verbroedering werd een symbool voor vrede.¹⁵⁰ In 2006 werd voor de negentigste maal de slag bij Verdun herdacht. Voor die gelegenheid werden nieuwe monumenten onthuld. De meesten daarvan dragen de boodschap van internationale verbroedering uit. Zo onthulde president Jacques Chirac in 2006 een monument voor de moslims. Iedereen, ongeacht religie of nationaliteit, moest zich op de slagvelden welkom voelen. Een aantal herdenkingsplaatsen uit het interbellum droeg deze boodschap al deels uit. In het Argonne-woud, op de top van de Haute Chevauchée, staat een in 1922 onthuld monument voor alle omgekomen geallieerde soldaten in dat gebied. In de jaren tachtig is niet ver van dit monument een houten kruis geplaatst die de Duitse oorlogsdoden herdenkt.

Verdun is uitgeroepen tot een herdenkingsplaats van internationale vrede.¹⁵¹ Het herdenkingslandschap draagt vandaag de dag de boodschap uit dat een dergelijke oorlog nooit meer mag gebeuren. Er is het beeld ontstaan dat de Franse en Duitse soldaten evenveel hebben geleden, waardoor de collectieve herinnering van beide landen in elkaar overlopen. De collectieve herinnering die eens de verschillen tussen de landen zo duidelijk zichtbaar maakte, draagt nu bij aan de internationale verbroedering.

§ 4.2 De oorlog in woord en beeld

De Eerste Wereldoorlog vond zoals gezegd plaats in een periode van grote technologische ontwikkeling. Naast kranten kwamen nieuwe media opzetten. Fotografie bestond al langer, maar werd door innovaties een handzaam en bruikbaar medium aan het front. De Eerste Wereldoorlog was de eerste oorlog waarin fotograferen door de gewone man mogelijk werd. Er werden zelfs op kleine schaal kleurenfoto's gemaakt. Ook de film deed vlak voor de oorlog zijn intrede in Europa. Toch bleef het geschreven woord tijdens de oorlog het meest gebruikte medium. Dit kwam mede doordat de technieken van foto en film erg kostbaar waren. Daarnaast konden foto's niet zonder veel kwaliteitsverlies in kranten worden afgedrukt.¹⁵²

Vlak na de Eerste Wereldoorlog waren zowel de Duitse bevolking als het Franse volk erg geïnteresseerd in de belevenissen van de mannen aan het front. Egodocumenten werden in

¹⁵⁰ Prost, 'Verdun', 393.

¹⁵¹ In 1966, vijftig jaar na de slag bij Verdun, werd de vestingstad uitgeroepen tot '*Capitale de la Paix*', hoofdstad van de vrede.

¹⁵² John Keegan e.a., *Geschoten, oorlog in beeld*, (Londen, 2003), 7.

die eerste naoorlogse jaren in grote aantallen gepubliceerd. In de afgelopen negentig jaar zijn er in Frankrijk drie pieken in de publicatie van oorlogsdagboeken en memoires te onderscheiden: tijdens het interbellum, aan het eind van de jaren zestig en aan het eind van de jaren tachtig. De twee laatste pieken liggen respectievelijk rond de 50-jarige en 75-jarige herdenking van de oorlog. Rond herdenkingsjaren nam de interesse voor de oorlog toe, waardoor egodocumenten opnieuw in de belangstelling kwamen. Er waren ook andere factoren van invloed op de publicatiegolven. De eerste publicatiegolf liep van 1918 tot midden jaren dertig. Deze periode werd door twee discoursen gekenmerkt. De eerste discours sloot aan bij de dominante nationale herinnering. Deze egodocumenten waren patriotistisch en heroïsch geschreven. In deze documenten werd het werkelijke sterven niet of nauwelijks besproken en werden de officieren in hun gevoerde beleid gesteund. Het andere discours was dat van de veteraan. Een deel van de veteranen uitte juist kritiek op de legerleiding. Voor deze groep was het lijden een belangrijk thema.¹⁵³

Vlak na de oorlog werden boeken die binnen het nationale discours pasten populair. Vanaf de jaren twintig nam de belangstelling voor de egodocumenten af, maar nam in de jaren dertig weer toe. In deze fase versmolten de twee discoursen met elkaar. Deze versmelting van discoursen is mijn inziens grotendeels te verklaren door politieke en maatschappelijke ontwikkelingen. Het pacifisme won tijdens het interbellum terrein. De pacifistische partijen lichtten de gruwelijke kant van de oorlog uit. De oorlog was niet langer iets om trots op te zijn. Hierdoor trokken de verhalen uit het veteranendiscours een groter publiek. Daarnaast groeiden de twee discoursen naar elkaar toe door de impact van oorlogsfilms. Tenslotte werd een aanzienlijk deel van de Franse oorlogsdoden tijdens het interbellum op grote nationale militaire kerkhoven herbegraven. Deze enorme aantallen graven confronteerden de bezoeker met de realiteit van de oorlog.¹⁵⁴

De tweede golf boeken kwam eind jaren vijftig van de twintigste eeuw op gang. Deze golf loopt gelijk met de opkomst van de behoefte om de oorlog vijftig jaar na dato groots te herdenken. De toename van de boeken wordt vaak aan deze drang naar herdenken gekoppeld. Het is daarom interessant om te bekijken waardoor die behoefte ontstond. De bevolking die de oorlog bewust had meegemaakt dunde uit. De Tweede Wereldoorlog had de herinnering aan de oorlog '14-'18 naar de achtergrond verdrongen. Het landschap, verderop in dit hoofdstuk uitvoeriger besproken, veranderde. De natuur nam weer bezit van de slagvelden. De herinneringen waren in een snel tempo aan het vervagen. De oorlog die nooit mocht worden

¹⁵³ Ousby, *The Road to Verdun*, 308-310 en Prost, 'Verdun', 394.

¹⁵⁴ Prost, 'Verdun', 395.

vergeten, raakte in de vergetelheid. Vanuit die angst werden allerlei acties opgezet om de herinnering aan de oorlog op de volgende generaties over te brengen. De boeken die in deze periode werden uitgegeven passen bij dit beeld. Ze waren voor een breed publiek geschreven. Of het nu om egodocumenten of wetenschappelijke werken ging, de boeken waren korter dan de boeken uit het interbellum. De oorlog werd beknopt beschreven en werden volgens Prost vooral uit didactisch oogpunt geschreven.¹⁵⁵ Het was niet zozeer het jubileum, maar de angst voor het vergeten van de oorlog, waardoor een tweede golf van egodocumenten ontstond.

Over de publicatie van egodocumenten in Duitsland is minder bekend. Vlak na de oorlog zijn in ieder geval grote aantallen boeken gepubliceerd. Dit wordt onder meer duidelijk uit het voorwoord bij de egodocumenten van Carl Heller. Andriessen schrijft hierin dat Heller vlak na de oorlog had geprobeerd zijn verhaal aan de man te brengen, maar dat de uitgever niet geïnteresseerd was omdat er al zoveel boeken over de Eerste Wereldoorlog waren gepubliceerd.¹⁵⁶ Het is bekend dat Duitsland na de Tweede Wereldoorlog zijn oorlogsverleden wilde vergeten. Dit zou een logische verklaring kunnen zijn voor het uitblijven van de tweede golf egodocumenten. In de jaren tachtig, 75 jaar na de Eerste Wereldoorlog, zien we in Duitsland, net als in Frankrijk een toename van boeken over de oorlog van 14-18. De publicatie van werken over de oorlog kwam in deze periode van allerlei verschillende bronnen. Veteranen waren er bijna niet meer, waardoor de meeste egodocumenten herdrukken waren. Naast hernieuwde interesse onder historici raakten veel amateur-historici gefascineerd door de oorlog. De vijfenzeventigjarige herdenking trok veel toeristen naar de slagvelden en zette mensen aan tot het schrijven van een boek over de Eerste Wereldoorlog.¹⁵⁷ Daardoor ligt de piek van de golf begin jaren negentig. De golf van publicaties is nog niet voorbij. De Eerste Wereldoorlog houdt anno 2006 veel mensen in hun greep. De negentigjarige herdenking van de slag bij Verdun werd in de zomer van 2006 met veel ceremonieel herdacht.

Foto's spraken velen tot de verbeelding. Vanwege de vaak gedetailleerde en realistische beelden kenden mensen aan het begin van de twintigste eeuw de foto een groot waarheidsgehalte toe. Door technische ontwikkelingen waren de oorlogsfotografen in staat om de oorlog van dichtbij vast te leggen. Door de ontdekking van nieuwe beeld dragers, de droge plaat en celluloidfilm, werden camera's handzamer en sneller. Door het gebruik van nieuwe lichtgevoeligere materialen, werden belichtingstijden zo kort dat actie met scherpte

¹⁵⁵ Prost, 'Verdun', 398.

¹⁵⁶ Heller, *De Oorlogsbrieven*, 11.

¹⁵⁷ Ousby, *The Road to Verdun*, 308-310.

kon worden vastgelegd. De eerste kleine camera's verschenen aan het begin van de twintigste eeuw op de consumentenmarkt. De soldaat met een goede beurs kon zodoende ook zelf foto's van de oorlog maken. Toch is het aantal echte actiefoto's zeer beperkt. De legerleiding was helemaal niet gediend van soldaten die het front fotografeerden. Van Duitse en Franse zijde waren zij bang dat foto's gevoelige informatie konden bevatten en in handen van de vijand terecht konden komen. Op fotograferen aan het front stonden dan ook zware straffen; in het Britse leger gold zelfs de doodstraf. Er zijn daardoor maar weinig amateuropnamen van de Eerste Wereldoorlog.¹⁵⁸

Verreweg de meeste foto's zijn geschoten door fotografen die in dienst waren van het leger, waardoor foto's vaak in scène werden gezet. Zij moesten zich aan strikte eisen en regels houden. Alhoewel actiefoto's in theorie mogelijk moeten zijn geweest, waren de meeste foto's geënceneerd of aan een rustig deel van het front gemaakt. Lijken werden vrijwel alleen gefotografeerd wanneer het de vijand betrof. Lichamen en voorwerpen werden soms verplaatst om een foto sterker te maken. De Franse en Duitse bevolking waren geneigd het afgebeelde als de realiteit te aanvaarden. Niet alleen hetgeen dat werd afgebeeld op de foto werd in scène gezet. Onderschriften en fotobewerking konden de foto een ander verhaal geven. Een

Franse krant liet bijvoorbeeld een grote stapel granaten zien. Het onderschrift vermeldde dat het om een munitieopslag in Verdun ging. Voor de lezer van de krant werd de suggestie gewekt dat er met de munitielevering aan het front bij Verdun niets aan de hand was. In werkelijkheid waren er grote tekorten. Een voorbeeld van een bewerkte foto is bijvoorbeeld de foto hiernaast. Op de originele foto is de weg met veel verkeer te zien. De bewerkte foto is echter uitgesneden en op de voorgrond zijn troepen aan de foto toegevoegd.

Boven: bewerkte foto van de *Voie Sacrée*
Onder: originele foto van de *Voie Sacrée*
Bron: Jaeghere, 'Ceux de Verdun, 'Les chemins de la mémoire 1916-2006'.

¹⁵⁸ Keegan e.a., *Geschoten*, 7-8.

Er is een aantal kenmerken waaruit je kunt afleiden dat een foto geënceneerd is. Vaak geeft het camerastandpunt de onechtheid van de foto aan. Wanneer het standpunt van de camera hoger ligt dan bijvoorbeeld een groep aanvallende soldaten, mogen we aannemen dat het niet om een echte aanval gaat. De fotograaf zou namelijk makkelijk getroffen kunnen worden door rondvliegende projectielen. De omgeving kan ook helpen bij het bepalen van een enscenering. In gebieden waar veel werd gevochten, was geen tijd om de loopgraven in goede staat te onderhouden en was het terrein getekend door voorgaande gevechten. Een goed onderhouden loopgraaf en een met gras en struiken begroeid landschap doen vermoeden dat de foto ver van een actief front is genomen. Tenslotte moet in ogeschouw worden genomen dat de fotografen meestal vanuit het leger de opdracht kregen om een bepaald beeld van de oorlog neer te zetten. In het nationalistische Duitsland en Frankrijk, kan je ervan uitgaan dat dit meestal niet de realiteit betrof.¹⁵⁹

Aan het begin van de twintigste eeuw was de film voor Europa een geheel nieuw medium. Hoewel in de Verenigde Staten filmtheaters, *nickel odeons*, als paddenstoelen uit de grond schoten en het publiek massaal op de films afkwamen, moesten filmtheaters in Europa nog gebouwd worden. Het succes van de film in de Verenigde Staten was mede te danken aan de vele theaters en lage entreprijzen. Voor slechts een *nickel*, vijf dollarcent, konden bezoekers de bioscoopjournaals en propagandafilms bekijken.¹⁶⁰ Het nieuws liep weken achter en de bewegende beelden waren in scène gezet. De film had toch een sterke invloed op de beeldvorming van de Amerikanen over de oorlog in het verre Europa. In Frankrijk en Duitsland liep de filmindustrie achter op de Amerikaanse industrie. In Frankrijk werden enkele films geproduceerd. Deze lieten niet de oorlog zien, maar waren vooral propagandistische en nationalistische films, waarop hooguit wat soldaten in training te zien waren.¹⁶¹ De films trokken wel publiek, maar er waren nog maar weinig filmzalen over het land verspreid. We mogen concluderen dat deze films grote delen van de Franse bevolking niet bereikten.

Duitsland werd vlak voor het uitbreken van de oorlog overspoeld met anti-Duitse propagandafilms van Franse, Britse en Amerikaanse makerlij. De anti-Duitse film zou een enorme impuls aan de eigen filmindustrie geven. In 1916 werd de *Deutsche Lichtbild-Gesellschaft* opgericht. Deze organisatie moest tegenwicht bieden aan de anti-Duitse propagandafilms. Vele particuliere initiatieven zouden volgen. In 1917 werd het *Bild-und*

¹⁵⁹ Mosse, *Fallen Soldiers*, 151

¹⁶⁰ Mary Beth Norton, *A people and a nation. A history of the United States, volume two since 1865* (2001), 546.

¹⁶¹ Mosse, *Fallen Soldiers*, 150.

Filmamt in het leven geroepen. Het *Filmamt* stond onder controle van de militaire afdeling van het Ministerie van Buitenlandse Zaken en legde zich toe op het maken van documentaires van militaire acties en propagandafilms.¹⁶² De organisatie richtte vooral achter de frontlines grote aantallen filmzalen op, waar de soldaten voor ontspanning films konden kijken. Die ontspannende films werden afgewisseld met oorlogsdocumentaires die het moreel van de troepen op moesten krikken. Aan het Duitse volk werden films getoond waarin strijdlust, offervaardigheid en vaderlandsliefde centraal stonden. Toch waren de propagandafilms niet erg populair onder de militairen en burgers. Zij gaven duidelijk de voorkeur aan films die voor het vermaak waren geproduceerd. Kester stelt dan ook dat de particuliere filmindustrie verhoudingsgewijs weinig bijdroeg aan de propaganda.¹⁶³ Menig militair en burger moet echter door het bestaan van organisaties als het *Filmamt* een propagandafilm hebben gezien.

Na de oorlog kregen films meer invloed. Gedurende het interbellum droegen films bij aan de beeldvorming over de oorlog. De meeste films kwamen niet langer uit de Hollywoodstudio, maar werden in Frankrijk en Duitsland geproduceerd. Het weinige beeldmateriaal dat tijdens de oorlog was gemaakt werd soms in de naoorlogse films verwerkt. Deze 'originale films' vind je ook terug in documentaires uit de jaren zestig en zeventig en kom je nu regelmatig in musea langs het voormalige front tegen. De films zijn echter bijna allemaal in scène gezet. Net als bij de fotografie verraadt het standpunt van de cameraman de werkelijkheid. Soldaten die op hun handen en voeten uit de loopgraaf klimmen worden bijvoorbeeld van bovenaf gefilmd. Bovendien nemen soldaten vaak even de tijd om in de camera te kijken of langzaam voor het oog van de camera neer te vallen. In de hectiek van een echte aanval waren voor dergelijke heroïsche momenten geen tijd. De fotografie mocht dan een stuk mobieler zijn geworden, camera's waren daarentegen nog steeds log, groot en zwaar. Bovendien nam het installeren van de camera veel tijd in beslag. Er zijn dus maar weinig films die echte gevechten van dichtbij laten zien.

De naoorlogse films uit het interbellum maakten grote indruk op de Franse bevolking. Hoewel de films vanuit een patriotistisch oogpunt werden gemaakt, konden de Fransen op basis van bewegende beelden een voorstelling maken van de omstandigheden waaronder was gevochten.¹⁶⁴ Op die manier droeg de film bij aan de veranderende beeldvorming over de oorlog. In Duitsland werden tijdens het interbellum weinig oorlogsfilms gemaakt. Daar waren films die de Duitse natie in opbouw vertoonden erg populair. Sport en natuur waren daarbij

¹⁶² Bernadette Kester, *Filmfront Weimar. Representaties van de Eerste Wereldoorlog in Duitse Films uit de Weimarperiode (1919-1933)*, (Hilversum, 1998), 35-36.

¹⁶³ Idem, 42.

¹⁶⁴ Prost, 'Verdun', 395.

favoriete onderwerpen. Deze onderwerpen symboliseerden kracht, competitie, moreel, moed en mannelijkheid.¹⁶⁵ In Frankrijk en Duitsland volgde de productie van films de lijn van de hiervoor beschreven publicatie van egodocumenten. Films werden vaak specifiek voor een herdenking in elkaar gezet. In deze herdenkingsfilms, die in de jaren zestig en tachtig van de vorige eeuw werden geproduceerd, komen veteranen aan het woord en worden oude filmbeelden aan de monumenten van toen gekoppeld. In de Franse herdenkingsfilm ‘*Verdun, 90ème anniversaire*’¹⁶⁶ die voor het de negentigste herdenking van de slag bij Verdun werd samengesteld, werd nog steeds dezelfde opzet gehanteerd. In deze film deed zelfs een aantal veteranen op zeer hoge leeftijd hun verhaal. Hun verhaal was wel twee jaar eerder opgenomen. De films vertelden, net als de boeken, op laagdrempelige manier het verhaal van de oorlog. De herdenkingsfilms moesten er vanaf de jaren zestig voor zorgen dat het verleden niet werd vergeten en hadden dus net als de boeken een didactisch karakter.

Tijdens de oorlog was het geschreven woord het belangrijkste medium om het thuisfront van informatie te voorzien, maar het blind geloof in de waarheid van de foto heeft zeker aan de beeldvorming tijdens de oorlog bijgedragen. Na de oorlog hebben egodocumenten en films de twee oorlogsbelevingen laten samensmelten. De herinnering van de veteraan kreeg vijftig jaar na de oorlog een definitieve en dominante plaats in de nationale herinnering. Boeken en herinneringsfilms kregen, naarmate de getuigen van de oorlog verdwenen, een andere functie. Vanaf de jaren zestig moesten egodocumenten en films ervoor zorgen dat de Eerste Wereldoorlog niet werd vergeten.

§ 4.3 Het landschap van Verdun: natuur of cultuur ?

President Poincaré was tijdens de overwinningssceremonie op 13 september 1916 in de Citadelle van Verdun vastbesloten over de toekomst van de stad en de omliggende gebieden. Verdun zou herrijzen en de vernietigde dorpen zouden weer uit de ruïnes worden opgebouwd. Poincaré wilde dat de gevluchte inwoners na de oorlog weer konden terugkeren naar hun dorpen, waar, om de woorden van de president te gebruiken, ‘de overwinnende vrede de glimlachen op de gezichten terug zou toveren.’¹⁶⁷ Een mooi streven, ware het niet dat de oorlog nog in volle gang was en wederopbouw voorlopig niet op de agenda stond.

¹⁶⁵ Mosse, *Fallen Soldiers*, 151.

¹⁶⁶ Guillaud e.a., *Verdun 90ème Anniversaire 1916-2006*.

¹⁶⁷ Ousby, *The Road to Verdun*, 338.

De schade rondom Verdun was enorm. Op de oost- en westoever van de Maas waren negen dorpen volledig verwoest. In het ooit bosrijke gebied stond geen boom meer overeind. De stad zelf was flink beschadigd. Het probleem van de wederopbouw zat hem niet alleen in de omvang van de verwoesting. In de gevechten hadden vele mannen het leven gelaten. Sommige waren in fronthospitalen overleden en hadden zodoende een graf met een naam gekregen. Vele anderen waren naamloos in de bodem van de slagvelden verdwenen. Niemand wist waar ze precies gevallen waren, hun lichamen waren simpelweg in de modder weggezaakt of door granaten uit elkaar gereten. In de naoorlogse jaren ontstond een felle discussie over de wederopbouw. Konden de *villages dédruits*, verwoeste dorpen, op grond worden herbouwd waar zoveel soldaten het leven hadden gelaten en waar nog zoveel lichamen in de bodem zaten? De Franse autoriteiten konden het niet snel eens worden wat er met de voormalige slagvelden moest gebeuren.

Verdun was niet de enige stad die dergelijke problemen had. In het Belgische Ieper waren de verwoestingen nog groter. Ook daar waren dorpen weggevaagd en worstelden zij met hetzelfde vraagstuk: moeten we de omgeving wel of niet herbouwen? In België werd al snel tot de wederopbouw overgegaan. De redenen lagen

Verwoeste huizen in Verdun.
Bron: Strachan, *De Eerste Wereldoorlog*, 174.

hiervoor deels in het verleden. In een toespraak haalde burgemeester Colaert aan dat de stad al eerder door oorlogen en rampen was verwoest en als exacte kopie weer herbouwd. Dat hoefde, wat de burgemeester betrof, na de Eerste Wereldoorlog niet anders te zijn.¹⁶⁸ Daarnaast werd de wederopbouw door een grote woningnood in België versneld. Alleen over de vormgeving is langdurig discussie gevoerd. De burgemeester won de strijd, wat inhield dat Ieper volledig werd gerestaureerd. Op die manier probeerde het stadsbestuur de continuïteit met het verleden te herstellen. Ze deed net alsof de oorlog niet had plaatsgevonden. De verwoeste omliggende dorpen, zoals Passendale, Langemarck, Poelkapelle en Boezingen, werden eveneens herbouwd, maar niet als exacte kopieën. De lokale besturen wilden het

¹⁶⁸ Welke verwoestingen burgemeester Colaert voor ogen had is niet duidelijk. Ieper, tijdens de Middeleeuwen de derde stad van het huidige Vlaanderen, en omgeving waren tijdens de Middeleeuwen meer malen het toneel voor veldslagen. Wellicht verwees de burgemeester in zijn toespraak naar de verwoestingen uit die periode. Meire, *Stilte van de Salient*, 114.

gebied eigenlijk als natuurpark inrichten. Onder druk van de woningnood en behoefte van de bevolking om terug te keren vond het natuurpark in België geen doorgang.¹⁶⁹

De problematiek was in het Franse Verdun niet anders. Alleen was de stad niet geheel verwoest. Historische gebouwen, zoals de kathedraal en het bisschoppelijk paleis, werden gerestaureerd. Huizen en winkels werden in de stijl van de oude vestingstad gebouwd. Opvallend in Ieper was dat, hoewel de stad de continuïteit met het verleden wilde behouden, in veel huizen een verwijzing naar de oorlog werd verwerkt. De jaartallen 1914-1918 prijken bijvoorbeeld op gevels van huizen.¹⁷⁰ Ondanks het feit dat er aardig wat gebouwen zijn herbouwd zijn dergelijke verwijzingen in Verdun zeldzaam. Verdun als herdenkingsplaats van het Franse verleden groeide in negentig jaar uit tot een plaats van internationale vrede. Deze transformatie is in de opbouw van het stratenplan terug te vinden. Het stratenplan van Verdun staat namelijk vol verwijzingen. De straten die ten noorden en rondom het oude centrum zijn gebouwd verwijzen naar de Eerste Wereldoorlog. Sommige straten zijn genoemd naar personen en divisies, andere straten ontleen hun naam aan locaties op de slagvelden. Enkele straten in het centrum zijn omgedoopt, waaronder de *rue de la victoire*, waar het *monument de la victoire* aan ligt. In de recent aangelegde wijken, ten oosten van het centrum, hebben de straatnamen internationale verwijzingen. In de wijk Kennedy verwijzen de straten bijvoorbeeld naar Amerikaanse staten, zoals *Avenue de Floride* en *Avenue D'Atlanta*. Straten die verwijzen naar Duitsland zijn er niet, wel bestaat er aan de rand van Verdun *Boulevard de L'Europe*.

De discussie over de bestemming van de omliggende gebieden verliep minder voorspoedig. De veteranen spraken zich normaliter weinig uit over de herdenking van de oorlog, maar lieten in de discussie over de bestemming van de slagvelden wel van zich horen. Volgens de veteranenorganisaties behoorde de grond rond Verdun aan de doden toe. De grond met rust laten was volgens hen de enige gepaste manier om de doden en de slag zelf te herdenken en herinneren.¹⁷¹ De inwoners van de verwoeste gebieden wilden echter zo snel mogelijk terug. De autoriteiten waren zeer verdeeld. Sommigen wilden net als in Ieper een natuurpark, anderen zagen het liefst de dorpen weer herbouwd.

De discussie werd uiteindelijk noodgedwongen in het voordeel van veteranen beslecht. Voor de oorlog leefde de bevolking van de landbouw, maar na de oorlog wilde er niets meer groeien. De heuvel Mort Homme, gelegen op de westoever van Maas, werd tot drie keer toe

¹⁶⁹ Meire, *Stilte van de Salient*, 112-113, 118.

¹⁷⁰ Idem, 126.

¹⁷¹ Ousby, *The Road to Verdun*, 341.

met bomen aangeplant, maar geen boom overleefde.¹⁷² Herbouw was daarnaast gevaarlijk. In de bodem lagen veel onontpofte projectielen en de grond was door de intensieve gifgasaanvallen zwaar vervuild. Mens en dier konden onmogelijk van deze grond leven. De voormalige slagvelden bleven de eerste jaren onaangeroerd. Tijdens het interbellum ontdekte men dat naaldbomen wel groeiden op de vervuilde bodem. De voormalige slagvelden werden daarom met deze bomen aangeplant. Het Franse staatsbosbeheer introduceerde vanaf de jaren tachtig inheemse vegetatie in het gebied. De introductie was succesvol en inmiddels worden alle naaldbomen stapsgewijs vervangen door inheemse bomen en struiken.

Het gebruik van bomen om doden te herdenken was aan het begin van de twintigste eeuw geen ongewoon verschijnsel. Boomgaarden met monumenten van natuurlijke materialen, zoals rotsen, waren gedurende de negentiende eeuw een veel geziene vorm van eerbetoon voor gevallen soldaten. De boomgaarden werden gezien als een tegenreactie op het modernisme. In Duitsland, waar de natuur een belangrijke symboliek vertegenwoordigde, waren dergelijke boomgaarden, *Heldenhaine* genaamd, populairder dan de *jardins de funèbres*, tuinen van de doden, in Frankrijk.¹⁷³

Met de bebossing van de slagvelden werd onbewust een nationaal herdenkingspark gesticht. De behoefte aan een herdenkingsplaats bestond al langer. Een veteraneninitiatief richtte in 1939 een bureau op in Verdun. Hun doel was het oprichten van een bibliotheek, waarin allerlei documenten uit en boeken over de Eerste Wereldoorlog verzameld moesten worden. Door de uitbraak van de Tweede Wereldoorlog vond dit project geen doorgang. Franse reisclubs waren vlak na de Eerste Wereldoorlog erg populair. Zij organiseerden bezoeken naar de voormalige slagvelden. Deze organisaties kwamen met het idee om ook het onzichtbare herinneringslandschap te markeren. Tijdens het interbellum werd de voormalige frontlijn door middel van demarcatiestenen aangegeven. De stenen waren granieten zuiltjes met een helm en lauwerkrans. Op de stenen stond de volgende tekst in het Frans, Duits en Nederlands: 'Hier werd den overweldiger tot staan gebracht 1918.'¹⁷⁴ Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden veel stenen beschadigd en werd door de Duitsers de tekst van de stenen verwijderd. Desondanks zijn er nog steeds veel demarcatiestenen langs het voormalige westerse front te vinden.

In 1926 werd het *Comité National du Souvenir de Verdun*, CNSV, opgericht. Dit Comité wilde de littekens van de strijd behouden. Middelen waren echter beperkt en ook hier

¹⁷² Ousby, *The Road to Verdun*, 340.

¹⁷³ Mosse, *Fallen Soldiers*, 88-89.

¹⁷⁴ Meire, *De Stilte van de Salient*, 213.

stond de Tweede Wereldoorlog in de weg. Op papier bleef de organisatie bestaan en onder leiding van Maurice Genevoix werd de organisatie aan het begin van de jaren vijftig nieuw leven ingeblazen. Genevoix had tijdens de Eerste Wereldoorlog ondermeer bij Les Eparges gevochten. Daar raakte hij in 1915 gewond. Na de oorlog schreef hij een enorm aantal werken over de oorlog en het soldatenleven in het bijzonder.¹⁷⁵ Het comité is vandaag de dag nog steeds de organisatie die het landschap, inmiddels ook monumenten en een museum, onderhoudt.¹⁷⁶

Gedenkplaatsen die door deze organisatie worden geconserveerd, zijn te herkennen aan een klein embleem. Het aanleggen van een verzameling documenten, dat door het veteranenbureau was nagestreefd, werd door het CNSV overgenomen.

Mijnkrater op de *Butte de Vauquois*. Door het kort gehouden gras is de krater duidelijk zichtbaar.

Inmiddels bezit de organisatie een grote collectie documenten en wil daarmee onderzoek naar de Eerste Wereldoorlog in Verdun stimuleren. Naast het conserveren van de littekens in het landschap is het voornaamste doel het verstrekken van informatie, zodat de herinnering aan de oorlog en de soldaten in leven blijft. Dit doet de organisatie onder andere door informatieborden op de slagvelden, rondleidingen en een museum. Daarbij is de aandacht de afgelopen twintig jaar naar de jeugd verschoven.¹⁷⁷ De forten vallen niet onder het toezicht van het CNSV. Deze zijn nog steeds eigendom van het Franse leger, maar zijn niet langer in gebruik. De plaatselijke VVV verzorgt daar nu het onderhoud.

Tijdens de oorlog kregen vele plaatsen op het slagveld een andere naam. De bossen rond Ieper dragen nog steeds de namen die de Britten tijdens de Eerste Wereldoorlog hebben gegeven. In Verdun waren het vooral de ravijnen die een naamsverandering ondergingen. Het *Ravin du Bazil* kreeg bijvoorbeeld tijdens de oorlog de naam *Ravin de la Mort*, Ravijn van de dood. Ondanks de pogingen om de herinneringen aan de oorlog op de slagvelden te bewaren, kregen de bossen en gebieden hun oude naam terug.¹⁷⁸ Dat lijkt in eerste instantie onlogisch, maar een belangrijk verschil tussen de situatie in Verdun en de situatie in Ieper kan de naamsverandering verklaren. In België waren het de Britten die ook na de oorlog vasthielden

¹⁷⁵ <http://www.memorial-de-verdun.fr/> (21-10-2007)

¹⁷⁶ Prost, 'Verdun', 394.

¹⁷⁷ <http://www.memorial-de-verdun.fr/me-fondation-souvenir-de-la-bataille-de-verdun.html> (21-10-2007)

¹⁷⁸ Ousby, *The Road to Verdun*, 272.

aan de nieuwe benaming. Dit kwam deels doordat de Belgische namen door de Engelsen niet waren uit te spreken, maar vooral doordat Ieper het herdenkingsoord voor de Britten werd. Door het lobbyen van Britse autoriteiten en uit respect voor hun daden, bleven de bossen rond de Belgische plaats hun Britse naam houden. De Fransen hadden dergelijke taalproblemen niet. De naamgeving in Verdun had dan ook een andere strekking. De ravijnen droegen tijdens de oorlog namen die verwezen naar de gruwelijke situatie aan het front. Mijn inziens sloten namen als het *Ravin de la Mort* niet aan bij de naoorlogse overwinningsstemming en de dominante herinnering aan de oorlog. Dergelijke negatieve benamingen pasten dus niet bij het beeld wat de autoriteiten wilden uitdragen en bij het beeld dat de samenleving van de oorlog had. De naamsveranderingen werden dus wellicht na de oorlog teruggedraaid omdat zij niet aansloten op de oorlogbeleving van de bevolking.

Het blijft de vraag waarom het verwoeste landschap bij Verdun de afgelopen negentig jaar zorgvuldig in stand is gehouden. Dit heeft te maken met het feit dat mensen aan gebouwen en plaatsen verhalen koppelen.¹⁷⁹ Door verhalen van de slag bij Verdun te koppelen aan het terrein waar het zich heeft afgespeeld voelen mensen zich verbonden met die bepaalde plaats. Door een beetje grond van de slagvelden van Verdun mee naar huis te nemen, kregen de nabestaanden bijvoorbeeld het gevoel dicht bij hun man, zoon of geliefde te zijn. Door de verhalen te koppelen aan het fysieke landschap kon de Franse bevolking zijn verleden bijna letterlijk aanraken. Ditzelfde principe werd in de inleiding besproken aan de hand van Nora's *lieux de mémoire*. De slagvelden zijn de meest concrete vorm van deze plaatsen van herinnering. De verwijzing naar plaatsen van herinnering in de straatnamen is eveneens een *lieu de mémoire*. De naam kan immers de herinnering oproepen.

Het vraagstuk over de bestemming van de voormalige slagvelden werd opgelost door de sporen die de oorlog had achtergelaten. Tijdens het interbellum probeerden verschillende organisaties de gebieden rond Verdun tot herdenkingsplaats te transformeren. Met de aanplanting van naaldbomen werd in ieder geval het uiterlijk van de gebieden bepaald. Na de Tweede Wereldoorlog zou het *Comité National du Souvenir de Verdun* de slagvelden grotendeels beheren. Daarbij is niet alleen het landschap belangrijk, maar vooral ook de verhalen die daarbij horen. In de afgelopen negentig jaar lijkt de behoefte om de slagvelden en het bijbehorende verhaal diep in de Franse samenleving te verankeren sterker geworden.

¹⁷⁹ Koshar, 'Building Pasts', 216.

§ 4.4 Monumenten om te herdenken

Dat Verdun de belangrijkste Franse gedenkplaats van de Eerste Wereldoorlog is, blijkt onder meer uit het grote aantal monumenten die de stad en de omliggende gebieden rijk is.

Verdwalen op de slagvelden is door de vele bewegwijzeringen onmogelijk, maar het spoor bijster raken tussen alle monumenten is geen enkel probleem. Op iedere splitsing wijzen talloze bordjes de weg naar de bezienswaardigheden. Naast deze ruim van te voren aangegeven plaatsen, kom je onderweg nog andere monumenten en herinneringsplaatsen tegen. Het grote aantal monumenten maakt het praktisch onmogelijk om deze hier allemaal te bespreken. Een aantal monumenten wordt uitvoerig behandeld, andere zullen slechts kort worden aangehaald en weer andere komen helemaal niet terug. Ik streef dan ook niet naar een volledig beeld, maar breng aan de hand van de monumenten de ontwikkeling van de oorlogsmonumenten in en rond Verdun in kaart.

Uit dit hoofdstuk is al gebleken dat de manier waarop oorlogen sinds de oudheid werden herdacht sterk is veranderd. Die verandering zagen we ook in de vormgeving van de monumenten terug. Standbeelden van grote mannen, zoals vorsten en generaals, maakten plaats voor de monumenten die de offers van de gehele natie moesten verbeelden.¹⁸⁰ Het omslagpunt wordt vaak bij de Eerste Wereldoorlog gelegd. Mijn inziens is dat niet helemaal terecht. Processen van verandering gaan meestal geleidelijk. Zo ook in het geval van de oorlogsmonumenten. In Frankrijk werden naar aanleiding van de Frans-Pruisische oorlog op grote schaal monumenten die het lot van de natie verbeelden opgericht. De veranderingen hingen samen met de opkomst van het nationalisme en de dienstplicht.¹⁸¹ Door de invoering van de dienstplicht werden de legers opgebouwd uit burgers. Ieders zoon, man of vader kon worden opgeroepen om voor het land te dienen. Onder invloed van het nationalisme probeerden landen hun bevolking te verenigen. De bevolking van de natie moest zich met elkaar verbonden voelen. De verering van de grote leiders maakte langzaam plaats voor een eerbetoon aan de soldaten die hun leven voor de natie hadden opgeofferd.

Monumenten die de gevoelens van de bevolking vertegenwoordigden waren tijdens de Eerste Wereldoorlog in Frankrijk dus geen nieuw verschijnsel. Toch staan er in Verdun monumenten ‘oude stijl’. Vlakbij de citadel, een belangrijke militair verdedigingswerk, staat een lange beeldenrij, *le Carrefour des Maréchaux*, het kruispunt van de maarschalken, genaamd. Het zijn belangrijke militaire leiders uit de Frans-Pruisische oorlog en de Eerste

¹⁸⁰ Perry, *Wij herdenken dus Wij bestaan*, 72.

¹⁸¹ Sherman, ‘Art, commerce and the production of memory’, 187.

Wereldoorlog.¹⁸² Vlak bij *le Carrefour des Maréchaux*, aan de overkant van de weg, staat een klein monument in de vorm van een pilaar. Het is een monument voor gesneuvelde soldaten in de oorlog van 1870-'71, de oorlog van 1914-'18, waarbij de slag bij Verdun apart wordt vermeld, de Tweede Wereldoorlog en de verliezen die in Indochina en Noord-Afrika waren geleden. Op het monument is een plakkaat bevestigd ter ere van de militairen die bij de *service de Santé*, militaire gezondheidsdiensten, werkten. Het voorbeeld van de *Carrefour des Maréchaux* laat zien dat de verering van grote militaire leiders naast de verering van de soldaat bleef bestaan.

In de jaren twintig van de twintigste eeuw werden er in Frankrijk ongeveer 36.000 oorlogsmonumenten opgericht. Dergelijke monumenten waren nog nooit naar aanleiding van een oorlog voorgekomen.¹⁸³ De aantallen zijn grotendeels te verklaren door het grote aantal gesneuvelde soldaten. Praktisch ieder dorp had inwoners verloren. Een groot deel van die 36.000 monumenten werd dan ook door gemeenten geplaatst. De eerste plannen voor monumenten werden al tijdens de oorlog gemaakt. In Parijs werden de plannen voor het allereerste monument al in 1917 aan het gemeente bestuur voorgelegd. Uiteindelijk werd het voorstel in augustus 1919 geaccepteerd en hoewel de bouw een jaar later van start ging, zou het monument pas op 23 juni 1929 worden onthuld. Het was een monument voor de overwinning.¹⁸⁴ Dergelijke monumenten zouden de eerste jaren domineren.

In Verdun is het *monument de la victoire*, monument van de overwinning, het duidelijkste voorbeeld van een overwinningsmonument. Op 23 juni 1920 werd de eerste steen gelegd, in bijzijn van onder andere president Poincaré. Het werd een enorm bouwwerk in het hart van de stad. Boven op het monument staat een Gallische strijder die zijn handen laat rusten op een zwaard. Het monument is te betreden en naast de ingang zijn grote plakaten aangebracht met patriotistische citaten van de president Raymond Poincaré en André Maginot. Maginot heeft tijdens de oorlog bij Verdun

Monument de la Victoire, Verdun.

¹⁸² <http://www.cheminsdememoire.gouv.fr/page/affichegalerie.php?idLang=&idGalerie=392> (21-10-2007)

¹⁸³ Meire, *De Stilte van de Salient*, 158.

¹⁸⁴ Prost, 'Verdun', 385.

gevochten en zou na de oorlog de veteranen vertegenwoordigen. Uiteindelijk werd hij minister van Oorlog. Hoewel de buitenkant de overwinning en patriotisme uitstraalt, getuigt het interieur van het monument van een andere boodschap. De deuren zijn met koperen palmtakken, een symbool voor vrede, versierd en op de wanden in het kleine kapelletje zijn eveneens afbeeldingen van palmtakken te zien. Er liggen namenregisters, de *livres d'or*, van alle Franse soldaten, dood of levend, die tijdens de slag in Verdun hebben gevochten. In de afgelopen decennia zijn daar de registers van de omgekomen Duitse soldaten aan toegevoegd. Deze ontwikkeling loopt parallel aan de toenadering tussen Duitsland en Frankrijk die vanaf de zestiger jaren langzaam op gang kwam. Een plakkaat meldt dat dit geen monument voor de doden is maar voor alle betrokkenen, dood en levend. Dit is bijzonder, want in het interbellum werden monumenten vrijwel alleen ter nagedachtenis aan de doden opgericht.¹⁸⁵

Bij het *monument de la victoire* konden zowel de doden als de levenden worden geëerd. Dit kan ook verklaren waarom er tegenwoordig ruimte voor de Duitse oorlogsslachtoffers is gemaakt. Het groeide uit tot een monument voor iedereen. Het monument heeft een centrale plek bij herdenkingsceremonies. Vol trots prijkt in de kleine ruimte de handtekening die president De Gaulle in 1948 heeft gezet tijdens de tweeëndertigste herdenking van de slag bij Verdun. Meerdere belangrijke politici hebben een bezoek aan dit monument gebracht, maar alleen de handtekening van De Gaulle wordt getoond. Dit is niet voor niets, want deze president had in zijn jonge jaren gevochten bij Douaumont, een van de negen verwoeste dorpen rond Verdun. Op 1 maart 1916 raakte hij daar gewond en werd krijgsgevangen genomen. De precieze toedracht van zijn krijgsgevangenschap bleef altijd in nevelen gehuld. Tijdens de oorlog dacht men dat hij was gesneuveld bij een laatste dappere poging om de Duitsers aan te vallen. Hij werd daarvoor postuum onderscheiden. Na zijn wederopstanding uit de dood deden geruchten de ronde dat hij zich had overgegeven. Hijzelf heeft altijd over zijn gevangenschap gezwegen.¹⁸⁶ Logisch, want in het patriotistische Frankrijk zou een vrijwillige overgave tot ver na de Tweede Wereldoorlog sterk worden afgekeurd.

De Gaulle kreeg nooit een monument, maar Maginot wel. In de positie van minister van Oorlog was Maginot verantwoordelijk voor de opbouw van een nieuwe verdedigingslinie, *ligne Maginot*, rond Verdun. Op de slagvelden van Verdun werd in 1935 een enorm monument voor deze man opgericht. Het monument voor Maginot is een duidelijk voorbeeld van het samengaan van beelden voor de verdiensten van grote mannen en monumenten die de

¹⁸⁵ Meire, *Stilte van de Salient*, 161.

¹⁸⁶ Ousby, *The Road to Verdun*, 133.

gevoelens van het volk uitdroegen. Het enorme monument laat een gewonde Maginot zien die zich steunend op de schouders van twee andere soldaten voortbeweegt. Het monument is opgericht voor Maginots inzet om de Verdunregio weer te versterken, maar het beeld laat een andere Maginot zien. Aan het begin van de oorlog was hij ernstig gewond geraakt aan zijn been. Juni 1916 keerde hij met zijn stijve been terug aan het front bij Verdun. Met de woorden ‘Ik ben als mijn been, die wil niet buigen en dat wil ik ook niet’ maakte hij zich onsterfelijk bij de bevolking.

Monument voor André Maginot.
Bron: <http://www.omaha-beach.org/Travel/Verdun/VerdunUS.html>(19-10-2007).

¹⁸⁷ Door de gewonde Maginot te verbeelden werd niet alleen recht gedaan aan zijn verdiensten, maar ook aan het moreel van de soldaat. Het beeld sluit daarmee aan bij de samensmelting van de twee oorlogsbelevingen die de herdenking van de oorlog aan eind van het interbellum zouden domineren.

In alle grofweg 36.000 monumenten die in de naoorlogse jaren werden opgericht werd opvallend weinig aandacht besteed aan de technologische aspecten van de oorlog. In Verdun bestaat de enige verwijzing naar de moderne oorlogsvoering, uit het gebruik van granaathulzen en kanonnen in hekwerken, maar zelden als onderdeel van het daadwerkelijke monument. Soldaten of pilaren werden liever versierd met zwaarden. Als reden voor het weglaten van de moderne aspecten van de oorlogsvoering, wordt vaak gewezen op de traumatische ervaring. De realiteit werd gemaskeerd en verfraaid.¹⁸⁸ Daarbij moeten we niet uit het oog verliezen dat de dominante oorlogsbeleving uit een heroïsche en heldhaftige strijd bestond. Een goed voorbeeld van een monument waarbij wel aandacht voor het moderne aspect is, staat in Pozière, het Sommegebied. Daar is een monument voor de Britse tankdivisie opgericht. Een pilaar wordt omringd door vier miniatuurtanks en is door een

Detail monument Britse tankdivisie in Pozière, in het Sommegebied.

¹⁸⁷ Ousby, *The Road to Verdun*, 132.

¹⁸⁸ Perry, *Wij herdenken dus Wij bestaan*, 76.

kettingen van rupsbanden afgezet.

Een van de weinige monumenten in de omgeving van Verdun waarbij de realiteit van de oorlog in beeld werd gebracht, is op de slagvelden ten westen van de stad te vinden. In het Argonne-woud ligt de *Butte de Vauquois*. Deze heuvel was tijdens de oorlog het toneel van een langdurige mijnenoorlog en werd later als herdenkingspark ingericht. De soldaten groeven diepe gangen onder elkaars stellingen en brachten vervolgens grote hoeveelheden springstof tot ontploffing. De Franse en Duitse eerste linies lagen hier op slechts tientallen meters van elkaar. De gevolgen waren enorme aantallen doden en gewonden en een landschap met gigantische kraters. Op deze zeer indrukwekkende heuvel staat aan de kant van de Franse eerste linie een monument waarop een soldaat in een loopgraaf wordt afgebeeld. Boven de soldaat prijkt het zwaard waarmee de traditionele kenmerken terugkeren. Het monument is alleen ter ere van de *poilu*, wat wordt bevestigd door de heroïsche tekst aan de achterzijde van het monument; ‘Voor alle dapperen die zijn gevallen in de nederlaag van de vijand op deze plaats, na de victorieuze aanvallen van de divisie’. Door de toon van de tekst en het zwaard wordt het aspect van de moderne oorlogsvoering afgezwakt.

Butte de Vauquois: Frans monument

De Franse monumenten voor de Eerste Wereldoorlog werden *monuments aux morts*, monumenten voor de doden, genoemd. De monumenten die in de dorpen werden geplaatst dienden vaak als vervangend graf. Veel lichamen werden nooit gevonden en door de monumenten in het eigen dorp, kregen nabestaanden een plek om te rouwen. Een aantal dorpsbesturen koos ervoor om het monument op de plaatselijke begraafplaats neer te zetten. Veruit de meeste monumenten kwamen op een centrale plek in het dorp, bijvoorbeeld voor het gemeentehuis of op een drukke kruising. De gedachte hierachter was dat het moment voor iedereen toegankelijk was en nog belangrijker, dat niemand de gesneuvelde dorpsgenoten zou vergeten. In al deze monumenten, ongeacht de vormgeving, zijn de namen van de overledenen geschreven.¹⁸⁹

Over de vormgeving van de monumenten is in Frankrijk veel te doen geweest. Stadsbesturen werden het vaak niet eens. De vraag rees of monumenten religieus mochten

¹⁸⁹ Sherman, ‘Art, Commerce and the production of Memory’, 188 en 190.

zijn. Met andere woorden, mocht een monument voor burgers in een religieus jasje worden gestoken en in of bij de kerk worden geplaatst? Ieder dorp heeft dit individueel opgelost. Daarom zie je soms een monument op het kerkplein staan en dan weer voor het gemeentehuis. Meer dan vijftig procent van de monumenten die gedurende het interbellum in Frankrijk zijn geplaatst verbeeldden een *poilu*, van stervend tot triomferend. De meeste van die *poilu's* werden in dorpen geplaatst. Vijf tot tien procent heeft de vorm van tombes of altaren. Het overige deel varieert van abstracte standbeelden tot iconen, vaak vrouwspersonen.

Eerbetoon voor de soldaat was niet de enige oorzaak voor de relatieve eentonigheid in het soort monumenten. Het ontbrak de lokale besturen vaak aan de middelen om een kunstenaar voor de realisatie van het monument in te huren. Aangezien veel dorpingen wel de behoefte hadden aan een oorlogsmonument, werden er naar goedkopere alternatieven gezocht. In Frankrijk ontstond in de jaren twintig een markt voor massaproductie van beelden en monumenten. De goedkopere monumenten werden vaak in series geproduceerd.¹⁹⁰ Alleen de populairste thema's kwamen daarvoor in aanmerking. Kunstcritici beschouwden de in massaproductie gemaakte monumenten niet als kunst. Vooraanstaande Fransen, waaronder veel leden van het parlement, deden hun beklag bij de overheidsafdeling van Fijne Kunsten in Parijs. De overheid moest ingrijpen om een esthetische schande te voorkomen. De regering was echter van mening dat lokale autoriteiten de vrijheid moesten hebben om hun eigen artistieke keuzen te maken. Desalniettemin had de nationale overheid wel enige mogelijkheden om de wildgroei te beperken. Dorpen met minder dan vijfduizend inwoners konden voor subsidie bij de overheid aankloppen. De subsidie kon tot een vergoeding van maximaal 25 procent oplopen, afhankelijk van lokale belastingen en het deel van de bevolking dat was omgekomen.

De projecten waarbij de landelijke overheid financieel betrokken was moesten worden goedgekeurd door een speciaal daarvoor in het leven geroepen commissie. Gemeenten moesten de ontwerpen insturen en kregen die voorzien van commentaar terug. De commissie streefde ernaar om geen twee dezelfde monumenten in Frankrijk te hebben. De fabrikanten gingen hier slim mee om door ieder beeld van kleine veranderingen te voorzien. Hierdoor werd toch een uniek beeld geproduceerd, dat volledig op de wensen van de aanvrager was afgestemd.¹⁹¹ De in 1920 opgerichte commissie kampte met een enorme achterstand, waardoor gemeenten meestal met de realisatie waren begonnen voordat de plannen officieel werden goedgekeurd. Daarnaast was er nauwelijks controle op de uitvoering, waardoor de

¹⁹⁰ Sherman, 'Art, Commerce and the production of Memory', 187 en 191.

¹⁹¹ Idem, 195-196.

commissie veel aanbevelingen deed, maar uiteindelijk weinig invloed had.¹⁹² In Duitsland werd dezelfde discussie gevoerd. Daar gingen ze nog een stap verder door te stellen dat grafstenen individueel moesten worden gemaakt, zodat ze hun uniciteit behielden. In de Duitse optiek waren monumenten en grafstenen heilige zaken, waardoor er geen massaproductie aan te pas mocht komen.¹⁹³ In Duitsland waren realistische beelden eveneens populair en net als in Frankrijk werd de moderne oorlog verdoezeld. Jeugd, mannelijkheid, opoffering en kameraadschap waren de belangrijkste thema's die werden aangevuld met klassieke of Christelijke symbolen, bijvoorbeeld een gladiator met helm en geweer. Een ander populair figuur die veel weg heeft van de Franse *poilu*, was Siegfried, een jonge Duitse soldaat, die al tijdens de oorlog een symbool werd voor jong Duitsland.¹⁹⁴

Door de behoefte aan realistische beelden werden in Frankrijk personificaties zoals Marianne, naar de achtergrond verdreven. Personificaties verdwenen niet helemaal van het toneel. De *poilu* die werd beschermd door een gevleugelde vrouw was bijvoorbeeld een graag gezien tafereel. In Verdun staat een dergelijk standbeeld van de hand van Rodin. Het beeld, *la Défense*, de verdediging, werd op 1 augustus 1920 geplaatst en onthuld. Het idee voor het standbeeld was in december 1916 ontstaan. Daarbij werd een Franse kunstenaar benadert, omdat alleen een Fransman zou kunnen verbeelden wat de slag voor zijn volk betekende, aldus het Nederlands comité.¹⁹⁵ Het ontwerp van Rodin straalt de verwrongen overwinning uit. De stad was gered maar tegen een enorme prijs. De gevleugelde vrouw richt haar emoties naar de lucht en op haar knie rust een dode of gewonde soldaat. Ousby maakt de vergelijking met de maagd Maria die de gekruisigde Christus wiegt.¹⁹⁶ Aangezien het ontwerp van het beeld al veel eerder was gemaakt is het onwaarschijnlijk dat Rodin deze religieuze betekenis ook voor ogen had.

La Défense met op de sokkel de tekst: 'A la France immortelle, A la glorieuse ville de Verdun, La Hollande amie.'

¹⁹² Sherman, 'Art, Commerce and the production of Memory', 191-192.

¹⁹³ Mosse, *Fallen Soldiers*, 100-101.

¹⁹⁴ Idem, 73, 74 en 102.

¹⁹⁵ Paul Schulten en Martin Kraaijestein, 'Nederlandse gedenktekens van de Eerste Wereldoorlog, in Binnenveld, Hans e.a., *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*, (Hilversum, 2001), 172-173.

¹⁹⁶ Ousby, *The Road to Verdun*, 345.

Bois des Caures: Monument voor Driant en omgekomen kompanen.

Religie was een belangrijk terugkerend thema in monumenten. Geloof gaf zin aan het lijden. In monumenten komt dit bijvoorbeeld terug in symbolen zoals het kruis of een engelfiguur. Een van de vele voorbeelden die rond Verdun te vinden zijn is het beeld voor kolonel Driant in het *Bois des Caures*. Het grote kruis met stralenkrans staat voor god. Het kruis met de hoorn symboliseert Driant. De andere kruizen zijn voor de met hem gevallen soldaten. De kruizen reiken omhoog naar het kruis van God, waarmee wordt gesuggereerd dat de omgekomen soldaten in de hemel zijn. De plaats waar Driant daadwerkelijk is omgekomen ligt even verderop in het bos en wordt gemarkeerd door een klein monument. Teksten konden de beelden ook een christelijke boodschap geven.¹⁹⁷ Les Eparges, gelegen in de Saint-Mihiel

salient vlak onder Verdun, was het toneel van een hevige mijnenoorlog. Op het monument aldaar prijkt in grote letters de tekst *Je Crois*, ik geloof.

Door geen expliciete betekenis aan de monumenten toe te kennen, kon elke politieke stroming en ieder individu er zijn eigen betekenis aan toekennen. Volgens Sherman is de kracht van publieke kunst dat het zich steeds lijkt aan te passen.¹⁹⁸ De stad Verdun was door de vele giften voor de realisatie van monumenten niet van de overheid afhankelijk. Kunstenaars werden aangetrokken om de monumenten te ontwerpen. Desondanks bleef de *poilu* populair. Op de slagvelden rond de vestingstad komt het soldatenfiguur maar weinig voor. Wellicht herinnerde het landschap alleen al genoeg aan de mannen die daar hun leven hadden gelaten. Het lijkt erop dat de oorlog in de stad op een andere manier werd herdacht dan daarbuiten. De *fêtes de la victoire* en monumenten waren over het algemeen herdenkingen van de overwinning. Op de slagvelden werden daarentegen voornamelijk de verliezen herdacht.

¹⁹⁷ Mosse, *Fallen Soldiers*, 74-75.

¹⁹⁸ Sherman, 'Art, Commerce and the production of Memory', 205.

Gedurende het interbellum zijn veel monumenten op de slagvelden neergezet. De meesten hebben een abstracte vorm en zijn voorzien van een patriotistische tekst, zoals het monument op de *côte 304*. Het beeld werd op 17 juni 1934 door Petain onthuld, maar de gegraveerde tekst straalt nog duidelijk de nationalistische stemming van de jaren twintig uit; ‘voor de verdedigers van de heuvel 304. Voor de tienduizend heroïsche doden wier bloed deze grond doordrenkt.’ Na de oorlog werden overal gedenktekens en plakkatens geplaatst. Verhalen uit de oorlog en belangrijke gebeurtenissen werden vastgelegd in het landschap. Bij het fort de Vaux prijkt bijvoorbeeld een plakkaat voor de postduif Valiant. Het was de laatste postduif in het fort. Commandant Raynal wist, vlak voor de val van het fort, via deze duif een bericht naar de achterste linies te sturen. De duif bereikte zwaar gewond de citadel en zou daar direct zijn gestorven. Niet Raynal, maar Valiant kreeg op 24 juni een plakkaat. De duif zelf is overigens opgezet en te bewonderen in een Parijs’ museum.¹⁹⁹

Rond enkele vondsten op de slagvelden ontstonden mythes. Het bekendste voorbeeld is de *Tranchée des Baïonnettes*, de loopgraaf van de bajonetten. De loopgraaf werd in 1919 door kolonel Collet ontdekt. De kolonel trof een ingestort loopgraaf aan waar alleen de geweren nog boven de grond uitstaken. De soldaten zouden, met hun geweren in de aanslag levend begraven zijn. Het zou om een aantal mannen van het 137ste regiment gaan. Twee van hun pelotons zouden in de buurt van die plek door artillerievuur bijna compleet zijn omgekomen. Het tragische is echter dat een dergelijke slachting met regelmaat op de slagvelden van Verdun plaats vond. Het is dus niet zeker dat het hier soldaten van het 137ste regiment betreft. Diverse kranten brachten het verhaal van de op tragische wijze omgekomen soldaten. Een donatie uit een onverwachte hoek maakte het mogelijk om deze plek voor de eeuwigheid te bewaren. Door de schenking van een

Boven: monument op de Côte 304
Onder: Monument voor Valiant

¹⁹⁹ Brants, *Velden van Weleer*, 295.

Tranchée des Baïonnettes – Vertaling tekst: 'Ter herinnering aan de Franse soldaten die in dit loopgraaf staand slapen met het geweer in de hand.'

Amerikaanse miljonair kon de *Tranchée* worden overdekt. Met de bouw werd al in 1919 begonnen en op 8 december 1920 in bijzijn van de president onthuld.²⁰⁰ De overdekte loopgraaf behoorde tot

een van de eerste monumenten op de slagvelden van Verdun en heeft tot op de dag van vandaag een grote aantrekkingskracht.

Voor al het verhaal achter het *Tranchée des Baïonnettes* trok vele bezoekers naar het monument. Kolonel Henri Bouvard deed in zijn boek *'La Gloire de Verdun'* uit 1922 verslag van het gebeuren. Het zette de mythe kracht bij en lange tijd geloofden velen het verhaal van de levend begraven soldaten. Het is echter heel aannemelijk dat het voorval nooit heeft plaatsgevonden. Ten eerste kon een granaat nooit een loopgraaf vullen. Door de inslag stortte hooguit een deel van de loopgraaf in. Daarnaast was het de gewoonte dat soldaten beschutting zochten in kraters wanneer hun stelling door artillerie onder vuur werd genomen. Bajonetten werden tot slot alleen aan de geweren bevestigd wanneer soldaten tot de aanval overgingen. De messen konden namelijk alleen in man tot man gevechten worden gebruikt. In het verhaal werd het 137ste bataljon onder vuur genomen en is het dus onwaarschijnlijk dat de soldaten hun bajonetten op de geweren hadden bevestigd. De plek is waarschijnlijk een aanduiding van een massagraf. Door bajonetten boven het graf uit te laten steken, kon het graf later worden teruggevonden, een gebruikelijk ritueel tijdens de oorlog.²⁰¹ De mythe verwoordde het conventionele heroïsche beeld dat de Franse bevolking van de slag had. Tot de jaren tachtig werd de mythe in veel reisgidsen als het 'ware' verhaal vermeld. Inmiddels is de werkelijkheid tot de meeste bezoekers doorgedrongen, maar het is nog steeds de mythe die mensen naar deze plek trekt.

Van het *Tranchée des Baïonnettes* is nu niet veel meer over. Enkele stompen van bajonetten steken nog boven de grond uit. De rest is door bezoekers beschadigd. De minuscule restanten worden nu door prikkeldraad beschermd. Opvallend is dat de summiere informatie bij het monument alleen het verhaal van de mythe beschrijft. Het monument is door de jaren heen nauwelijks veranderd. Dat geldt niet voor vele andere plaatsen op het

²⁰⁰ Prost, 'Verdun', 385 en Ousby, *The Road to Verdun*, 343.

²⁰¹ Prost, 'Verdun', 386.

slagveld. Na de Tweede Wereldoorlog is er een duidelijke omslag te zien in de manier waarop er met de slagvelden werd omgegaan. Het landschap, de forten en abri's zijn door de inspanningen van organisaties als *Souvenir de Verdun* monumenten geworden. Dit hield ook in dat het verboden werd om souvenirs van de slagvelden mee naar huis te nemen. Een maatregel die deels werd genomen doordat er jaarlijks mensen omkwamen door granaten en andere projectielen die in de bodem van Verdun lagen. Het toezicht is door de grote opleving van het slagveldtoerisme in de jaren tachtig en negentig verder aangescherpt. Met een boete alleen kom je er niet vanaf. Dit komt vooral doordat de Fransen willen dat de grond en daarmee de doden met rust worden gelaten. Het tonen van eerbied voor de doden is met het verloren gaan aan getuigen van de oorlog, tegenwoordig nog belangrijker dan vroeger.

De kort geschoren stukken gras onthullen brokken beton, verwrongen stukken staal en mijninslagen. Goed onderhouden wandelpaden bieden de bezoeker de kans om tussen de brokstukken van de oorlog te wandelen. Kaarten en borden langs de wandelroutes geven de bezoeker daarnaast informatie over de situatie tijdens de oorlog. Het contrast met de Duitse overblijfselen is onmiskenbaar groot. De Duitse aanvoerlijnen lagen logischerwijs achter het front bij Verdun, waardoor hun bouwwerken ongeveer vijftig kilometer van Verdun te vinden zijn. De plaatsen worden door borden duidelijk aangegeven, maar het onderhoud is slecht. Op weg naar Spincourt, ten noordoosten van Verdun, voert een lange bosweg de bezoeker naar

Boven: *Camp Maguerre* nabij Spincourt

camp Maguerre. Dit voormalig Duitse legerkamp was een compleet dorp ontworpen door de van oorsprong Franse architect Maguerre. De architect werkte en woonde al ruim voor de oorlog in Berlijn. De bosweg is slecht onderhouden en het kamp zelf niet veel beter. Informatieborden zijn aanwezig, maar zijn verweerd. Het wandelpad dat langs de diverse gebouwen voert is overwoekerd. De gebouwen zelf worden langzaam door de natuur opgeslokt. Op andere plaatsen aan het front is het niet veel anders. In het Argonnewoud ligt een van de bunkers van de Duitse kroonprins, *Abri du kronprinz*. De route is wederom goed aangegeven, maar met de auto haast onbereikbaar. De bunkers zijn overwoekerd en er is geen achtergrondinformatie. Een kapotte afzetting geeft aan dat er een poging is ondernomen om

de bouwwerken te beschermen, maar bezoekers hebben de binnenkant van de bunkers desalniettemin beklad en als urinoir gebruikt.

De Duitse overblijfselen worden minder druk bezocht en de stilte en het vrijspel van de natuur maken de plekken erg indrukwekkend. Er zijn wel plekken die beter worden onderhouden. Duzey, de plaats waarbij het kanon Max heeft gestaan, oogt in een betere staat van onderhoud.²⁰² De infoborden zijn goed te lezen en de munitiekamers zijn niet overwoekerd. Van Max is

Abri du Kronprinz in het Argonne-woud

niets meer te zien, een ondergelopen bassin geeft aan waar het enorme kanon moet hebben gestaan. In het Argonne-woud, niet ver van de bunker van de kroonprins ligt de Keizertunnel. Het was een van de vele verbindingstunnels die door de heuvels van het woud voerde. Een nieuwbouw die de tunnel toegankelijk maakt, blokkeert het zicht op de daadwerkelijke ingang. Alleen de eerste zondag van de maand is de tunnel onder begeleiding van een gids te bezoeken. In de zomermaanden is de tunnel elke zondag open en wordt er door mensen in uniformen uit de Eerste Wereldoorlog soep uit de veldkeuken geserveerd. De tunnel ligt verscholen in het bos, maar voor de bezoeker zijn goed onderhouden wandelpaden aangelegd en is voor parkeergelegenheid gezorgd. De Kaisertunnel en Max zijn uitzonderingen. De Kaisertunnel was tot twee decennia geleden nog niet opengesteld. Het onderhoud van de tunnel is dan ook in de afgelopen jaren verricht.

Het merendeel van de monumenten werd door overheidsinstanties in het interbellum opgericht. Op de slagvelden zijn echter ook gedenktekens te vinden die door veteranen of nabestaanden zijn opgericht. Naast deze 'individuele' monumenten zijn er monumenten door het leger gerealiseerd. Aan legeronderdelen die grote verliezen hadden geleden zijn vele monumenten gewijd. Het was een geste van de legerleiding aan de nabestaanden en veteranen. Soldaten suggereerden na de oorlog dikwijls dat het leger op deze manier hun slechte beleid probeerde af te kopen.

²⁰² Zie hoofdstuk 2 bladzijde 24.

Hoewel de meeste monumenten in het interbellum tot stand zijn gekomen, is het herdenkingslandschap na de Tweede Wereldoorlog drastisch veranderd. Veel monumenten gingen na de Eerste Wereldoorlog ook dienst doen als gedenkplaats voor de slachtoffers van de oorlog van 1939-1945.²⁰³ Dit was

Monument aux Enfants de Verdun – Rechtsonder staat het jaartal 1945. Met het monument worden de omgekomen soldaten van WOI en WOII herdacht.

vooral het geval voor de monumenten in dorpen en steden. De praktijk had uitgewezen dat een oorlog nog meer slachtoffers kon eisen. Het werd als een onmogelijke opgave gezien om het nieuwe trauma op passende wijze vorm te geven. De doden van de Tweede Wereldoorlog werden zodoende aan de doden van de Eerste Wereldoorlog toegevoegd. Daarnaast was er door de wederopbouw geen geld voor nieuwe monumenten. In Verdun is dit bijvoorbeeld gebeurd bij het *Monument aux Enfants de Verdun*. Het monument voor inwoners, van Verdun werd in 1928 gerealiseerd, maar draagt ook de namen van de omgekomen slachtoffers tijdens de Tweede Wereldoorlog. De monumenten op de slagvelden kregen deze dubbele functie meestal niet. Uitzonderingen zijn er natuurlijk wel. De Voie Sacrée, duidelijk aangegeven met markeringspaaltjes, loopt gedeeltelijk samen met de Voie de la Liberté. Deze laatstgenoemde route is onderdeel van de weg die de geallieerde troepen namen van de landing op Omaha Beach op D-day, naar het noorden. Dat deze twee wegen gedeeltelijk samenlopen berust op toeval, maar hierdoor tref je op deze plaats herdenkingsplaatjes voor beide wereldoorlogen aan.²⁰⁴

Demarcatiestenen van de Voie Sacrée (rechts) en de Voie de la Liberté (links)

De monumenten werden vanaf de Tweede Wereldoorlog slecht onderhouden. Daarnaast waren de goedkope standbeelden van de *poilu's* vaak van een slechte kwaliteit waardoor de monumenten al gauw een verweerd uiterlijk kregen. Met de opleving die de vijftigjarige herdenking teweegbracht, werden veel monumenten gerenoveerd. De *poilu's* werden voorzien van een lik verf. De meeste standbeelden worden vanaf de jaren zestig goed

²⁰³ Ousby, *The Road to Verdun*, 232.

²⁰⁴ Idem, 296-297.

onderhouden. Op kleine schaal werden zelfs nieuwe monumenten gebouwd. De nieuwe monumenten droegen vaak een andere boodschap uit, want met het verstrijken van de tijd kreeg de herdenking van de Eerste Wereldoorlog in Verdun een andere betekenis.

Doordat de herinnering van de oorlog de herinnering aan de soldaten was geworden, werd de afstand tussen Frankrijk en Duitsland verkleind. De nationaliteit was niet langer het belangrijkste, maar het lijden. Een vroeg voorbeeld van de eerste aanzet tot verbroedering is bij fort Douaumont te vinden.

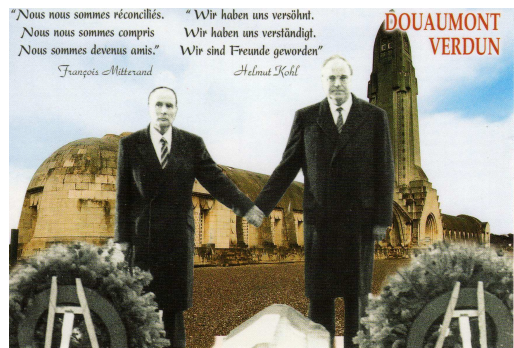
Een plakkaat voor de oude hoofdingang van het fort herinnert aan 25 jaar Frans Duitse vriendschap, van 1963 tot 1988. Het monument is inmiddels verweerd en een hekwerk onttrekt het plakkaat aan het zicht. De vriendschap tussen de beide landen is echter blijven bestaan. Het zijn niet de monumenten die de bezoeker vandaag de dag moeten herinneren aan de verbroedering tussen Duitsland en Frankrijk, maar de ontmoeting tussen Kohl en Mitterand in 1984. Ansichtkaarten, films en inscripties brengen die gebeurtenis voortdurend onder de aandacht.

Naast monumenten voor de vriendschap tussen de beide landen, zijn er ook monumenten voor de Duitse slachtoffers opgericht. Opvallend is dat deze altijd klein en bescheiden afsteken tegen de Franse monumenten. Op de Mort Homme is in 2006, negentig jaar na de slag bij Verdun, bijvoorbeeld een klein kruis voor de Duitse

soldaten onthuld. Het kruis staat slechts enkele meters van een vele malen grotere obelisk voor de omgekomen Franse soldaten van de 40ste divisie. Verdun groeide uit tot een plaats van verzoening en vrede. Een plek waar iedere gestorven soldaat, ongeacht religie of nationaliteit, mag worden herdacht. Met de 90ste herdenking van de slag van Verdun werd een monument onthuld dat ook in dit kader kan worden gezien. President Chirac onthulde op 25 juni 2006 een monument voor de moslims die in dienst van Frankrijk zijn gestorven. De soldaten van de

Boven: gedenksteen bij fort Douaumont
Onder: ansichtkaart met Kohl en Mitterand

Monument voor de Israeliëten

Fransen vreemdelingenlegioenen kregen negentig jaar na hun dood alsnog hun eigen monument. Het monument is vlakbij het immense Ossuaire de Douaumont gebouwd. Aan de andere zijde van het knekelhuis is een eerder gerealiseerd monument voor de 'Israëlieten' te zien. Franse nationalistische monumenten zijn tegenwoordig voorzien van informatieborden. Daarop wordt meestal in drie talen, Frans, Duits en Engels, het verhaal achter het monument verteld. De informatie geeft de bezoeker een beeld van de gebeurtenissen waarvoor het monument is opgericht. Dat blijft overigens altijd een Franse visie op het gebeuren.

Rechts: monument voor de moslims. Links: monument voor Israëlieten

In de stad zelf werd in 1993 in het bisschoppelijk paleis het centrum voor de wereldvrede, *centre mondial de la paix*, opgericht.²⁰⁵ Het centrum biedt ruimte aan verschillende exposities over oorlog en vrede. Daarnaast wordt er jaarlijks een groot aantal, vaak internationale, conferenties georganiseerd en worden educatieve programma's aangeboden aan kinderen van alle leeftijden. Verdun droeg mede door de toenadering tussen Frankrijk en Duitsland al lange tijd de boodschap van de vrede uit. Het feit dat Verdun in 1966 als hoofdstad van de vrede werd uitgeroepen, was een van de redenen dat het *centre mondial de la paix* in deze stad werd gevestigd.²⁰⁶ Vredesmonumenten zijn gek genoeg nauwelijks in de stad te vinden, de dubbele functie van het *monument de la victoire* daargelaten. Het merendeel van de monumenten in Verdun is in het interbellum opgericht.

Verdun is anno 2006 een plaats van internationale vrede geworden. Daarmee is een thema dat aan het eind van het interbellum populair was, teruggekeerd. Met symbolische handelingen als de ontmoeting tussen Kohl en Mitterrand en de oprichting van een vredescentrum lijkt die status bereikt te zijn. Een bezoek aan de slagvelden laat een ander beeld zien. De nationalistische standbeelden uit het interbellum domineren het herinneringslandschap. De informatieborden mogen dan de gebeurtenis achter de oprichting in allerlei talen uitleggen, het blijft over het algemeen een 'in memoriam' van de Franse soldaat. De Duitse littekens in het landschap, zoals *camp Mageurre* en de *Abri du Kronprinz*, zijn slecht onderhouden, wat niet van de Franse overblijfselen kan worden gezegd. De laatste

²⁰⁵ <http://www.centremondialpaix.asso.fr/historique.html>. (19-10-2007).

²⁰⁶ <http://www.centremondialpaix.asso.fr/verdun.html> (19-10-2007).

veertig jaar zijn Duitse monumenten aan het landschap toegevoegd, maar in omvang en uitvoering doen ze onder voor het Franse monument. Verdun schreeuwt de boodschap van de verzoening en internationale vrede uit, maar de realiteit wekt de indruk dat het herinneringslandschap van Verdun aan Frankrijk blijft voorbehouden.

§ 4.5 Musea in Verdun; informatief, educatief of volksvermaak

Uit de manier waarop musea hun objecten tentoonstellen valt af te leiden welke boodschap zij hun publiek willen meegeven. Oorlogsmusea kunnen bijvoorbeeld de Eerste Wereldoorlog vanuit nationalistisch perspectief laten zien of vanuit meerdere invalshoeken presenteren. Hulpmiddelen zoals poppen, film- en geluidsfragmenten worden vaak ingezet om het gewenste beeld te krijgen. Om publiek te trekken zal het tentoongestelde en het gebruik van media op de doelgroep moeten worden afgestemd. Hoe de Eerste Wereldoorlog in de oorlogsmusea in Verdun gepresenteerd wordt, komt in deze paragraaf aan de orde. Het *centre mondial de la paix* is buiten beschouwing gelaten, omdat dit in eerste instantie een vredesmuseum is. Het vredescentrum streeft er niet naar om het verhaal van de Eerste Wereldoorlog te vertellen en gebruikt de oorlog alleen in relatie tot vrede.

Voor de Eerste Wereldoorlog waren oorlogsmusea niet veel meer dan een tentoonstelling van wapens en uniformen. De musea hadden geen herdenkingsfunctie. Na de oorlog van '14-'18 veranderde dit. De musea die in het interbellum tentoonstellingen over de oorlog maakten, kregen een gedenkfunctie.²⁰⁷ In oorlogsmusea van nu is deze herdenkingsfunctie sterker geworden. Bezoekers combineren een bezoek aan een militaire begraafplaats of slagveld met een bezoek aan het nabijgelegen museum. De manier waarop musea het verleden exposeren, bepaalt in grote mate de wijze waarop de bezoekers de oorlog herinneren. Hierin schuilt dan ook het gevaar. Over het algemeen erkennen musea dat objecten herinneringen kunnen oproepen, maar ontkennen zij dat de wijze waarop de stukken worden tentoongesteld die herinnering kan vormen. Het merendeel van de conservatoren vindt dat musea de geschiedenis objectief presenteren. Een minderheid van de conservatoren ziet in dat musea, bijvoorbeeld door tekstborden, zelf een boodschap kunnen uitdragen. De kracht van objecten en andere visuele effecten, zoals film en fotografie, wordt desalniettemin onderschat.²⁰⁸

²⁰⁷ Sherman, 'Objects of Memory', 50.

²⁰⁸ Idem, 52.

Objecten beïnvloeden niet alleen individuele herinneringen. De wijze waarop de objecten worden gepresenteerd, draagt bij aan de vorming van de collectieve herinnering. Het historisch verhaal geeft betekenis aan de objecten en objecten geven op hun beurt legitimiteit aan het historisch verhaal. Een wankel evenwicht, waardoor de maker van de tentoonstelling altijd, bewust of onbewust, zijn eigen visie aan de bezoeker oplegt. Dit gebeurt zelfs wanneer tekst of andere hulpmiddelen achterwege worden gelaten. Wanneer bijvoorbeeld een museum een beeld van een aap achter een beeld van een oermens en vervolgens een moderne mens zet, legt iedere bezoeker de link met evolutietheorie van Darwin en niet met het Bijbelse scheppingsverhaal. Door de selectie die musea maken, wordt er een hiërarchie in de geschiedenis aangebracht. De herinnering van de bezoeker wordt door een museumbezoek beïnvloed. Hierdoor dragen musea bij aan de vorming van het collectieve geheugen.²⁰⁹

De twee grootste oorlogsmusea in Verdun gaan op een uiteenlopende manier met de representatie van het verleden om. In het op de slagvelden gelegen *Mémorial de Verdun* is voor de gebruikelijke presentatiemiddelen gekozen. De bezoeker kan op zijn eigen tempo het museum verkennen. In de *Citadelle Souterraine* in stad Verdun daarentegen wordt de bezoeker in een karretje door de ondergrondse gangen geleid en doormiddel van moderne middelen geïnformeerd. Beide musea zijn in, de afgelopen vijftien jaar, volledig gerenoveerd om aan de wensen van de hedendaagse bezoeker te kunnen voldoen. De beide musea worden druk bezocht, maar dragen twee totaal verschillende boodschappen uit.

In 1967 werd het *Mémorial* geopend. De opdrachtgever was de organisatie *Comité National de Souvenir de Verdun*, CNSV, onder leiding van Maurice Genevoix. Het museum had vanaf het begin de taak de bezoeker te informeren over de gebeurtenissen rond Verdun gedurende de Eerste Wereldoorlog. Met de realisatie van een kleine bibliotheek en documentatiecentrum kreeg het museum ook een educatieve functie. Vandaag de dag is de doelstelling van het *Mémorial* nog steeds informeren en onderwijzen. De belangrijkste doelgroep is de jeugd. Met educatieve programma's wordt het verhaal van de oorlog op de jongeren overgebracht. De gedachte hierachter is duidelijk: de oorlog en het geleden leed mag niet worden vergeten.²¹⁰ Om die reden stimuleert de CNSV onderzoek naar de Eerste Wereldoorlog. Opvallend is dat het museum gelijk al 1967 ernaar streefde zowel Duitse als Franse memorabilia te laten zien. De herdenkingsfunctie van het museum werd nooit ontkend. Het was zelfs een van de redenen dat het museum werd opgericht. Het feit dat veteranen overleden en het landschap de herinnering niet langer kon vasthouden, was voor Genevoix

²⁰⁹ Sherman, 'Objects of Memory', 59.

²¹⁰ <http://www.memorial-de-verdun.fr/m-historique-et-missions.html> (21-10-2007), Prost, 'Verdun', 394.

een van de belangrijkste redenen om het museum op te richten.²¹¹ In tegenstelling tot andere musea was het *Mémorial* gebouwd op dezelfde plaats waar de soldaten vochten en stierven. Volgens de toenmalige directeur van het plaatselijke VVV maakte dit het museum tot een authentieke ervaring.²¹²

Bij de realisatie van het *Mémorial de Verdun* speelde de herinnering een belangrijke rol. Het museum moest vernieuwend worden. In tegenstelling tot andere oorlogsmusea werden in het *Mémorial* niet alleen militaire aspecten van de oorlog belicht. Het museum moest een internationaal beeld van de oorlog geven en daarbij een afstandelijk perspectief innemen.²¹³ Het museum slaagde hier gedeeltelijk in. Het bleek erg moeilijk om aan memorabilia te komen, laat staan van Duitse origine. Daarom werden enkele replica's gebruikt, waaronder twee modellen van vliegstuigen die nog steeds in het museum zijn te bewonderen. Het verhaal bleef hoofdzakelijk militair, maar door dagboekfragmenten en foto's was er ook aandacht voor de mens achter de soldaat. Door weinig vernieuwende en onrealistische *tableaux vivants*, een met poppen uitgebeelde voorstelling, werd de herinnering aan de oorlog gematerialiseerd. Volgens Sherman vertelde de objecten het verhaal van de heroïsche soldaat.²¹⁴

Inmiddels is het museum opnieuw ingericht. De ingang doet door de kanonnen nog steeds militaristisch aan, maar binnen ligt de aandacht vooral bij de sociale aspecten van het militaire leven. Op de begane grond worden wat

Ingang van het museum *Mémorial de Verdun*

memorabilia tentoongesteld, waaronder enkele granaathulzen. Verder komen thema's als de *guelle cassées*, verminkten, en de verzorgende beroepen aan de orde. In vitrines worden voorwerpen per beroep uitgesteld en de foto's op de achterwand geven een beeld van die beroepen aan het front. Een tijdelijke expositie, die overigens alleen van Franse tekstbordjes is voorzien, gaat in op de rol van de vrouw tijdens de oorlog. Er is nog een *tableau vivant* van brancardiers die over het slagveld rennen. Het is een kijkvoorstelling in een modern jasje, want het poppenspel wordt bijgestaan door een film waarop de brancardiers te zien zijn en uit de speakers komt het geluid van overvliegende en ontploffende granaten. In het midden van

²¹¹ Sherman, 'Objects of Memory', 57.

²¹² Idem, 71-72.

²¹³ Idem, 53.

²¹⁴ Idem, 57 en 59.

het museum is een open ruimte. Hier is het slagveld nagebouwd: een grote hoop aarde met een loopgraaf en stukken prikkeldraad en puin. Aan het plafond van het museum hangen de twee vliegtuigmodellen, die door de open ruimte ook vanaf de begane grond te zien zijn.

Op de tweede verdieping worden in het Frans, Duits en Engels in grote lijnen de ontwikkelingen aan het westerse front en meer gedetailleerd die in het *Meuse* gebied op grote tekstborden uiteengezet. Het geheel wordt aangekleed met militaire uniformen en helmen van verschillende nationaliteiten en legeronderdelen. Daarnaast geven reliëfs een beeld van het slagveld en is er een apart stuk ingeruimd voor de luchtvaart. In de filmzaal wordt een documentaire in meerdere talen vertoond. De film laat oude beelden zien en dagboekfragmenten horen en koppelt daar de gedenkplaatsen aan die nu op de slagvelden te vinden zijn. De boodschap is duidelijk, we mogen niet vergeten wat er op de slagvelden rond Verdun is gebeurd. Als de bezoeker meer informatie wil, kan hij in de museumwinkel veel gratis folders vinden. Verder is er een grote collectie boeken in meerdere talen over de Eerste Wereldoorlog te koop en kan hij zich aanmelden voor wandelingen over het slagveld onder begeleiding van een gids.

Het *Mémorial de Verdun* geeft veel feitelijke informatie over de oorlog en probeert zich van nationalistische beeldvorming te onthouden. Uit de vitrines op de begane grond blijkt echter geen internationale visie. De nadruk blijft voornamelijk op de Franse soldaat liggen, maar zij worden daarbij niet als helden geportretteerd. Tot en met elf jaar mogen kinderen gratis het museum bezoeken en tot en met zestien jaar geldt een voordelig tarief. Het museum doet er alles aan om de bezoeker en met name de jeugd te informeren en zodoende er voor te zorgen dat de oorlog niet wordt vergeten.

In de citadel wordt de oorlog op heel andere wijze onder de aandacht gebracht. De bezoeker kon vroeger door de gangen van het voormalige bolwerk van het leger wandelen en

Ingang van de *Citadelle Souterraine*. De vlaggen geven een internationale indruk, maar de tentoonstelling is voornamelijk Frans nationalistisch.

keeg via de ouderwetse *tableaux vivants* een sterk patriotistisch verhaal van de slag bij Verdun mee. Nu moeten bezoekers in een door rails geleid wagentje plaatsnemen. De wachttijden zijn dikwijls lang en de bezoeker krijgt zolang zwartwit films van gevechten en parades uit de Eerste Wereldoorlog te zien. De films, verraden door het standpunt van de camera, zijn geënceneerd. De bezoeker is hier

niet van op de hoogte en commentaar die de beelden had kunnen verduidelijken is achterwege

gelaten. Eenmaal in het karretje wordt de taal naar keuze, Frans, Duits, Engels of Nederlands ingesteld en begint de vijftien minuten durende rit.

Het museum wil de bezoeker de oorlog laten herbeleven. Gedurende de rit worden drie verhalen verteld. Het eerste verhaal is het verhaal van de slag bij Verdun en de functie van de citadel. De tweede verhaallijn wordt verbeeld door hologrammen. Acteurs nemen de bezoeker mee in het leven van een Franse officier en de dilemma's waarmee hij te maken krijgt. Het is duidelijk de bedoeling een beeld te geven van de mens achter de soldaat. Tussendoor verschijnen de ouderwetse kijkkasten, met daarin onder andere een ziekenboeg en eetzaal. De eetzaal is gedecoreerd omdat in het verhaal van de hologrammen, generaal Pétain een bezoek aan de citadel brengt. Het wordt de bezoeker niet duidelijk gemaakt dat dit niet de normale gang van zaken was. De tocht toont zelfs een droom die de officier heeft. Je vliegt als een vogel over het landschap van Bretagne en bent even weg uit oorlog in Verdun. Je wordt uit de droom gerukt wanneer het karretje, door middel van videoschermen, een loopgraaf onder vuur inrijdt. De bezoeker krijgt even het gevoel zelf in de chaos en paniek verzeild te zijn.

Aan het einde van de rit wordt het derde verhaal aan de bezoeker gepresenteerd. Via een opsomming van medailles en onderscheidingen die aan de stad Verdun zijn uitgereikt, wordt de Franse overwinning gevierd. De bezoeker moet nu te voet verder om bij de uitverkiezing van de onbekende soldaat te komen.²¹⁵ Het is een *tableau vivant* waarbij een stem uit de luidsprekers de keuze van de onbekende soldaat via dagboekfragmenten beschrijft. Een moment van stilte volgt, want de uitgang is nog in duisternis gehuld. Na een tweetal minuten gaan lichten aan die naar de uitgang leiden. De onderscheidingen van Verdun en het *tableau* van de onbekende soldaat vertellen een zeer nationalistisch en patriottisch verhaal. Bij de uitgang zijn nog enkele uniformen te bewonderen en kan de bezoeker in de winkel allerlei souvenirs kopen, zoals sleutelhangers en flesopeners.

De Citadelle Souterraine wil de bezoeker de oorlog laten herbeleven. Dit doet zij door middel van moderne technieken. Door de rol van de hoofdpersoon wordt de nadruk op de mens achter de Franse soldaat gelegd. Het menselijke aspect sluit aan bij de boodschap die de stad Verdun wil uitdragen. De soldaten, ongeacht nationaliteit, hebben geleden op de slagvelden van Verdun. In de citadel ligt de nadruk echter op de Franse soldaat. Het museum viert daarnaast de overwinning en niet de vrede. De herbeleving van de oorlog is het voornaamste doel van het museum. De informatieve boodschap belandt daardoor op de achtergrond. Ook in de winkel is geen informatie te verkrijgen. Met de viering van de

²¹⁵ Zie hoofdstuk 5 bladzijde, 96-97.

overwinning en de verplichte minuten stilte voor de Franse doden krijgt het museum een chauvinistisch tintje. Het nationalistisch museum sluit niet aan op de internationale verbroedering die de stad Verdun wil uitdragen.

Veel herdenkingsplaatsen op de slagvelden van Verdun hebben ook een museale functie gekregen. Filmvertoningen, kleine uitstallingen van memorabilia en rondleidingen brengen de bezoeker op de hoogte van de oorspronkelijke functie van de herdenkingsplaats tijdens de Eerste Wereldoorlog. De boodschap die daarbij wordt uitgedragen kan sterk verschillen. De forten de Vaux en Douaumont illustreren dit. Beide locaties worden onderhouden door de lokale VVV. In opzet zijn ze dan ook gelijk. Bezoekers kunnen op eigen gelegenheid of onder begeleiding van een gids op het dak van het fort lopen en een route in het fort afleggen. Een stencil, beschikbaar in Frans, Duits, Engels en Nederlands, vertelt de bezoeker het een en ander over de historie van het fort en wat je te zien krijgt.

In fort Douaumont is de inrichting zeer minimalistisch. Een enkel bed, een enorme geschutskoepel en wat granaathulzen vormen het interieur. De informatie op het stencil en op de informatieborden is chronologisch en feitelijk. Een van de kazematten is als kapel ingericht ter nagedachtenis aan zeven Franse *poilu's* die daar zijn

Boven: voorkant van fort Douaumont

omgekomen. Vlak naast de kapel bevindt zich een massagraf, ingemetseld achter een muur, van 679 Duitse soldaten.²¹⁶ De soldaten waren omgekomen bij een explosie in het fort. Het houten kruis steekt schril af tegen de naastgelegen Franse kapel. De zeven Franse doden worden door het verschil in ruimte en decoratie verheven boven de 679 Duitse doden. Het eerder besproken plakkaat dat bij de oude hoofdingang staat benadrukt echter de verzoening tussen de Duitsers en Fransen. Ook in de informatie blijven nationalistische sentimenten achterwege.

²¹⁶ Brants, *Velden van Weleer*, 250.

Hoewel de forten in opzet gelijk zijn draagt fort de Vaux een andere boodschap uit. In het fort wordt minder aan het inlevingsvermogen van de bezoeker overgelaten. Ruimtes zijn ingericht als *tableaux vivant*, zoals de ziekenboeg en de kamer van generaal Raynal. Voor de reeds genoemde duif Valiant is een hoofdrol weggelegd. Naast de gedenksteen aan de buitenzijde van het fort komt de bezoeker overal in het fort opgezette duiven tegen. De eerste ruimte die de bezoeker betreedt staat vol met stoffige memorabilia en een reliëf van de omgeving. De inrichting doet denken aan een museum uit de jaren zestig. De informatieborden aan de muren van het fort zijn neutraal.

De stencils staan daarentegen vol nationalistische uitlatingen. Duidelijk wordt dat de Duitsers de vijanden waren en de Fransen de helden. Een vetgedrukte zin onderaan het stencil benadrukt dit laatste; ‘Beste bezoeker op deze plaats hebben de Fransen, door hun lijden, hun verzet tegen alles en iedereen, en door hun dood een nieuwe definitie gegeven aan heldendom.’ Getuige een gedenkplaat uit 1956, veertig jaar na de slag bij Verdun, is alleen voor de omgekomen Franse soldaten een kleine kapel gebouwd. In fort de Vaux wordt de oorlog vanuit een Frans nationalistisch perspectief beschreven.

Het Ossuaire de Douaumont is een knekelhuis, maar biedt tegelijkertijd onderdak aan een filmzaal en een klein museum. Het museumpje bevat wat memorabilia, zoals uniformen, granaten, medailles, tekeningen en posters, die ongeorganiseerd door elkaar staan. In de ruimte voor de filmzaal staan zogenaamde *vue stéréoscopique*. In deze kijkkasten zijn 3D foto's van de Eerste Wereldoorlog te bekijken. De film draagt een duidelijke boodschap uit: ‘*Plus jamais ça*’, Dit nooit meer. De slag bij Verdun was een dure prijs voor vrede. De film vertelt het verhaal van de *poilu*, maar de Duitse soldaat wordt eveneens als slachtoffer omschreven. Er zijn geen glorieuze verhalen, alhoewel de mythe van het *Tranchée des Baïonettes* niet wordt ontkracht. De film staat stil bij de enorme aantallen doden en het belang van vrede. Er wordt zelfs gewaarschuwd voor een derde wereldoorlog. Het knekelhuis is volgens de filmmakers het symbool van verzoening geworden. De film wordt dan ook afgesloten met de ontmoeting tussen Kohl en Mitterand voor het Ossuaire. Vrede en verzoening is de boodschap die het Ossuaire aan zijn bezoekers wil meegeven.²¹⁷

Franse gedenkplaat uit 1956 – in de kapel van fort de Vaux

²¹⁷ Zie hoofdstuk 5 bladzijde, 110.

In Souilly, aan de *Voie Sacrée*, ligt het voormalig hoofdkwartier van onder andere Pétain. Inmiddels is het gebouw weer als gemeentehuis in gebruik, maar biedt tevens onderdak aan een klein museum. Het pand staat bijna geheel leeg, maar een bord aan de voorkant van het gebouw bevestigt dat daar het *Quartier Général* was. Achterom blijkt je het gebouw te kunnen betreden. Het museum bestaat uit een trap en gang waar oude vergeelde foto's hangen en een kamer waar Pétain en anderen hun werkkamer hadden. Een bordje geeft aan welke stoel van Pétain was. Verder is het museum vooral een allegaartje, waaronder groot aantal portretten van de generaals Pétain, Nivelle, Guillaumat, Hirschauer en de Amerikaan Pershing. Alle vijf de generaals hadden op enig moment in de oorlog hier hun hoofdkwartier, maar de nadruk ligt op Pétain. In het voormalig hoofdkwartier wordt hij als held geportretteerd.

Het museum in Souilly. Op het bord rechts staat aangegeven welke generaals hier hun hoofdkwartier hadden. De deur geeft toegang tot de voormalige werkkamer.

Uit de musea in en rond Verdun kunnen grofweg twee uiteenlopende boodschappen worden afgeleid. De eerste boodschap is die van verzoening en internationale vrede. Dit vinden we bijvoorbeeld terug in het *Mémorial de Verdun*, Ossuaire de Douaumont en fort Douaumont. Musea als de *Citadelle Souterraine*, fort de Vaux en het hoofdkwartier in Souilly, zijn nationalistisch en portretteren soldaten als helden. Verdun staat bekend als de stad van internationale vrede, maar desalniettemin laten de musea geen eenduidig beeld zien. De oorlog blijft vaak vanuit een Frans perspectief bekeken.

§ 4.6 Conclusie

De herdenking van de Eerste Wereldoorlog in Verdun, Frankrijk, heeft in de afgelopen negentig jaar andere vormen aangenomen. De nationalistische overwinningstemming, maakte na de Tweede Wereldoorlog plaats voor het lijden van de *poilu*. Vanaf de jaren vijftig ging de verzoening tussen Frankrijk en Duitsland een rol spelen in het herdenkingslandschap van Verdun. Inmiddels wil de stad symbool staan voor internationale vrede en verdraagzaamheid. Met de vestiging van het vredescentrum in het bisschoppelijk paleis lijkt dit doel bereikt.

De veranderingen in de herdenkingscultuur vinden we terug in boeken, films en zelfs in bepaalde aspecten van het landschap, zoals het stratenplan van Verdun. In de ontwikkeling van de monumenten en musea is een tweedeling ontstaan. Enerzijds bestaat er nog steeds een sterk Frans nationalistisch beeld van de oorlog. Terwijl daarnaast een internationale visie wordt gepresenteerd. Door de oprichting van monumenten voor moslims, Israëlieten en Duitsers is in de afgelopen veertig jaar een beeld van internationale verzoening opgeroepen. Desalniettemin wordt het landschap gedomineerd door goed onderhouden Frans nationalistische monumenten. In het museale landschap verschillen de boodschappen die aan de bezoeker wordt meegegeven sterk van elkaar. De nationale en internationale visie zien we ook in de presentaties van de musea terug.

Het fysieke herdenkingslandschap van Verdun refereert grotendeels op een nationalistische en patriottische manier aan de Eerste Wereldoorlog. Het lijden van de soldaten is inmiddels algemeen lijden geworden, maar het verhaal dat verteld wordt is toch meestal het verhaal van de *poilu*. Met de realisatie van een aantal nieuwe monumenten begint het landschap van Verdun een internationaal symbool voor vrede en verdraagzaamheid te worden. Verdun als vredesstad komt voorlopig meer tot uitdrukking in films, boeken en gebeurtenissen, zoals de ontmoeting tussen Kohl en Mitterand.

Hoofdstuk 5: De oorlogsgraven van de Eerste Wereldoorlog

De herdenking van de Eerste Wereldoorlog werd in Frankrijk en Duitsland gedomineerd door de dood. Een oorlog had nog nooit zoveel levens gekost en het aantal vermisten was ongekend groot. Menig gesneuvelde soldaat zou nooit een eigen graf krijgen. Hoe in Frankrijk en Duitsland met de dood werd omgegaan, staat in dit hoofdstuk centraal. De eerste paragraaf gaat in op de collectieve- en individuele rouw. De tweede paragraaf gaat in op de Franse en Duitse oorlogsbegraafplaatsen in Verdun. De vormgeving van de begraafplaatsen en in het bijzonder die van het *Ossuaire de Douaumont* wordt aan de orde gesteld. Gezien het enorme aantal militaire begraafplaatsen, zal slechts een gedeelte worden besproken. Dat is niet bezwaarlijk, omdat ik een ontwikkeling wil laten zien. Daarnaast zal in dit hoofdstuk duidelijk worden dat er een protocol bestond voor de bouw van nationale militaire begraafplaatsen.

§ 5.1 Omgang met de dood

Na de Eerste Wereldoorlog werd het individuele rouwproces vaak bemoeilijkt doordat er geen graf was om bij te rouwen. Soldaten waren op de slagvelden begraven zonder de aanwezigheid van de familie. Hun graf was na de oorlog in veel gevallen onvindbaar. De nabestaanden hadden dan als enig bewijs van het overlijden een standaardbrief van een officier. Daarin werd de omgekomen militair altijd omschreven als een goede soldaat en werd vermeld dat hij zonder pijn was gestorven.²¹⁸ Hoe de militair in kwestie werkelijk om het leven was gekomen, was zelden te achterhalen. De vermisten zouden een speciale plaats binnen de herdenking van de oorlogsdoden in gaan nemen. De tragiek van de vermisten was dat zij voor volk en vaderland waren gestorven, maar geen graf hadden om geëerd te worden. De term vermist wilde overigens niet altijd zeggen dat militairen omgekomen waren. Veel soldaten waren bijvoorbeeld krijgsgevangen geweest of gewond geraakt maar in de hectiek niet geregistreerd.²¹⁹ Na de oorlog zouden veel van deze doodgewaande soldaten alsnog terug naar huis keren, zoals de latere president Charles de Gaulle.²²⁰ Na de Eerste Wereldoorlog kwam naast de individuele verwerking een collectief rouwproces op gang. Dit rouwproces draaide niet alleen om het verdriet om de oorlogsdoden, maar ook om de verwerking van een oorlogstrauma.

²¹⁸ Meire, *De stilte van de Salient*, 143-144.

²¹⁹ Prost, 'Verdun', 6-7 en Meire, *De Stilte van de Salient*, 141.

²²⁰ Zie hoofdstuk 4 bladzijde, 72.

In Duitsland en Frankrijk werd de collectieve rouw op een verschillende manier vormgegeven. Toch komen veel aspecten van het proces met elkaar overeen. Het collectieve rouwproces gaf de dood in beide landen betekenis. Militairen waren gestorven voor een hoger doel. In zowel Duitsland als Frankrijk, geloofde de bevolking dat de militairen waren gestorven voor een betere wereld. In Frankrijk had de overwinning de betere wereld in de vorm van vrede gebracht. Veel Fransen geloofden, onder invloed van het opkomende pacifisme, dat de Eerste Wereldoorlog een oorlog was geweest om een eind aan alle oorlogen te maken. In die zin had de oorlog de wereld voor Duitsland niet verbeterd. Het land kampte immers met een enorme schuld door ondermeer herstelbetalingen. De bevolking geloofde dat de wederopbouw van het land tot een betere wereld zou leiden. Op die manier probeerde het Duitse volk zin aan de oorlog te geven.

Een deel van de Duitse bevolking geloofde dat de doden de levenden konden bijstaan in de wederopbouw van het land.²²¹ Vaak bestond deze taak van de doden uit het bieden van troost aan de nabestaanden. Tijdens herdenkingsceremonies werd bijvoorbeeld de aanwezigheid van de doden dikwijls gevoeld. Deze stroming, het spiritisme, werd tijdens het interbellum erg groot. De spiritisten geloofden dat de doden na hun dood als geesten verder leefden en in staat waren om met de levenden te communiceren. Deze communicatie kwam bijvoorbeeld tot stand via de fotografie. In de eerste naoorlogse jaren verschenen er ontelbare foto's waarop zogenaamde geestverschijningen te zien waren. In Frankrijk kreeg het spiritisme minder aanhang.²²² Desondanks geloofden veel Fransen dat de doden de levenden kracht konden geven. Deze gedachte kwam van de slagvelden. Soldaten schreven in hun dagboeken dat ze het gevoel hadden dat hun dode kameraden met hun mee vochten. De Franse film *'Le Reveil des Morts'*, de wederopstanding van de doden, uit 1923 was bijvoorbeeld een groot succes.²²³

Het feit dat de Eerste Wereldoorlog diep in het nationale geheugen van Frankrijk is verankerd, valt deels te verklaren door de waarde die het Franse volk aan de herdenking van de doden hechtte. Wat betreft de dood geloofden veel Fransen dat de doden pas dood waren op het moment dat zij uit de herinnering van de nabestaanden waren verdwenen.²²⁴ De doden uit de Eerste Wereldoorlog mochten dus niet worden vergeten. Het merendeel van de monumenten die in de jaren twintig en dertig werden opgericht waren dan ook een eerbetoon

²²¹ Mosse, *Fallen Soldiers*, 78-79.

²²² Meire, *De stilte van de Salient*, 153-154.

²²³ Mosse, *Fallen Soldiers*, 105.

²²⁴ Perry, *Zij herdenken dus zij bestaan*, 19.

aan de doden, *monuments aux morts*.²²⁵ Hoewel de Duitse bevolking, met name na de Tweede Wereldoorlog, het oorlogsverleden wilde vergeten, werden eveneens veel Duitse monumenten aan de omgekomen militairen gewijd. Daarnaast werden in het interbellum veel ceremonies aan de doden opgedragen. De Franse en Duitse bevolking konden de voor volk en vaderland gestorven militairen, door middel van de monumenten en ceremonies, de laatste eer bewijzen.²²⁶ Nabestaanden voelden zich hierdoor door het volk gesteund. Bovendien kregen de nabestaanden van de vermiste militairen door de monumenten een plek om te rouwen.

De herdenking en herinnering in Verdun werd, mede door restanten van munitie en menselijke overblijfselen in de bodem, belangrijker dan het herstel van de voormalige slagvelden.²²⁷ De stad werd in november 1920 het toneel van een ritueel dat door vele landen zou worden overgenomen. Op 10 november werd in de *Citadelle Souterraine* de onbekende soldaat gekozen. Acht ongeïdentificeerde lichamen, afkomstig van verschillende plaatsen langs het voormalige front bij Verdun, werden naar de citadel overgebracht. De rang van de militairen speelde geen rol, maar de nationaliteit moest wel vaststaan. De acht lichamen van de Franse militairen werden in kisten gelegd waarover de nationale driekleur werd gedrapeerd. Een veteraan legde tijdens de ceremonie een op het slagveld geplukte bos bloemen op een van de doodskisten. Daarmee was de onbekende soldaat gekozen en was het eerste deel van de ceremonie afgerond.

Voor het tweede deel van de ceremonie moest de onbekende soldaat naar Parijs worden overgebracht. Dit gebeurde onder begeleiding van een oorlogsweduwe, een oorlogswes en een vader en moeder die beide een zoon in de oorlog hadden verloren.²²⁸ Op 11 november, de dag waarop in 1918 de wapenstilstand tot stand kwam, werd de onbekende soldaat onder de *Arc de Triomphe* begraven. De triomfboog, gebouwd door Napoleon Bonaparte ter ere van zijn leger, droeg de namen van vele Franse generaals. Het was een monument voor de glorie van Frankrijk. Voor het eerst werd daadwerkelijk een militair onder de triomfboog begraven en betrof dit een soldaat.²²⁹ Deze gebeurtenis paste binnen de verandering in de manier van herdenken. Het ging niet langer om de eer en prestatie van de generaals, maar om de opoffering van de soldaat. Het past bovendien binnen de veranderende traditie dat iedere soldaat, ongeacht rang, recht kreeg op een eigen graf. De onbekende soldaat kreeg postuum hoge onderscheidingen mee, die aan de ene kant zijn status vergrootte en aan

²²⁵ Zie Hoofdstuk 4 bladzijde, 74.

²²⁶ Gilles, *Commemorations*, 12.

²²⁷ Zie hoofdstuk 4 bladzijde, 65-66.

²²⁸ Meire, *De Stilte van de Salient*, 166.

²²⁹ Mosse, *Fallen Soldiers*, 94.

de andere kant stond de soldaat symbool voor alle vermiste soldaten, waardoor in wezen alle vermiste soldaten dat eerbetoon ontvingen.

De begrafenisceremonie onder de *Arc de Triomph* was pompeus. De ceremonie droeg naast rouw een gevoel van trots uit.²³⁰ De betekenis van de onbekende soldaat is dan ook tweeledig. Omdat de soldaat in wezen iedere vermiste soldaat kon zijn, gaf de ceremonie aan de ene kant uitdrukking aan het verlies dat talloze families hadden geleden. Het verbond zodoende de individuele en collectieve rouw met elkaar. Aan de andere kant overheerste het gevoel van overwinning. De soldaten waren voor het vaderland gestorven, waardoor hun dood iets werd om trots op te zijn. Dit werd versterkt door de pompeuze ceremonie en postume onderscheiding.

België en Frankrijk waren de eerste landen die een graf voor de onbekende soldaat oprichtten. Andere naties zouden hun voorbeeld snel volgen. De ceremonie tot de uitverkiezing van de soldaat verliep grofweg in alle landen hetzelfde. Duitsland creëerde als een van de laatste landen een graf voor de onbekende soldaat. In 1931 werd in Berlijn de *Neue Wache* omgedoopt tot het graf van de onbekende soldaat. De *Neue Wache* was een wachthuis geweest dat aan het begin van de negentiende eeuw was gebouwd voor de troepen van de Pruisische koning Friedrich Wilhelm III. In de tombe lagen echter geen overblijfselen. Het was een symbolisch graf, want Duitsland had niet het recht om buiten de eigen landsgrenzen lichamen op te graven. Een graf zonder lichaam was niet ongewoon. Het graf voor de onbekende soldaat in Londen bevatte bijvoorbeeld eveneens geen lichaam. Daarnaast was het graf voor de onbekende soldaat een symbolisch graf voor alle vermiste soldaten. De afwezigheid van een werkelijk lichaam deed geen afbreuk aan die symbolische functie. Er was overigens in het toenmalige Duitsland al eerder een graf met ongeïdentificeerde lichamen van soldaten opgericht. In 1927 werd het Tannenbergrmonument onthuld. Hier lagen 20 onbekende soldaten van het oostelijk front begraven. Het graf had echter als een overwinningsmonument gediend voor de veldslag die Von Hindenburg daar in 1914 had geleverd.²³¹

Het graf van de onbekende soldaat onder de *Arc de Triomph* in Parijs doet nog steeds dienst als een monument voor de Eerste Wereldoorlog. In 1923 werd er een herinneringsvlam ontstoken. Deze vlam wordt nog elke avond om half zeven aangestoken. De *Neue Wache* raakte tijdens de Tweede Wereldoorlog zwaar beschadigd. Het gebouw werd gerestaureerd en werd in 1960 heropend. Het was toen niet langer een monument voor de doden van de Eerste

²³⁰ Meire, *De Stilte van de Salient*, 167.

²³¹ Mosse, *Fallen Soldiers*, 97.

Wereldoorlog, maar het was een gedenkplaats voor alle slachtoffers van het fascisme en militarisme geworden. De *Neue Wache* werd na de eenwording van Duitsland in 1990 opnieuw omgedoopt. Ditmaal werd het een monument voor alle slachtoffers van oorlog en tirannie.²³² Het Tannenbergmonument bestaat inmiddels niet meer. Het raakte tijdens de Tweede Wereldoorlog zwaar beschadigd. Na die oorlog behoorde de grond aan Polen toe en werden de laatste resten van het Tannenbermonument verwijderd.

Voor het Franse volk werd de triomfboog in Parijs een belangrijke gedenkplaats. Hoewel de kleine lokale monumenten tijdens het interbellum een grote herdenkingsfunctie hadden, trok de jaarlijkse herdenking onder de triomfboog veel publiek. Vandaag de dag vervult de *Arc de Triomph* nog steeds die functie. De *Neue Wache* werd daarentegen geen groot succes.²³³ Het is onduidelijk waarom het graf van de onbekende soldaat in Duitsland niet aansloeg. Wellicht speelde de verloren oorlog een rol, maar de locatie en het tijdstip waarop het graf voor de onbekende soldaat werd opgericht zijn logischere verklaringen. In Duitsland waren, voor de realisatie van het graf van de onbekende soldaat, veel lokale monumenten opgericht die een vaste plaats in de dodenherdenking hadden ingenomen. Hierdoor was de behoefte aan een graf voor de vermiste militairen minder groot. Daarnaast was de *Neue Wache* een product van het Pruisische tijdperk. De Duitse bevolking was gericht op de toekomst en wilde niet aan het verleden worden herinnerd. In Frankrijk werd het graf van de onbekende soldaat in dezelfde periode gerealiseerd als veel van de lokale monumenten. De dodenherdenking was dus nog niet aan bepaalde plaatsen en monumenten gekoppeld. Daarnaast herinnerde de *Arc de Triomph* aan het Napoleontische tijdperk. Ondanks de verloren veldslagen was er veel respect voor de oorlogsvoering van Napoleon Bonaparte en de beproevingen die zijn leger had doorstaan. Bovendien had de keizer de triomfboog ter ere van zijn leger laten bouwen. Het was dus een eer om onder een bouwwerk uit die periode de onbekende soldaat te begraven.

De oorlogsmonumenten dienden in Frankrijk en Duitsland na de Tweede Wereldoorlog vaak als monument voor de doden van beide oorlogen. Hoewel in de jaren vijftig de aandacht voor de oorlog van '14-'18 in Frankrijk sterk was afgenomen, verdwenen de herdenkingen nooit helemaal van het toneel. In Duitsland daarentegen werden herdenkingen door de jaren heen steeds algemener. Veel monumenten zijn nu een herinnering geworden aan meerdere oorlogen. Deze ontwikkeling is grotendeels te verklaren door het

²³² Mosse, *Fallen Soldiers*, 97.

²³³ Idem, 98 en http://www.bund.de/nm_58936/Microsites/Protokoll/Nationale-Gedenk-und-Feiertage/Volkstrauertag/Volkstrauertag-knoten.html__nnn=true (20-10-2007).

oorlogsverleden van Duitsland. Ook het graf van de onbekende soldaat in de *Neue Wache* veranderde tweemaal van betekenis. Het lijkt of Duitsland door de veranderende herdenking recht probeerde te doen aan alle tot dan toe gevallen slachtoffers. De herdenking aan de Eerste Wereldoorlog raakte daardoor steeds verder op de achtergrond.

Na de Eerste Wereldoorlog konden Fransen en Duitsers beginnen met de verwerking van het oorlogstrauma. Een belangrijk onderdeel van dit trauma, waren de enorme aantallen doden en vermisten. De grootschaligheid bracht een nationaal rouwproces op gang. Deze collectieve rouw kwam in Frankrijk en Duitsland op veel vlakken met elkaar overeen. In beide landen ontstond het gevoel dat de doden niet voor niets gestorven waren. Daarnaast putten Frankrijk en Duitsland allebei uit het geloof in een betere wereld. In de manier waarop het spiritisme en de ‘betere-wereld-gedachte’ invulling kregen, verschilden de landen van elkaar. Monumenten en ceremonies dwongen de samenleving bij de doden stil te staan. Zodoende werd de collectieve en individuele rouw met elkaar verbonden. De onbekende soldaat onder de triomfboog in Parijs en in het wachthuis in Berlijn zijn hier een duidelijk voorbeeld van. Door de jaren heen hebben de doden uit de Eerste Wereldoorlog een andere betekenis gekregen. Veel monumenten herdenken inmiddels de doden uit meerdere oorlogen. Opvallend is dat in Frankrijk de herdenking van de Eerste Wereldoorlog een aparte plaats in is blijven nemen.

§ 5.2 Oorlogsgraven

Monumenten, afgezien van de onbekende soldaat, waren vaak lokale uitingen van eerbetoon aan de omgekomen militairen. Franse oorlogsbegraafplaatsen werden daarentegen door de overheid aangelegd. Een Franse wet uit 1914 stelde het direct creëren van militaire begraafplaatsen verplicht. Dit gebeurde het eerste jaar nog volgens de oude principes. Soldaten en onderofficieren werden met maximaal honderd man samen in een gemeenschappelijk graf begraven. De officieren kregen daarentegen een individueel graf. In de praktijk werden deze richtlijnen zelden nageleefd. Soldaten gaven hun kameraden een individueel graf, dat de Franse legerleiding overigens oogluikend toeliet. Al eerder heb ik geschreven over de democratisering van de herdenkingen. Deze ontwikkeling moet vanuit dit democratiseringsproces worden gezien. De soldaten voelden zich daarbij gesteund door het volk, want ook daar gingen al langer geluiden op voor individuele graven voor elke militair.

Uiteindelijk gaf in december 1915 de Franse overheid toe. Vanaf dat moment werden individuele graven officieel voorgeschreven.²³⁴

Na de oorlog maakte de Franse overheid plannen voor de aanleg van nationale militaire begraafplaatsen. De bevolking en lokale autoriteiten hadden geen inspraak in de vormgeving en lokatie. In Frankrijk was veel kritiek op de aanleg van nationale militaire begraafplaatsen. De eerste kritiek werd geuit door een groep van voornamelijk veteranen. Zij wilden dat de soldaten dichtbij hun sterfplaats werden begraven. Deze wens kwam voort uit de traditie om de lichamen met rust te laten. Deze gedachte hebben we eerder gezien in de discussie rond de bestemming van de voormalige slagvelden van Verdun. De Britse regering probeerde inderdaad de soldaten vlakbij de vindplaats te begraven. In het Somme-gebied en rond Ieper kom je veel grote en kleine Britse begraafplaatsen tegen.²³⁵ Soms liggen deze begraafplaatsen enkele honderden meters van elkaar verwijderd. De Franse overheid gaf echter, uit economisch oogpunt, de voorkeur aan grotere begraafplaatsen waar de lichamen uit de omgeving naartoe werden gebracht.

Een tweede golf van kritiek kwam van de nabestaanden. Een deel van deze groep wilde het liefst hun zoon, man of vader naar huis brengen. Ten eerste vonden veel nabestaanden dat de militairen in hun geboortegrond begraven moesten worden. Ten tweede kon de familie een graf wat dichterbij lag vaker bezoeken. Overigens waren veel nabestaanden überhaupt niet in de positie om een reis naar de slagvelden te kunnen betalen. Door een verbod op de repatriëring van lichamen in 1919 verloren de nabestaanden hun zeggenschap over de laatste rustplaats van de soldaat. Los van de morele bezwaren die kleefden aan het verplaatsen van de lichamen van de slagvelden, zou het overbrengen van alle doden veel tijd en geld kosten. Daarentegen beloofde de Franse regering mooie militaire begraafplaatsen aan te leggen. Desalniettemin ontstond er een illegale handel in de opgraving van lichamen. Nabestaanden waren bereid om veel geld neer te leggen, zodat hun dierbare naar huis kon worden gehaald.²³⁶

De illegale repatriëring in Frankrijk werd door een aantal factoren gestimuleerd. Ten eerste duurde het erg lang voordat de officiële oorlogsgraven waren aangelegd. Er waren tijdens de oorlog provisorische begraafplaatsen aangelegd. Zolang deze graven niet werden gerenoveerd hadden wind en regen vrij spel op de fragiele houten kruizen. Nabestaanden vreesden dat dit tot misidentificatie van de lichamen zou leiden. Dat gold nog meer voor de

²³⁴ Meire, *De Stilte van de Salient*, 177 en Mosse, *Fallen Soldiers*, 81.

²³⁵ Idem, 140 en Brants, *Levende Herinnering*, 54.

²³⁶ Brants, *Levende Herinnering*, 51.

soldaten die op het slagveld begraven lagen en waar slechts een klein markeringsteken en verhalen van ooggetuigen de plek aangaven. Die angst was overigens niet geheel terecht, want vanaf het begin van de oorlog hield het Franse leger registers bij waarin zo nauwkeurig mogelijk werd beschreven, wie waar was omgekomen en waar hij begraven lag.²³⁷ Daarnaast waren veel nabestaanden katholiek en maakten zich daarom grote zorgen over de zielenheil van hun overledenen als die zonder katholieke rituelen werden begraven. Tenslotte gaf het opnieuw ter aarde bestellen van de overleden soldaat de nabestaanden de gelegenheid om afscheid te nemen.²³⁸

Ondanks het verbod ontstond er een handel in de opgraving van lichamen. Door hoge prijzen konden alleen nog de welvarende burgers hun echtgenoot, zoon of vader laten overbrengen. Door de illegale praktijken en woekertarieven veranderde de Franse regering in 1920 haar beleid. De nabestaande konden vanaf dat moment kiezen: de soldaat op kosten van de staat naar huis halen of op een officiële militaire begraafplaats laten begraven. De Franse overheid probeerde de keuze voor de militaire begraafplaatsen te stimuleren, door eenmaal per jaar de kosten voor een bezoek aan het graf te vergoeden. Daarnaast beloofde de staat eeuwig voor de zorg van het graf in te staan.²³⁹ De maatregel bracht een nieuw probleem met zich mee. Welke nabestaande mocht uiteindelijk bepalen wat er met het lichaam van de soldaat in kwestie ging gebeuren? Waren dat de ouders of was dit recht aan de echtgenote voorbehouden? De Franse overheid bepaalde dat de keuze bij de ouders kwam te liggen. Uiteindelijk haalden ongeveer veertig procent van de ouders hun zoon terug.²⁴⁰ Het indrukwekkende aantal oorlogsbegraafplaatsen langs het front in noord Frankrijk bergt dus slechts een deel van de geïdentificeerde doden.

Op de slagvelden van Verdun zijn niet alleen Franse oorlogsgraven te vinden. Rond de stad tref je ook Duitse en Amerikaanse militaire begraafplaatsen aan. In de vormgeving verschillen de nationale begraafplaatsen sterk van elkaar, maar per land is er uniformiteit. Iedere natie had regels opgesteld waaraan de begraafplaatsen moesten voldoen. Ongeacht nationaliteit lijken de oorlogsbegraafplaatsen gebaseerd op een utopisch gedachtegoed dat midden negentiende eeuw opkwam. Door de enorme groei in de steden waren de woonomstandigheden van een deel van de bevolking verslechterd. In grote delen van het huidige West-Europa en de Verenigde Staten luidden industriëlen, politici en hygiënisten, een groep mensen die bestond uit voornamelijk artsen, de noodklok. Geïnspireerd door onder

²³⁷ Mosse, *Fallen Soldiers*, 81.

²³⁸ Brants, *Levende Herinnering*, 52 en Sherman, 'Art, commerce and the production of memory', 188.

²³⁹ Meire, *De Stilte van de Saliënt*, 148-149.

²⁴⁰ Brants, *Levende Herinnering*, 53.

meer de tuinsteden van de utopist Ebenezer Howard (1850-1928) werden nieuwe woonvormen aan het eind van de negentiende eeuw geïntroduceerd. Mensen moesten niet langer in de ongezonde industriële steden wonen, maar in groene buitenwijken. In deze zogenaamde tuinsteden streefde men naar gezonde woonomstandigheden. De credo's lucht, licht en ruimte waren daarbij belangrijk. De natuur speelde een belangrijke rol. Er moest ruimte zijn om te recreëren, maar ook om eigen gewassen te verbouwen.²⁴¹ Een stadsbegraafplaats werd als onhygiënisch ervaren. Begraafplaatsen verdwenen daarom naar een plaats buiten de dorpen.

Het gaat te ver om de hele ideologie achter de utopische tuinsteden hier uiteen te zetten, maar het is duidelijk dat de aanleg van begraafplaatsen werd beïnvloed door de tuinstadgedachte. In hun opzet werden ze ruimer en vooral groener. De natuur ging een belangrijke rol spelen in de herdenking van de oorlogsdoden van de Eerste Wereldoorlog. Dit hebben we al gezien in de in hoofdstuk drie besproken *Heldenhaine* en *Jardins des Funèbres*, maar was ook zeker zo belangrijk op de begraafplaatsen zelf. De verandering in de ontwerpen van de oorlogsgraven had daarnaast te maken met een veranderende kijk op de dood. De dood werd niet langer gezien als een wrede gebeurtenis, maar als een vredige slaap. De open opzet van de tuinbegraafplaatsen, maakten de plek sereen.²⁴² De ontwikkeling van de tuinbegraafplaatsen vond in het huidige West-Europa vrijwel gelijktijdig plaats en werd na de Eerste Wereldoorlog op grote schaal toegepast.

Ondanks dat Franse en Duitse begraafplaatsen ontworpen zijn naar ideeën van de tuinstadbouw, zijn de verschillen tussen de begraafplaatsen groot. Na de Eerste Wereldoorlog werden door de Franse overheid richtlijnen voor de vormgeving van de nationale militaire begraafplaatsen opgesteld. Hierdoor werd een hoge mate van uniformiteit gecreëerd. In de overwegend christelijke Franse natie is gekozen voor een wit kruis als grafsteen. Het religieuze symbool herinnert aan het lijden van Christus. Die lijdensweg werd al tijdens de oorlog gebruikt als referentie voor wat de soldaten doorstaan hadden. Niet alle soldaten uit het Franse leger waren katholiek. De koloniale militairen, voornamelijk afkomstig uit het huidige

Moslimgraven op de Franse militairebegraafplaats in Douaumont

²⁴¹ Frank van Dam, *De LandStad: Landelijk wonen in de netwerkstad*, (Rotterdam, 2005), 47 en Len de Klerk, *Particulier Plannen. Denkbeelden en initiatieven van de stedelijke elite inzake de volkswoningbouw en de stedebouw in Rotterdam 1860-1950*, (Rotterdam, 1998) 16-17, 21, 24, 45.

²⁴² Mosse, *Fallen Soldiers*, 80.

Senegal, Somalië en Marokko, waren over het algemeen moslim. Om die reden werden de koloniale militairen niet onder een kruis begraven. Daarnaast is het de gewoonte om graven van moslims richting Mekka te plaatsen. Rond Verdun zijn de koloniale troepen op grote schaal ingezet. Door een slechte opleiding en uitrusting lag het percentage omgekomen soldaten bij deze legereenheden relatief gezien hoger. De moslimgraven zijn op de Franse militaire begraafplaatsen doorgaans van de christelijke graven gescheiden. De grafstenen zijn anders van vorm en staan richting het oosten. De boodschap op de stenen is dezelfde als op de kruizen. Slechts een naam, sterfdatum, regimentnummer en de tekst: '*Mort pour la France*', gestorven voor Frankrijk. De grafstenen zijn door de simpele vormgeving en het ontbreken van persoonlijke teksten sober. Door de witte grafstenen worden de Franse militaire begraafplaatsen wel duidelijk in het landschap zichtbaar.

Bloemen en planten sieren de Franse oorlogsgraven. De meestal rode rozenstuiken staan er niet alleen voor de sier. Zoals in hoofdstuk drie werd besproken staat de natuur symbool voor leven en hoop.²⁴³ Het gebruik van planten op de Franse militaire begraafplaatsen benadrukt dus dat er na de dood nieuw leven is. Hoewel de overheid naar uniformiteit streefde, zijn er uitzonderingen in de plantenkeuze te vinden. De militaire begraafplaats bij Cumières, een van de negen verwoeste dorpen rond Verdun, is hier een voorbeeld van. De begraafplaats is met rode, witte en blauwe hortensia's aangepland. Door het gebruik van bloemen in de nationale kleuren, wordt de nadruk op het nieuwe leven van de natie Frankrijk gelegd. De naoorlogse nationalistische en patriottistische stemming komt doorgaans naar voren in de aanwezigheid van de nationale driekleur. De vlag valt erg op omdat deze op een centrale plek is neergezet en er over het algemeen geen andere hoge monumenten op de begraafplaatsen staan.

Op bijna iedere Franse militaire begraafplaats is een verwijzing naar het grote aantal vermisten te vinden. Meestal is dit in de vorm van een massagraf of klein monument. Op de oorlogsbegraafplaats in Bras-sur-Meuse zijn bijvoorbeeld twee kleine perkjes aangelegd waaronder de restanten van tweeduizend onbekende soldaten liggen begraven. Een ander voorbeeld is de aan de rand van Verdun gelegen militaire begraafplaats Faubourg-Pavé. Op

Franse militaire begraafplaats Faubourg-Pavé

²⁴³ Zie hoofdstuk 3 bladzijde, 47.

deze begraafplaats zijn de lichamen van de zeven onbekende soldaten, die deel uitmaakten van de al genoemde ceremonie in de *Citadelle Souterraine*, begraven. In het midden van de begraafplaats staat een groot kruis met daaromheen de graven van zeven onbekende soldaten. Het monument staat symbool voor alle vermiste militairen. Op Faubourg Pavé staat ook een monument voor de ter dood veroordeelden en gefusilleerden van beide wereldoorlogen. De tekst op het monument doet vermoeden dat het beeld na de Tweede wereldoorlog is gerealiseerd: *Aux victimes de la barbarie nazi*, voor de slachtoffers van het nazie barbarisme. Het nazisme bestond immers tijdens de Eerste Wereldoorlog nog niet. In tegenstelling tot de meeste begraafplaatsen doet Faubourg Pavé militaristisch aan doordat de ingang wordt gesierd door een aantal kanonnen.

Door het gebruik van witte grafstenen zijn de Franse militaire begraafplaatsen over het algemeen duidelijk zichtbaar in het landschap. De Franse begraafplaatsen stralen door de aanwezigheid van de vlag en het ontbreken van persoonlijke boodschappen het naoorlogse nationalisme en patriottisme uit. De organisatie die voor deze uniformiteit zorg droeg was het *Office National de Anciens Combattants en Victimes de Guerre* (ONAC), ofwel het nationale bureau voor veteranen en oorlogsslachtoffers. Dit orgaan werd door de Franse overheid na de Eerste Wereldoorlog in het leven geroepen en draagt nog steeds de verantwoording voor het onderhoud van de graven.²⁴⁴ Inmiddels stimuleert en organiseert de overheidorganisatie ook verschillende projecten rond de oorlogsgraven. Getuige de internetsite van het Franse Ministerie van Defensie zijn de projecten van de organisatie vooral gericht op de Franse en Duitse jeugd. Het doel van de organisatie is de herinnering aan de oorlog in stand te houden, zodat een dergelijke gebeurtenis zich niet herhaalt.²⁴⁵ De ONAC is inmiddels verantwoordelijk voor het onderhoud van alle Franse oorlogsgraven in Frankrijk en daarbuiten. Het orgaan zet zich dus niet alleen in voor de herinnering van de Eerste Wereldoorlog.

Voor meer informatie over het onderhoud van de begraafplaatsen biedt de site van het ministerie weinig uitkomst. De registers op de militaire begraafplaatsen rond Verdun doen dit gelukkig wel. Het is opvallend dat de begraafplaatsen die door mij zijn bezocht, een vrijwel identiek onderhoudspatroon laten zien. Tussen 1914 en 1916 werden de begraafplaatsen door de legerleiding opgericht. Na de oorlog nam de aanleg van de militaire begraafplaatsen volgens het nationale protocol een lange periode in beslag, van 1919 tot eind jaren twintig. Op de begraafplaats Senoncourt-les-Maujouy, gelegen tussen Souilly en Les Epargers, duurde de

²⁴⁴ Mosse, *Fallen Soldiers*, 82.

²⁴⁵ <http://www.defense.gouv.fr/onac> (20-10-2007).

aanleg zelfs tot 1931. Midden en eind jaren zestig werden de meeste graven gerenoveerd. De begraafplaats in Bras-sur-Meuse werd niet in de zestigerjaren opgeknapt, maar is in 1990 volledig gerestaureerd. De complete renovaties lagen rondom de 50ste en 75ste herdenking van de Eerste Wereldoorlog. De hernieuwde aandacht rond de herdenkingsjaren is wellicht een stimulans geweest om de graven in goede staat te herstellen.

De meeste begraafplaatsen rond Verdun verkeren in een goede staat. De hagelwitte kruizen zijn vaak van veraf te zien. De begraafplaatsen wat verder bij de slagvelden van Verdun vandaan, zijn iets minder goed onderhouden. De stenen op Senoncourt-les-Maujouy, ongeveer dertig kilometer van Verdun, zijn wat grauw, het gras is lang en onkruid groeit langs de omheining. Misschien dat deze en andere begraafplaatsen nog gerenoveerd worden, maar een logischere verklaring ligt in het feit dat de verder weggelegen begraafplaatsen minder worden bezocht. Een aanwijzing daarvoor vinden we in de registers. Op Senoncourt had nog niemand in 2007 het register getekend. De jaren daarvoor zijn drie tot vier pagina's van het register naar het kantoor van de ONAC in Metz gezonden. Op de begraafplaatsen op de slagvelden van Verdun ligt dit aantal hoger. In Bras-sur-Meuse vermeldt het register bijvoorbeeld dat er in 2005 negentien bladzijden zijn verzonden. Ook daar zijn de registers in 2007 nog nauwelijks ingevuld. De gegevens geven wellicht een vertekend beeld, want in 2005 en 2006 stond Verdun in het teken van de 90ste herdenking. Veel mensen trokken in die zomer naar de stad en bezochten de slagvelden in de nabijheid. Het is waarschijnlijk dat een bezoek aan de monumenten en musea wordt gecombineerd met een bezoek aan de begraafplaatsen, waardoor er in 2005 en 2006 meer van de registers gebruik kan zijn gemaakt.

Waarin alle Franse militaire begraafplaatsen rond Verdun overeenkomen, is de aanwezigheid van oorlogsgraven van de Tweede Wereldoorlog. Meestal gaat het om een honderdtal omgekomen soldaten, maar op Faubourg-Pavé zijn 602 van de in totaal 5722 oorlogsgraven van de omgekomen soldaten uit de Tweede Wereldoorlog. Op de meeste begraafplaatsen zijn, naast Franse militairen, ook andere nationaliteiten te vinden. Op hun grafkruis wordt hun nationaliteit vermeld en ook in de registers staat welke nationaliteiten er liggen begraven. Mogelijk maakten deze buitenlandse militairen onderdeel uit van het Franse vreemdelingenlegioen of behoorden tot de geallieerde troepen. Opvallend is dat er alleen geallieerde nationaliteiten op de Franse begraafplaats te vinden zijn. Het mag in eerste instantie logisch lijken dat de Franse overheid geen rustplaats wilden bieden aan de vijand, maar helemaal ongewoon is dat niet. Op Britse oorlogsbegraafplaatsen zijn met regelmaat

Duitse oorlogsdoden te vinden. Wel gaat het vaak om Duitse oorlogsdoden die vele jaren na de Eerste Wereldoorlog zijn gevonden.²⁴⁶

De Duitse situatie zat heel anders in elkaar. De meeste oorlogsdoden lagen niet op eigen grondgebied. Duitsland kreeg als verliezer niet de bevoegdheid om zijn oorlogsdoden te repatriëren. Ook in bepaling van de locaties en het aantal begraafplaatsen kreeg de Duitse overheid geen stem.²⁴⁷ Het ontwerp van de begraafplaats was wel aan Duitsland voorbehouden. Door de hoge herstelbetalingen was er geen geld om de graven aan te leggen en daarom werd er een private stichting opgericht: *Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge*. De *Volksbund* nam niet alleen de zorg voor de oorlogsgraven op zich, maar organiseerde daarnaast herdenkingen en introduceerde in 1924 de *Volkstrauertag*. De herdenkingsdag werd een jaar later door de staat als officiële gedenkdag ingevoerd.²⁴⁸ De betekenis van de *Volkstrauertag* is net als de functie van de *Neue Wache* door de tijd heen veranderd. In eerste instantie ging het om de herdenking van de omgekomen soldaten van de Eerste Wereldoorlog. Door de Tweede Wereldoorlog en later de samensmelting van de DDR en de BRD kregen de dodenherdenkingen op *Volkstrauertag* een steeds algemener karakter.

Het Duitse leger hield, net als het Franse leger, nauwkeurig bij welke militair waar en wanneer was omgekomen. In het Duitse leger werden aan het begin van de oorlog *gräberoffizieren* aangesteld. Deze grafofficieren droegen de zorg voor de wijdverspreide graven. Op 23 september 1915 kwam vanuit het Duitse Ministerie van Oorlog de opdracht om de graven bij elkaar te brengen, zodat het onderhoud een overzichtelijkere taak werd. Na de oorlog verloor Duitsland de zeggenschap over de lokatie van de graven. Veel van de Duitse militaire begraafplaatsen vind je achter de voormalige frontlijn. Op de slagvelden van Verdun vind je geen Duitse begraafplaatsen. Dit kan deels worden

Duitse militaire begraafplaats Azannes II

verklaard uit het feit dat de Fransen bepaalden waar de Duitse militaire begraafplaatsen kwamen te liggen. Aangezien Verdun in eerste instantie een Franse herdenkingsplaats was, was er geen ruimte voor Duitse graven. Een andere verklaring is te vinden in de centrale begraafplaatsen die tijdens de oorlog door het Duitse leger werden opgericht. Indien mogelijk

²⁴⁶ Meire, *Stilte van de Salient*, 289.

²⁴⁷ Idem, 149.

²⁴⁸ Mosse, *Fallen Soldiers*, 82.

werden de Duitse oorlogsdoden tot ver achter het Duitse front vervoerd en daar op een aantal grote begraafplaatsen begraven. Een deel van die begraafplaatsen hebben hun functie na de oorlog behouden. De Duitse militaire begraafplaatsen Azannes I en II zijn hier een voorbeeld van. De plaats Azannes ligt op ongeveer tien kilometer van Verdun en tijdens de slag bij Verdun werd een groot deel van de Duitse doden naar deze plaats gebracht. Daarnaast hadden de Duitsers een verbandpost en militairhospitaal in Azannes opgericht. Doordat antibiotica nog niet bestonden overleden veel militairen alsnog aan hun verwondingen. Dit is een van de redenen dat er tijdens de oorlog in Azanne twee Duits begraafplaatsen zijn aangelegd.²⁴⁹

De *Volkbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge* schakelde architecten in voor het ontwerpen van de begraafplaatsen. Naast de nodige symboliek die in de ontwerpen moest worden verwerkt, hadden de architecten rekening te houden met een klein budget. Door realisatie van Franse oorlogsgraven en de trage procedures rond de toewijzing van Duitse graven, kon de Duitse graforganisatie pas vanaf 1926 beginnen aan de bouw van de kerkhoven. Belangrijk was daarbij dat de Frankrijk eigenaar van de grond bleef. De Duitse ontwerpen moesten door de Franse Autoriteiten worden goedgekeurd. De Britten kregen daarentegen de grond van Frankrijk en konden zelf bepalen hoe de begraafplaatsen eruit kwamen te zien. De Duitse hoofdarchitect Robert Tischler zag het liefst een centraal monument en massagraven. Dat benadrukte volgens Tischler de kameraadschap tussen de soldaten onderling en liet zien dat de omgekomen soldaten leden van de natie waren in plaats van individuen.²⁵⁰

De filosofie van de architect sloot niet volledig aan bij de wens van de bevolking. Immers in Duitsland was ook de behoefte ontstaan aan individuele graven voor iedere soldaat. Wanneer je nu over de Duitse oorlogsbegraafplaatsen loopt krijg je de indruk dat er voor een compromis is gekozen. Naast de massagraven voor de ongeïdentificeerde soldaten, die we ook op de Franse begraafplaatsen aantreffen, liggen er meerdere militairen onder iedere steen begraven. Daar is echter ook een andere reden voor te bedenken. De *Kriegsgräberfürsorge* moest zijn militairen in een beperkte ruimte begraven. Wellicht leidde ruimtegebrek tot de plaatsing van meerdere personen in een graf. Hoewel de graven allemaal gelijkvormig zijn, wordt, naast de naam en het regimentsnummer, de rang van de militair vermeld.

De Duitse begraafplaatsen zijn net als de Franse oorlogsgraven sober in opzet: de kleur van de graven en de beplanting geven het geheel een somber uiterlijk, de graven worden door kruizen van donker gesteente of ijzer gemarkeerd en ook de plakaten op de grond zijn van

²⁴⁹ <http://www.volksbund.de/kgs/stadt.asp?stadt=615> (21-10-2007)

²⁵⁰ Mosse, *Fallen Soldiers*, 85.

donkersteen. Het kruis heeft niet dezelfde religieuze betekenis als op de Franse militaire begraafplaatsen. Het symboliseert het IJzeren Kruis, de hoogste Duitse militaire onderscheiding. De kruizen en stenen zijn eenvoudig van ontwerp en er is gebruik gemaakt van natuurlijke materialen. De opzet lijkt daarmee op de *Heldenhaine*, want ook bomen spelen een belangrijke rol op de begraafplaatsen.²⁵¹ De natuurlijke elementen verwijzen naar hoop en nieuw leven. Als beplanting is vaak voor eikenbomen gekozen. Deze boomsoort staat in Duitsland symbool voor individuele en maatschappelijke kracht.²⁵² De symboliek van de eik past bij de kameraadschap binnen het leger.

Joodse militairen zijn niet onder een kruis begraven, maar onder een davidsster of een plakkaat. Dit doet vermoeden dat het kruis op de Duitse begraafplaats toch een christelijke betekenis had. Naast de Duitse militairen liggen er kleine aantallen andere nationaliteiten begraven. Er zijn zelfs enkele Franse militairen te vinden. Zoals op de begraafplaats in Brioules-sur-Meuse. Deze 22 soldaten zijn echter tijdens de Tweede Wereldoorlog omgekomen. Zo nu en dan tref je er ook enkele Duitse soldaten aan die tijdens de Tweede Wereldoorlog in het Meuse gebied zijn gevallen.

De begraafplaatsen worden door de bomen en donkere grafkruizen aan het zicht onttrokken. Ook de donkerrode muren om de militaire kerkhoven zorgen ervoor dat ze in het landschap wegvallen en kleurige bloemen ontbreken. Bloemen waren in eerste instantie te duur, maar waren volgens de Duitse graforganisatie niet gepast voor de herdenking van de tragische en heroïsche dood van de militairen. Op een militaire begraafplaats hoorden geen vrolijke kleuren thuis. Daarmee werd een sterk onderscheid gemaakt met de geallieerde begraafplaatsen, want bloemen vind je op de Franse, Britse en Amerikaanse begraafplaatsen terug. De Duitsers meenden dat hun oorlogsgraven recht deden aan de tragiek en daarmee een teken van cultuur waren. De gewone maatschappij probeert de tragiek te negeren door kleur aan de graven toe te voegen.²⁵³ De ontwerpers van de Duitse begraafplaatsen voelden zich blijkbaar verheven boven de Franse architecten. Het geeft een extra lading aan het onderscheid tussen de begraafplaatsen van beide naties.

In 1966 werd het beheer en het onderhoud van de Duitse militaire begraafplaatsen overgedragen aan Duitsland. Het ging daarbij om zowel begraafplaatsen uit de Eerste als uit de Tweede Wereldoorlog. De begraafplaatsen liggen echter nog steeds op Frans grondgebied, waardoor Duitsland ieder jaar een bedrag aan Frankrijk verschuldigd is voor het gebruik van

²⁵¹ Zie hoofdstuk 4, 67.

²⁵² Mosse, *Fallen Soldiers*, 87.

²⁵³ Idem, 84-85.

die grond. Het onderhoud wordt door de *Volkbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge* verzorgd. De organisatie is nog steeds particulier, maar ontvangt sinds 1966 overheidssteun. De organisatie brengt boeken uit, start projecten voor de Duitse jeugd en organiseert reizen naar oorlogsgraven van verschillende oorlogen. Al deze werkzaamheden worden uitgevoerd onder het motto ‘*Versöhnung über den Gräbern - Arbeit für den Frieden*’, verzoening bij de graven – arbeid voor de vrede.²⁵⁴ De begraafplaatsen zien er anno 2006 verzorgd en goed onderhouden uit. Door het ontbreken van registers is het niet te achterhalen wanneer de graven zijn gerenoveerd, maar het is aannemelijk dat dit is gebeurd in de jaren na 1966.²⁵⁵

Op de Duitse en Franse grafkruizen staan geen persoonlijke teksten. Nabestaanden konden geen boodschap achterlaten bij het graf van hun dierbare. Zowel Frankrijk en Duitsland vonden dat dergelijke teksten de uniformiteit zouden doorbreken. Deze uniformiteit was belangrijk om de eenheid van de natie en het gevoel van kameraadschap over te brengen.²⁵⁶ Op Britse begraafplaatsen kom je vandaag de dag briefjes en kruisjes met klapprozen, het Britse symbool voor de Eerste Wereldoorlog, tegen. Daarnaast bestond er voor de Britse nabestaanden de mogelijkheid om een persoonlijke boodschap op de grafsteen te laten graferen.²⁵⁷ Vergelijkbare persoonlijke uitingen ontbreken op de Duitse en Franse begraafplaatsen. Daarnaast zijn er geen registers op de Duitse begraafplaatsen aanwezig. Het is daardoor moeilijk in te schatten hoeveel mensen de begraafplaatsen bezoeken en hun motivatie voor het bezoek te achterhalen.

Het opmerkelijkste verschil tussen de Franse en Duitse oorlogsgraven is de kleur. De nadruk op tragiek in de Duitse ontwerpen is hiervoor een logische verklaring. Er zijn echter ook redenen om aan te nemen dat de kleurbepaling was voorbehouden aan de geallieerden. Zij zouden als enige de kleur wit mogen gebruiken omdat dit de kleur van de overwinning was. Duitsland als verliezende natie mocht geen opvallende kleuren gebruiken, omdat deze oorlogsgraven niet in het landschap mochten opvallen. Deze theorie wordt onder andere door het echtpaar Brants aangehangen, maar er zijn naar mijn weten geen feiten die deze theorie ondersteunen.²⁵⁸

De Duitse en Franse militaire begraafplaatsen verschillen in uiterlijk en symboliek sterk van elkaar, omdat beide landen een andere betekenis aan de laatste rustplaats van hun militairen wilden geven. Voor een bezoeker zijn de begraafplaatsen direct herkenbaar als

²⁵⁴ <http://www.volksbund.de/kurzprofil/> (20-10-2007).

²⁵⁵ De registers waren op de door mij bezochte Duitse begraafplaatsen niet aanwezig.

²⁵⁶ Mosse, *Fallen Soldiers*, 85 en Meire, *De Stilte van de Salient*, 179.

²⁵⁷ Meire, *De Stilte van de Salient*, 179-183.

²⁵⁸ Brants, *Levende Herinnering*, 50.

Duits of Frans. De particulier onderhouden Duitse oorlogsgraven moesten tragiek en kameraadschap uitstralen. De Franse witte kruizen staan eveneens symbool voor de lijdensweg van de militairen, maar de lichte kleuren, bloemen en nationale driekleur, geven de Franse oorlogsgraven een nationalistisch en heroïsch karakter. Een beeld dat overigens past bij de naoorlogse overwinningsstemming en we al eerder terug zagen in de ceremonie van de onbekende soldaat in Parijs. Toch is er een belangrijke overeenkomst. Kameraadschap maakt in beide naties een belangrijk onderdeel uit van de collectieve herinnering. Dat komt onder andere tot uiting in het uitblijven van persoonlijke boodschappen op de grafstenen. Uit hoofdstuk vier bleek dat diezelfde kameraadschap de brug sloeg tussen de vijandelijke naties en bijdroeg aan het ontstaan van een gezamenlijke herdenking van de Eerste Wereldoorlog.

§ 5.3 Bijzondere graven

De ontmoeting van Helmut Kohl en François Mitterrand voor het *Ossuaire de Douaumont* werd gezien als de ultieme verbroedering tussen Frankrijk en Duitsland. Het knekelhuis is tegenwoordig het symbool voor het gemeenschappelijk lijden van de Franse en Duitse soldaat. De website van de Duitse oorlogsgravenorganisatie wekt de indruk dat veel gedenkplaatsen door Frankrijk en Duitsland worden gedeeld. Over de gouden boeken in het *monument de la victoire* wordt bijvoorbeeld geschreven dat zij de namen van alle militairen bevatten die bij Verdun hebben gevochten.²⁵⁹ In werkelijkheid gaat het alleen om de Franse militairen en worden de omgekomen Duitsers in andere mappen vermeld.

Het Ossuaire was tot de ontmoeting van de president en bondskanselier vooral een Franse gedenkplaats. Voor het knekelhuis ligt de grootste Franse nationale begraafplaats en hoewel de Franse overheid borg stond voor de realisatie van de militaire begraafplaatsen is het Ossuaire de Douaumont voortgekomen uit een particulier initiatief. Op de compleet verwoeste slagvelden kwamen al in 1919 veel Fransen af. Of het nu nabestaanden betrof of toeristen waren die de slagvelden met eigen ogen wilden zien, de bezoekers namen over het algemeen een souvenir mee naar huis. Soms behoorden zelfs botten en schedels tot de aandenkens. Ideeën voor een collectieve begraafplaats waren al in 1917 geopperd. De bisschop van Verdun, Ginisty, vond dat de doden moesten worden beschermd tegen de bezoekers. Op zijn initiatief werd er in 1919 begonnen met het verzamelen van de menselijke overblijfselen. Een houten barak moest tijdelijk onderdak geven aan dit massagraf. In dit ossuarium werden de botten per sectie van het slagveld bij elkaar gelegd. Toeristen werden

²⁵⁹ <http://www.volksbund.de/kgs/stadt.asp?stadt=1318&st=1> (20-10-2007)

uitgenodigd om een bezoek aan het provisorische houten gebouw te brengen en eer aan de omgekomen militairen te bewijzen.²⁶⁰

Het provisorische ossuarium kreeg een tweeledig doel. Ten eerste werden de overblijfselen van de soldaten veiliggesteld, zodat zij een eervol graf konden krijgen. Daarnaast kon de bezoeker van de slagvelden de doden eren door een bezoek aan het houten gebouw te brengen. Om de bezoeker tot stilte te manen stond voor het houten gebouw een standbeeld van berusting.²⁶¹ De figuur houdt zijn vinger bij zijn mond. Het provisorische

Provisorisch ossuarium. Bron: Prost, 'Verdun', 378.

ossuarium vormde uiteindelijk de basis voor een groots opgezet knekelhuis. De commissie die zich daarvoor in ging zetten stond onder leiding van de bisschop van Verdun. Daarmee werd het een kerkelijk initiatief. De kerk was in Frankrijk gescheiden van de staat en ging niet mee in de patriotistische en heroïsche hommage die de staat verkondigde. Voor de bisschop was duidelijk dat het ossuarium een plek van stilte en eerbied moest worden. Het moest een plaats zijn waar ieder geloof terecht kon. In de ontwerpen werd dan ook ruimte gehouden voor joden, moslims, protestanten en katholieken. Het grootste en centrale deel van het bouwwerk was echter een kerk voor de katholieken, want, zo stelde de bisschop, het merendeel van de omgekomen militairen was katholiek.²⁶² Het ossuarium is vanuit de verre omtrek te zien, want het is gerealiseerd op het hoogste punt van het slagveld. Een heel bewust gekozen plaats, want om de hoge toppen werd het hardst gevochten en werden de meeste levens verloren. Daarnaast kan iedereen het bouwwerk zien liggen, waardoor mensen met regelmaat worden herinnerd aan de oorlogsdoden van '14-'18. De oorlog, religie en de dood zijn in het ontwerp verenigd. Het horizontale gedeelte van het bouwwerk stelt namelijk een granaat voor terwijl de toren wordt gesierd door het kruis.

In eerste instantie was de commissie voor de realisatie aangewezen op particuliere giften. Er werden publiciteitscampagnes gestart om de benodigde fondsen te werven. Met collectes, liefdadigheidsverkoppen, plaatselijke acties en donaties door 122 Franse steden en achttien buitenlandse werd veertien miljoen frank opgehaald. Toen de bouw reeds onderweg

²⁶⁰ Prost, 'Verdun', 386-387.

²⁶¹ Idem, 392.

²⁶² Idem, 357.

was, doneerde de staat een miljoen frank, zodat het bouwwerk kon worden voltooid.²⁶³ De eerste steen werd op 20 augustus 1922 gelegd door generaal Pétain.²⁶⁴ Voor de generaal werd op de begraafplaats die voor het ossuarium moest komen een graf gereserveerd. De generaal kwam nooit in het graf te liggen. Zijn leiding tijdens de Tweede Wereldoorlog over Vichy Frankrijk, een onbezet gebied in midden Frankrijk, kostte hem zijn imago als redder van Verdun. Na de Tweede Wereldoorlog werd hij beschuldigd van landverraad, waardoor hij niet meer op de militaire begraafplaats werd begraven.²⁶⁵

De bouw van het complex nam twaalf jaar in beslag, maar tijdens de *fêtes de la victoire* in september 1927 werd alvast het eerste deel geopend door de eerste lichamen voor het ossuarium ceremonieel te begraven. Tijdens de overwinningsfeesten in 1932 werd op 7 augustus het afgebouwde *Ossuaire de Douaumont* in bijzijn van president Albert Lebrun officieel geopend.²⁶⁶ Het ossuarium was een Frans nationaal symbool. De commissie meende dat de botten achter de ramen alleen van Franse soldaten waren. De Duitse overblijfselen waren volgens de oprichters diep onder de grond begraven. In werkelijkheid kon er geen onderscheid gemaakt worden tussen Duitse en Franse botten en lagen overblijfselen van Duitsers en Fransen dus gebroederlijk naast elkaar. Desalniettemin beweerden reisgidsen tot ver in de jaren zeventig van de vorige eeuw dat de botten die te zien waren, van Franse militairen waren.²⁶⁷ Ook over het aantal soldaten was men het lange tijd niet eens: de getallen varieerden van 75.000 tot 150.000. Volgens de website van het ossuarium liggen er 130.000 Franse en Duitse soldaten in de tombes, maar dit blijft uiteraard een schatting.²⁶⁸ De meeste reisgidsen hebben dit getal tegenwoordig overgenomen. Op een bord naast het ossuarium prijkt de foto van Mitterrand en Kohl, hand in hand. In het Duits en Frans staat op het bord vermeld: ‘Wij hebben ons verzoend, wij begrijpen elkaar, wij zijn vrienden geworden.’ Naast deze verzoeningsboodschap proberen de beheerders van het ossuarium nog een andere boodschap over te brengen: dit mag nooit meer gebeuren.²⁶⁹

Naast het *Ossuaire de Douaumont* en de oorlogsgraven, zijn er op de slagvelden van Verdun nog een aantal bijzondere graven. In hoofdstuk vier werd al kort het graf van kolonel Driant in het *Bois des Caures* genoemd. Naast zijn graf is de bezoeker in staat om zijn bunker in het nabijgelegen bos te bezoeken. Tijdens het interbellum was de bunker ingericht met

²⁶³ Idem, 388 en <http://www.verdun-douaumont.com/en/index.html> (20-10-2007).

²⁶⁴ <http://www.verdun-douaumont.com/en/index.html> (20-10-2007).

²⁶⁵ Ousby, *The Road to Verdun*, 341.

²⁶⁶ Prost, ‘Verdun’, 387 en <http://www.verdun-douaumont.com/en/index.html>. (20-10-2007).

²⁶⁷ Ousby, *The Road to Verdun*, 344 en Mosse, *Fallen Soldiers*, 93.

²⁶⁸ <http://www.verdun-douaumont.com/en/index.html> (20-10-2007)

²⁶⁹ Hoofdstuk 4 bladzijde, 58

allerlei voorwerpen van het slagveld. Inmiddels wordt de bunker omgeven door een wit hek met nationale Franse symbolen, zoals de lelie. Hiermee krijgt de sterfplaats van Driant een nationalistisch karakter. Andere individuele graven vinden we bijvoorbeeld ten zuiden van Verdun. Vlakbij Les Eparges ligt het graf van Henry Alain Fournier, een bekende Franse schrijver. Lange tijd was een houten kruis het gedenkteken voor de vermiste auteur. Op 2 mei 1991 werd op een kilometer afstand van het gedenkteken de lichamen van Fournier en zijn kameraden gevonden. Daar staat nu een modern monument voor de omgekomen soldaten. Er wordt de suggestie gewekt dat de soldaten onder de glazen piramide liggen begraven, in werkelijkheid liggen zij op het nabijgelegen militaire kerkhof. Naast de piramide is een stenen monument voor Fournier neergezet en de plek wordt omringd door tekstborden en krantenknipsels die berichten over de vondst van de lichamen in 1991.

Dat Fournier en zijn kompanen in 1991 werden gevonden is niet zo bijzonder als de gedenkplaats ons wil doen geloven. Nog steeds worden lichamen in de grond van Verdun gevonden en op een van de militaire begraafplaatsen bijgezet. Wel bijzonder is de vorm van het ‘graf’. De glazen piramide wijkt sterk af van de gebruikelijke witte kruizen en monumenten. De nationale driekleur prijkt wel naast het glazen monument, waardoor het

Het glazen monument voor Henry Alain Fournier en zijn kompanen nabij Les Eparges.

nationalistische aspect ook bij het moderne graf van Fournier terugkeert. Opvallend is een bordje met een persoonlijke verwijzing naar Fournier. Op een van de bomen langs het pad dat naar het monument leidt, is een bordje bevestigd met het volgende citaat: ‘*Mon Henry bien aimé, Il a fallu encore passer ce jour sans nouvelles de toi. Ta pauline*’, ‘Mijn Henry goede vriend, Deze dag is alweer voorbijgegaan zonder nieuws van jou. Jouw Pauline.’ Het citaat, afkomstig uit een brief van zijn zus, wordt aangevuld met de mededeling dat Fournier op het moment van de brief reeds tien dagen was overleden. Wellicht is het bordje door familie van Fournier bevestigd. De combinatie van het citaat met het onderschrift doet echter vermoeden dat de boodschap de functie heeft om de tragiek van de oorlog over te brengen.

Individuele Duitse graven zijn er rond Verdun niet. Dit is mijn inziens te verklaren uit het feit dat Verdun tot eind jaren zestig vooral een Frans herdenkingsoord was en de meeste Duitse soldaten inmiddels een graf op de Duitse militaire begraafplaatsen hadden gekregen. Bovendien is het niet gebruikelijk dat de verliezer op vijandelijk gebied monumenten opricht

voor zijn helden uit de oorlog. Wel bevindt zich in het fort Douaumont een massagraf voor de Duitse soldaten die daar in 1916 bij een ontploffing om het leven zijn gekomen. Het graf is, net als de militaire begraafplaatsen, sober, van natuurlijke materialen gemaakt en donker van kleur. In de naastgelegen ruimte liggen zeven Franse soldaten begraven. Daar vind je typisch Franse karakteristieken, zoals de witte kruizen en rood, wit en blauwe linten.

Hoewel het ossuarium en het fort Douaumont tegenwoordig worden gezien als een Frans-Duitse gedenkplaats, zijn deze plaatsen in eerste instantie ingericht als Franse herdenkingsplaatsen. Borden en plakaten geven de graven, met name het ossuarium, de boodschap van verzoening en vrede mee. De meeste bijzondere graven op de slagvelden van Verdun zijn desondanks Frans. Het graf van Fournier uit 1991 is modern en allesbehalve traditioneel. Door het gebruik van de nationale driekleur wordt desondanks de traditionele patriotistische boodschap uit het interbellum uitgedragen. De bijzondere graven op de slagvelden van Verdun zijn anno 2006, ondanks de toevoegingen van borden en plakaten, overwegend Frans nationalistisch.

§ 5.3 Conclusie

Frankrijk en Duitsland gaven op een heel andere manier vorm aan hun oorlogsgraven. Dit werd enerzijds veroorzaakt doordat Duitsland deels was aangewezen op de goedkeuring van Frankrijk. Anderzijds vallen de verschillen te verklaren uit het feit dat de beide naties zich van elkaar wilden onderscheiden. Tenslotte kan worden gesteld dat Frankrijk en Duitsland andere symbolen voor de dood hanteerden. Beide naties onderhouden de begraafplaatsen goed. De Franse registers laten zien dat rond de 50ste en 75ste herdenking de graven zijn gerestaureerd. Uit de hernieuwde aandacht rond de herdenkingsjaren, mogen we afleiden dat de oorlogsdoden van de Eerste Wereldoorlog, voor 1960 in de vergetelheid waren geraakt. Nadat de Duitse *Kriegsgräberfürsorge* in 1966 het onderhoud van de graven op zich had gekregen, zijn ook de Duitse graven gerestaureerd. Een toename in aandacht en aantallen bezoekers veroorzaakten de behoefte om de graven in oude staat te herstellen.

De slagvelden van Verdun worden gedomineerd door Franse oorlogsgraven. De Duitse oorlogsdoden tref je pas enkele kilometers van de slagvelden vandaan. De Franse doden domineren de slagvelden. De weinige Duitse oorlogsgraven die er te vinden zijn, vallen door hun soberheid en donkere kleuren weg tegen de witte en kleurrijke Franse begraafplaatsen. De oorzaak ligt hier deels bij het feit dat Frankrijk de lokatie van de Duitse begraafplaatsen bepaalde. Anderzijds transporteerde het Duitse leger tijdens de oorlog zijn

doden en gewonden tot ver achter de Duitse linies, waardoor er daar tijdens de oorlog al begraafplaatsen ontstonden. In de afgelopen negentig jaar is een proces van verbroedering tussen de beide naties in gang gezet. Het *Ossuaire de Douaumont* en het *Fort Douaumont* zijn hier voorbeelden van. Aangezien de verzoening pas vanaf de jaren zestig in gang werd gezet is het niet vreemd dat we dit in weinig militaire begraafplaatsen terugvinden. De Duitse en Franse oorlogsgraven werden immers grotendeels in het interbellum aangelegd.

Hoofdstuk 6: Pelgrim versus Toerist

De Eerste Wereldoorlog staat de afgelopen decennia volop in de belangstelling. Van over de hele wereld reizen mensen vandaag de dag naar Verdun om daar de restanten van een oorlog, die negentig jaar geleden plaatsvond, te bekijken. Wat trekt de mensen naar de slagvelden? Met andere woorden, wie bezoeken de slagvelden en waarom? En is dit door de tijd heen veranderd? Daarbij rijst de vraag of de oorspronkelijke herdenkingsfunctie en de toeristische waarde van Verdun niet met elkaar botsen. Dit wordt het spanningsveld tussen de pelgrim en toerist genoemd. In dit hoofdstuk proberen we een antwoord te geven op de vraag waarom mensen de afgelopen negentig jaar de slagvelden van Verdun hebben bezocht. Daarbij ligt de nadruk op de ontwikkeling die het spanningsveld tussen toerist en pelgrim door de tijd heen heeft doorgemaakt.

§ 6.1 Pelgrimages naar Verdun

De eerste tien jaar na de oorlog werden de slagvelden druk bezocht. Vooral de Franse bevolking wilde de verwoestingen met eigen ogen zien. Dat is niet vreemd wanneer je bedenkt dat een groot deel van het Franse volk het oorlogsgeweld niet met eigen ogen had gezien. Door een bezoek aan Verdun kreeg de oorlog een gezicht. Een deel van de bezoekers, de veteranen, kende de slagvelden echter maar al te goed of hadden door het verlies van een dierbare de vernietigende kracht van de oorlog ervaren. Deze groep reizigers bestaande uit nabestaanden en veteranen zagen zichzelf als pelgrims. Hun, vaak jaarlijkse, reis naar de slagvelden was voor hen een bedevaart. De tocht werd uit verschillende overwegingen gemaakt. Nabestaanden en veteranen hadden door een bezoek vaak het gevoel weer even dichtbij hun gevallen familieleden of kameraden te zijn.²⁷⁰ Andere maakten de reis juist om een definitief afscheid van de soldaten en het oorlogsverleden te nemen. Veruit de meeste veteranen zochten elkaars gezelschap op en bezochten gezamenlijk de slagvelden, omdat niemand hun oorlogservaringen kon begrijpen.

De oorlog was voor veel militairen zonder merkbare climax geëindigd. Door de hectiek van de strijd waren de militairen nauwelijks op de hoogte geweest van het algemene verloop van de oorlog. Een bezoek aan het voormalig front diende vaak om betekenis te

²⁷⁰ David W. Lloyd, *Battlefield Tourism: pilgrimage and commemoration of the Great War in Britain, Australia and Canada (1919-1939)*, (Oxford, 1998), 5

geven aan de oorlog en hun eigen plaats daarin.²⁷¹ Hoe verschillend de motieven ook waren, de nabestaanden en veteranen wilden niet vergeleken worden met de gewone bezoeker. Deze toerist werd gezien als sensatiezoeker en souvenirjager. Veel toeristen bezochten de slagvelden in de hoop iets van de oorlogsbeleving te ervaren. Als aandenken aan de reis werden memorabilia en soms zelfs botten van de slagvelden mee naar huis genomen. Hun gedrag werd door de pelgrim als respectloos ervaren. De spanning tussen veteraan en toerist werd niet alleen veroorzaakt doordat toeristen souvenirs mee namen. Ook de manier waarop de toeristen de slagvelden bezochten veroorzaakte grote onvrede. Volgens de oud-strijders trivialiseerden de toeristen de oorlog door in luxe hotels te overnachten en iedere avond te genieten van een goede maaltijd. Een goede pelgrim at een simpele maaltijd en overnachtte in houten barakken. Deze gebouwen waren in de naoorlogse jaren in de haast neergezet om aan de stroom pelgrims onderdak te bieden. Alleen wanneer je de kou en de honger ervoer, kon je een beetje ervaren wat het soldatenleven inhield. De luxe van warme dekens en zachte matrassen getuigde volgens de oud-soldaten van weinig respect voor de ontberingen die zij en hun dode kameraden hadden doorstaan.²⁷²

De toerist en pelgrim leefden de eerste naoorlogse jaren op gespannen voet. De breuk tussen de veteranen en toeristen werd versterkt door de uiteenlopende oorlogsbelevingen. In hoofdstuk drie werd duidelijk dat de burger de oorlog als een heroïsch en dapper tafereel had gezien, terwijl de soldaten kampten met de trauma's van de verwoestende realiteit. De veteranen hadden daardoor grote moeite om aansluiting te vinden bij de dominante herinnering van de bevolking. Zij organiseerden liever hun eigen *fêtes* en herdenkingen.

In het interbellum werden daarom veel veteranenorganisaties opgericht. Sommige bestaan vandaag de dag nog. Een voorbeeld daarvan is de *Office National de Anciens Combattants en Victimes de Guerre*. Deze overheidsorganisatie was naast een veteranenvereniging, ook de instelling die zorg droeg voor de oorlogsgraven. De particuliere organisaties die door en voor veteranen werden opgericht waren echter populairder. Bijna iedere regio in Frankrijk had wel een organisatie voor zijn veteranen. Soldaten die gewond waren geraakt of krijgsgevangen waren geweest verenigden zich in aparte organisaties. De *gueules cassées*, letterlijk vertaald gebroken gezichten, verenigden zich in 1921 in de *Union des blessés de face*, vereniging van de gezichtsverminkten. Een deel van de verwondingen die militairen opliepen, werd gevormd door ernstige deformaties van het gezicht. Rondvliegende granaatscherven hadden bij sommigen grote delen van hun gezicht weggeslagen. Deze

²⁷¹ Meire, *De Stille van de Saligne*, 93.

²⁷² Lloyd, *Battlefield Tourism*, 7 en Mosse, *Fallen Soldiers*, 153.

veteranen hadden grote moeite om in de maatschappij terug te keren. Het vinden van werk en het onderhouden van sociale contacten was door hun verminking vaak moeilijk. De vereniging ondersteunde zijn leden financieel, maar probeerde ook door medisch onderzoek de situatie voor de verminkten te verbeteren. Daarnaast beschikte de organisatie over twee ‘huizen’ waar de verminkten konden herstellen van hun vele operaties en zich op de terugkeer in de maatschappij konden voorbereiden. Om over voldoende middelen te beschikken richtte de organisatie een nationale loterij ‘*La Dette*’, de schuld, op.²⁷³

De loterij bestaat niet meer, maar de organisatie nog wel. In 2001 riep de organisatie een stichting in het leven: *Gueules Cassées*. Deze stichting zet zich vooral in voor wetenschappelijk medisch onderzoek naar gezichtsreconstructie. Daarbij is hun voornaamste doelgroep nog steeds de militair. Hun motto is ook niet veranderd: ‘*Sourire Quand Même*’, blijf toch lachen.²⁷⁴ Veteranenorganisaties werden in het interbellum over het algemeen vanuit economische overwegingen opgericht. Veel militairen, gewond of niet, konden moeizaam aan het gewone leven wennen. De vergoeding van het leger was echter niet voldoende om van te kunnen leven.²⁷⁵ Het opvangnetwerk vanuit de overheid was slecht georganiseerd. Particuliere veteranenorganisaties boden de militairen, naast kameraadschap, de nodige financiële steun.

Halverwege de jaren twintig gingen deze Franse veteranenorganisaties grootschalige tochten naar de slagvelden organiseren. Vooral rond 11 november, de dag van de wapenstilstand, trokken veteranen massaal naar Verdun. Vaak konden zij op kosten van de organisatie de pelgrimages bijwonen.²⁷⁶ Voor de Fransen voerden de bedevaarten vrijwel altijd naar Verdun. De stad was voor zowel burger als militair het symbool van de oorlog geworden. In het interbellum groeide de vestingstad Verdun uit tot een pelgrimsoord. Terwijl de burgerbevolking in juni twee dagen lang het *fêtes de la victoire*, vierden, organiseerden de veteranen op een ander moment in het jaar hun *fêtes de la bataille*, slagfeesten. Religie speelde daarbij een belangrijke rol. Dit kwam onder andere tot uiting in een processie bij zonsopkomst rond het *Ossuaire de Douaumont*. Daarnaast werd bij het ossuarium een avondwake gehouden en werden er kransen gelegd. De *fêtes de la bataille* waren sobere dodenherdenkingen: er waren geen parades, de Marseillaise klonk niet en er werden geen speeches gehouden, zoals op de overwinningsfeesten gebruikelijk was. De veteranenherdenkingen waren eenvoudig en over het algemeen pacifistisch.²⁷⁷

²⁷³ Meire, *De Stilte van de Saligny*, 96-97.

²⁷⁴ <http://www.gueules-cassees.asso.fr/> (20-10-2007)

²⁷⁵ Meire, *De Stilte van de Saligny*, 94-99.

²⁷⁶ Perry, *Wij herdenken dus wij bestaan*, 75 en Prost, ‘Verdun’, 389.

²⁷⁷ Prost, ‘Verdun’, 392.

De veteranenherdenking in Verdun kreeg in 1936 een bijzonder karakter. Terwijl de oorlogsdreiging in Europa toenam, marcheerden op 12 juli 20.000 veteranen, naar de begraafplaats voor het *Ossuaire de Douaumont*. Het was een internationaal gezelschap waaronder voor het eerst een Duitse delegatie. Iedere persoon ging voor een graf staan, waar zij gezamenlijk een belofte om de vrede te bewaren aflegden. Daarna volgden de gebruikelijke kransleggingen.²⁷⁸ Deze herdenking is duidelijk een uitzondering en is waarschijnlijk uit politieke overwegingen ontstaan. Door Duitsland bij de herdenking te betrekken probeerde Frankrijk wellicht de spanning tussen de beide naties weg te nemen. In hoofdstuk drie werd al duidelijk dat vanaf de jaren zestig de toenadering tussen Duitsland en Frankrijk, onder het motto gezamenlijk lijden, werd ingezet.²⁷⁹ Het zou tot het midden van de jaren tachtig duren voordat een officiële Duitse delegatie, in de persoon van bondskanselier Helmut Kohl, bij een Franse herdenking van de Eerste Wereldoorlog in Verdun aanwezig zou zijn.

In Duitsland organiseerde de *Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge* herdenkingen voor de omgekomen Duitse soldaten en droeg zorg voor de oorlogsgraven. De organisatie bood door middel van financiering oud-soldaten de mogelijkheid om de slagvelden te bezoeken. Door de financiële steun van de *Kriegsgräberfürsorge* en andere particuliere veteranenorganisaties bezochten veteranen en nabestaanden meestal het toenmalige Duitse Tannenberg.²⁸⁰ Ondanks het feit dat Verdun op vijandelijk terrein lag, brachten Duitse veteranen gedurende het interbellum ook bezoeken aan het Franse pelgrimsoord. Hun aantallen waren klein, maar de stroom Duitse veteranen zou tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog constant blijven. Het Duitse toerisme kwam echter pas na 1950 op gang. Franse veteranen spraken vreemd genoeg nooit over overlast van de Duitse toeristen. Mosse stelt dat de Duitse toeristen zich rustig hielden en geen memorabilia van de slagvelden haalden, omdat ze zich op voormalig vijandelijk terrein bevonden.²⁸¹

Veteranenorganisaties begeleidden de oud-soldaten op de slagvelden, maar hoe wisten de toeristen hun weg in de eerste naoorlogse jaren over de slagvelden te vinden? De Franse autobandenfabrikant Michelin bracht al in 1917 de eerste reisgids over de slagvelden uit. De reisgids beschreef de slag bij de Marne die in 1914 had plaatsgevonden. In de volgende jaren zouden nog vele andere gidsen worden uitgebracht, waaronder de gids *Verdun Argonne*.²⁸²

²⁷⁸ Prost, 'Verdun', 393.

²⁷⁹ Zie hoofdstuk 5 bladzijde, 97.

²⁸⁰ Mosse, *Fallen Soldiers*, 92-93 en 152 en Lloyd, *Battlefield Tourism*, 1-2.

²⁸¹ Idem, 154.

²⁸² Volledige titel: *Guides Illustrés Michelin des champs de bataille, Verdun Argonne 1914-1918*, 1931.

Naast Franstalige gidsen produceerde Michelin Engelstalige en Italiaanse gidsen. Aan het eind van de jaren twintig werd een Duitstalige gids uitgegeven.²⁸³ In de gidsen werd informatie over het gebied en de gebeurtenissen tijdens de Eerste Wereldoorlog gegeven. Daarna volgde een overzicht van de bezienswaardigheden in de omgeving, voorzien van routeaanwijzingen en enige informatie. Veel reisgidsen werken nog steeds volgens dit principe.

De Michelingidsen hadden volgens Meire het doel om te laten zien hoe destructief de oorlog was geweest en legden nadruk op de wandaden van de Duitsers.²⁸⁴ Uit de Michelingids *Verdun Argonne* uit 1931, blijkt inderdaad een grote aandacht voor de verwoestingen. Zowel de tekst als afbeeldingen zijn gericht op de destructieve gevolgen van de oorlog. In deze gids worden wandaden van het Duitse leger echter niet uitvergroot. Wel is er meer aandacht voor de Franse kant van het verhaal. Daarnaast wordt benadrukt dat de oorlog voor het Franse leger onvermijdelijk was geworden, maar louter defensief was gevoerd. Michelin was lange tijd de enige in Frankrijk die gidsen over de slagvelden publiceerde. Aan het eind van het interbellum kwamen ook enkele andere reisgidsen op de markt. Vanaf de jaren vijftig zou het aantal reisgidsen pas echt toenemen.

In de eerste naoorlogse jaren werden de reisgidsen niet alleen aangeschaft door toeristen. Een bezoek aan de slagvelden was niet eenvoudig: de kosten voor een bezoek waren hoog, weinig mensen bezaten een auto, de wegen waren slecht en hotels waren er nog nauwelijks. Veel mensen kochten de gidsen om, zonder een bezoek aan de frontzone, toch een beeld van de slagvelden te krijgen. Voor de rijkere burger was het mogelijk om een georganiseerde reis naar de vroegere frontzone te boeken. Op die manier was je verzekerd van een goede overnachtingplaats en begeleiding op lokatie. De Britse reisorganisatie Thomas Cook was een van aanbieders van dergelijke reizen. In eerste instantie richtte het bedrijf zich op de Britten, maar zij ontdekten tijdens het interbellum ook de Franse markt.²⁸⁵ De reisorganisaties waren niet blind voor de problemen die veteranen met toeristen hadden. Zij begrepen dat het spanningsveld tussen de toeristen en pelgrims werd veroorzaakt door een moreel probleem. Het was in de ogen van de veteranen niet gepast om de laatste rustplaats van een groot aantal militairen om te toveren tot een toeristische attractie. Wellicht uit eigen overtuiging of om de oud-soldaten tegemoet te komen, werden vaak veteranen ingehuurd om

²⁸³ Meire, *De Stille van de Salient*, 209.

²⁸⁴ *Idem*, 212.

²⁸⁵ Mosse, *Fallen Soldiers*, 153.

de toeristen op hun reis te begeleiden. Zodoende werd geprobeerd om een brug te slaan tussen toeristen en veteranen.²⁸⁶

Door het uitbreken van een Tweede Wereldoorlog kwam een einde aan het slagveldtoerisme en de pelgrimages. De nieuwe oorlog verdrong de belangstelling voor de Eerste Wereldoorlog. Het zou tot het eind van de jaren vijftig duren voordat de belangstelling voor de slagvelden van de oorlog '14-'18 terug zou keren. De nadering van de 50ste herdenking van de oorlog zette mensen aan tot het bezoeken van de voormalige slagvelden. Bovendien had de natuur niet stilgestaan. Mensen waren bang dat de littekens in het landschap onder de begroeiing zou verdwijnen. Veel zagen het als de laatste kans om nog iets van de Eerste Wereldoorlog te zien. Het aantal toeristen oversteeg in die jaren het aantal pelgrims. Er waren steeds minder veteranen in staat om de reis naar de slagvelden te maken. Daarnaast beschikten steeds meer toeristen over een auto om op eigen gelegenheid de slagvelden te bezoeken. Tenslotte kregen steeds meer mensen de mogelijkheid om op vakantie te gaan doordat de Franse wetgeving veranderde. Iedereen kreeg recht op een minimaal aantal vakantiedagen, dit gecombineerd met het stijgende welvaartspeil zorgde voor een democratisering van vakanties.²⁸⁷

Aan het eind van de jaren vijftig bezochten per jaar ongeveer een half miljoen mensen de stad Verdun.²⁸⁸ Een groot deel van de bezoekers was slecht op de hoogte van wat er zich daar had afgespeeld. Daarnaast waren veel veteranen overleden, waardoor de behoefte ontstond om de gebeurtenissen vast te leggen. Juist in deze periode werd de organisatie *Comité National du Souvenir de Verdun* (CNSV), nieuw leven ingeblazen. De organisatie ging vanaf de jaren zestig informatieborden op de slagvelden neerzetten, om via deze weg de toerist op de hoogte te brengen van de gebeurtenissen op de slagvelden van Verdun. De enorme stroom bezoekers zette ook aan tot de restauratie en reconstructie van delen van de slagvelden. Hoewel de meeste reconstructies pas van de laatste twintig jaar zijn, werd wel al begroeiing weggehaald en restanten zoals abri's onderhouden. Vanaf de jaren tachtig werden loopgraven opnieuw aangelegd, zodat de bezoeker kon zien hoe die eruit hadden gezien.²⁸⁹ Vaak kunnen bezoekers door dergelijke gereconstrueerde delen lopen om zodoende een stukje soldatenleven te ervaren.

In de jaren zestig bezochten veel Fransen en Duitsers de slagvelden van Verdun onder meer uit angst dat ze door de oprukkende natuur zouden verdwijnen. De veteranen die nog in

²⁸⁶ Meire, *Stilte van de Salient*, 211.

²⁸⁷ Prost, 'Verdun', 393.

²⁸⁸ Idem, 394.

²⁸⁹ Mosse, *Fallen Soldiers*, 154.

staat waren de slagvelden te bezoeken deden dit in die periode. Maar wie bezoeken vandaag de dag de slagvelden om de Franse vestingstad? Het voor de hand liggende antwoord is toeristen. Voor veel Fransen is Verdun echter nog steeds een heilige plaats. De stad neemt niet voor niets een apart hoofdstuk in *Lieux de Mémoire* van Pierre Nora in. De plaats is onderdeel van het Franse collectieve geheugen. Busladingen vol schoolklassen bezoeken deze nationale plaats van herinnering. Ouders brengen met hun kinderen een bezoek aan de stad om dat stuk van het nationale erfgoed op de volgende generatie over te dragen. Deze Franse stad lijkt ook voor de Duitsers steeds belangrijker te zijn geworden. Sinds de jaren zestig neemt het aantal Duitsers dat de slagvelden bezoekt toe. Onder hen bevinden zich eveneens veel schoolklassen. Zoals al uit eerdere hoofdstukken is gebleken wordt er alles aan gedaan om de jeugd het verhaal van de slag bij Verdun mee te geven. De kinderen krijgen de boodschap mee dat een dergelijke oorlog nooit meer mag plaatsvinden en dat sluit aan bij het huidige imago van de vredesstad Verdun.

Desondanks ziet een deel van de bezoekers zich nog steeds als pelgrim. Een mooi inzicht hierin gaf het gastenboek in het kleine museum in Souilly. In het voormalige hoofdkwartier van generaal Pétain schrijven veel bezoekers dat zij de plaats waar hun opa, vader of oom heeft gevochten willen bezoeken. Een aantal noemt het bezoek daadwerkelijk een pelgrimage. In oktober 2006 schreef Collete Nortier, ‘*nous sommes venus honorer le où mon oncle Eugène Nortier a perdu la vie de 20 ans.*’, ‘wij zijn gekomen om te eren waar mijn oom Eugène Nortier op twintigjarige leeftijd het leven heeft gelaten’. ‘*Mon père a empreinté la Voie Sacrée*’, ‘Mijn vader heeft de Voie Sacrée bewandeld’, schrijft iemand op 23 juni 2005. Opvallend is dat ik alleen op minder toeristische plekken, zoals het kleine museum in Souilly, dergelijke uitspraken ben tegengekomen. Wellicht onderscheidt de pelgrim zich nog steeds van de toerist door de minder bekende plaatsen te bezoeken. Desalniettemin is er door al die bezoekers op veel plaatsen aan het voormalige front een welvarende slagveldindustrie ontstaan.

§ 6.2 Toeristenindustrie

Bij een eerder bezoek aan de Belgische stad Ieper had ik kennis gemaakt met een toeristenindustrie die sterk verbonden is met de Eerste Wereldoorlog. Daar verbaasde ik mij over de pralines in de vorm van helmen en granaten, cafés naast gereconstrueerde loopgraven en granaathulzen als bloemvazen. Voor de toerist zijn loopgraven gereconstrueerd, waar men tegen betaling doorheen kan wandelen. Gewaarschuwd voor kermisachtige taferelen in de reisgids van het echtpaar Brants, verwachtte ik in Verdun een soortgelijke situatie aan te

treffen. De stad is immers voor de Fransen de aangewezen plaats om de Eerste Wereldoorlog te herdenken. Zoals in deze paragraaf duidelijk zal worden, is een groot deel van de inwoners van Verdun afhankelijk van het slagveldtoerisme, maar neemt de commercie andere vormen aan dan in bijvoorbeeld het Belgische Ieper.

Voor de Eerste Wereldoorlog waren de inwoners van de omliggende dorpen van Verdun van de landbouw afhankelijk geweest.²⁹⁰ Na de oorlog werd de bevolking door de zware vervuiling van de grond gedwongen een ander bestaanmiddel te vinden. Het grote aantal hotels en gîtes, een soort bed-and-breakfast, dat in en rond Verdun te vinden is, laat zien dat het slagveldtoerisme in Verdun een nieuwe markt heeft aangeboord. Inmiddels leeft een deel van de bewoners van de streek weer van de landbouw. Rondom de beschermde slagvelden, tref je vooral koolzaadvelden aan. De toeristenindustrie heeft eveneens een permanente plaats ingenomen. De hotels en gîtes promoten hun verblijven door te wijzen op de restanten van de Eerste Wereldoorlog. In de omgeving van Verdun zijn dan ook weinig andere toeristische trekpleisters. De kathedraal, waarvan het oudste deel uit de vijfde eeuw stamt, verwijst overigens ook naar de oorlog, omdat het bouwwerk in 1916 beschadigd raakte. In het vredesmuseum in het bisschoppelijk paleis is een aanzienlijk deel van de exposities eveneens gekoppeld aan de Eerste Wereldoorlog. Voor de accommodaties is er dus weinig anders om toeristen te trekken.

Toeristen willen vaak een aandenken aan hun verblijf mee naar huis nemen. De markt speelt hier op in door souvenirs aan te bieden. De toerist kan in de museumwinkels rond Verdun terecht voor wetenschappelijke literatuur, fotoboeken en dvd's. Daarnaast zijn er talloze spulletjes voor het vermaak te koop. Hierbij kan je denken aan miniaturen van *poilu's*, ansichtkaarten, sleutelhangers en voor de allerkleinsten ben ik zelfs kleurplaten tegengekomen. Replica's van geweren en helmen worden bijvoorbeeld in het Somme gebied op grote schaal aangeboden, maar behoren in Verdun niet tot het assortiment van de museumwinkel.

Toch is voor de liefhebber niets mooier dan een echt stukje verleden te bemachtigen. Ondanks het verbod en de hoge boetes struinen nog steeds toeristen de slagvelden af om memorabilia te vinden. Hoewel de kans om een verroest stuk prikkeldraad te vinden tamelijk groot is, hoeft een toerist voor een mooi stuk oorlogstuig geen halsbrekende toeren uit te halen. Bij het lokale VVV-kantoor wordt de toerist verwezen naar een nabijgelegen antiquariaat. Het kleine winkeltje, '*la tranchée du poilu*', loopgraaf van de *poilu*, genaamd,

²⁹⁰ Zie hoofdstuk 4 bladzijde, 66.

ligt net buiten het centrum en biedt allerlei memorabilia aan. Een deel daarvan is echter uit de Tweede Wereldoorlog afkomstig, al wordt dit niet duidelijk aangegeven. De prijzen liggen voor gave exemplaren hoog, maar zijn niet buitensporig. Een gave Franse soldatenhelm kostte bijvoorbeeld 80 euro, voor een soortgelijk exemplaar werd in Albert, een plaats in het Sommegebied, meer dan honderd euro gevraagd. De toerist lijkt in Verdun met een gerust hart een mooi aandenken te kunnen aanschaffen. De grote stroom toeristen lijkt de prijzen van memorabilia niet tot exorbitante hoogtes te brengen.

Wat betreft de winkels en de producten is het opvallend hoe weinig zaken hun naam of producten ontleen aan de oorlog. In het centrum verwijst geen enkele winkel naar de oorlog. Ook restaurants en cafés leggen die link niet. Anders is dit in het Belgische Ieper, waar veel winkels de oorlog gebruiken in hun naam, etalage of product. De al eerder genoemde praline in de vorm van een granaat is daar een goed voorbeeld van. Het streekproduct van Verdun is de dragee. De in suiker gehulde amandel wordt in vele winkels verkocht, maar nooit in de vorm van een granaat of met een andere verwijzing naar de oorlog. In Ieper hebben een aantal cafés het oorlogsverleden met de kroeg gecombineerd. Tegenover Hill 62 ligt bijvoorbeeld het *'Sanctuary Wood Museum'*, het is een café annex museum. Na een bezoek aan het museum kan de bezoeker aan de bar schuiven. Veel granaathulzen zijn rijkelijk versierd en doen dienst als bloemenvaas. De caféhouder heeft achter zijn zaak loopgraven uitgegraven en hersteld. Tegen betaling kan de bezoeker door het gangenstelsel wandelen. Ieper is geen uitzondering. In het Sommegebied kom je dergelijke uitspanningen ook tegen, bijvoorbeeld het café-museum *'Le Tommy'* in Pozières.²⁹¹

Soortgelijke commerciële uitbuitingen van de oorlog, kom je in Verdun nauwelijks tegen. Uitzonderingen zijn er wel. Op de slagvelden ligt het café *'l'Abri des Pèlerins'*, de bunker van de pelgrims. Het café ligt op loopafstand van de parkeerplaats bij het ossuarium en wordt door middel van borden ver van te voren aangegeven. Het is alleen de naam die naar de oorlog en zijn bezoekers verwijst, want in het café zijn geen memorabilia te vinden. De bezoeker kan zijn eigen lunchpakket op een van de vele picknickplaatsen nuttigen. De meeste gelegenheden liggen aan de rand van de slagvelden, waarbij enkele picknickplaatsen grenzen aan een loopgraaf of een restant van een abri. Het is een onsmakelijk idee dat toeristen hun boterham verorberen op een voor de Fransen zo heilige plaats. Toch lijkt er voor een compromis gekozen te zijn. Op de slagvelden is het verboden om te eten en drinken, behalve op de daarvoor bestemde plaatsen, welke aan de rand van de slagvelden zijn gelegen. Op die

²⁹¹ Brants, *Levende herinnering*, 150-155.

manier kan de toerist eten en blijft het grootste deel van het slagveld gevrijwaard van dergelijke toeristische activiteiten.

In het centrum van de vestingstad staat op een gevel *Hotel de la Paix*. Het gebouw lijkt echter al lange tijd geen dienst te doen als hotel en ook in de hotelgids van het VVV wordt het hotel niet genoemd. In de *avenue de Douaumont* in Verdun is tenslotte een winkel te vinden die tweedehands artikelen verkoopt. Daaronder bevinden zich enkele opgepoetste en versierde granaathulzen die dienst doen als bloemenvaas of paraplubak en porseleinen herdenkingsbordjes van de slag bij Verdun. Opvallend is dat de toeristen bij het VVV weinig souvenirs kunnen kopen. Naast allerlei wandel- en wegenkaarten, wat ansichtkaarten en een collectie boeken, kunnen de bezoekers alleen een aantal miniatures kopen van *poilu's* en demarcatiestenen zoals die bijvoorbeeld langs de *Voie Sacrée* te vinden zijn. Wel kunnen toeristen allerlei kortingskaarten kopen en excursies boeken. Er is een enorm aantal variaties aan dagtochten te boeken. Slechts twee tochten voeren langs een Duitse gedenkplaats. De eerste tocht voert naar *Camp Maguerre* en de andere tocht naar de loopgraven van de *Saint Mihiel salient* in het bos *d'Aprémont*, waar het zowel om een Franse als Duitse gedenkplaats gaat. Voor scholieren is tenslotte nog een excursie mogelijk naar de Kaisertunnel.²⁹² Het weinige aanbod ligt wellicht aan de afstand die moet worden afgelegd. De meeste Duitse gedenkplaatsen liggen immers niet dichtbij Verdun. Aan de andere kant worden andere verder weggelegen locaties, zoals de Amerikaanse begraafplaats in Romange-sous-Montfaucon, wel in combinatie met meerdere gedenkplaatsen aangeboden en in verschillende samenstellingen.

In Ieper en het Sommegebied moeten bezoekers vaak betalen om een herdenkingspark te bezoeken of een gereconstrueerde of gerestaureerde loopgraaf te betreden. De prijzen variëren sterk, maar kunnen oplopen tot negen euro. Los van de musea kunnen de bezoekers in en rond Verdun kosteloos de gedenkplaatsen betreden. Soms wordt er om een vrijwillige bijdrage gevraagd, zoals bij het *monument de la Victoire* het geval is. Alleen de forten, die officieel niet tot de musea worden gerekend, vragen een entree van vier euro. Op het stencil dat je bij de ingang meekrijgt wordt vermeld dat de vier euro geheel ten goede komt aan het onderhoud van de forten en omliggende slagvelden. Het blijft natuurlijk de vraag of het entreegeld daadwerkelijk in het onderhoud wordt gestopt, maar het feit dat de non-profit organisatie van het VVV erachter zit, wekt echter het vertrouwen van de toerist.

In Ieper, het Sommegebied en Verdun draait een belangrijk deel van de economie op het slagveldtoerisme. Toch meen ik dat er een belangrijk nuanceverschil zit in de manier

²⁹² <http://www.verdun-tourisme.com/> (20-10-2007).

waarop dit in Verdun gebeurt en hoe de commercie in Ieper en het Sommegebied vorm heeft gekregen. In de Franse vestingstad draait alles om de oorlog van '14-'18. Het museum in de citadel lijkt meer op een attractie uit een pretpark dan een oorlogsmuseum en de openluchtvoorstelling van de slag bij Verdun heeft eveneens een hoge amusementswaarde. Desalniettemin kan de bezoeker, bijna overal kosteloos rondlopen en is geprobeerd om cafés en restaurants van de slagvelden te weren en zijn alleen aan de rand enkele picknickmogelijkheden gecreëerd. In Ieper en het Sommegebied gaan ze een stuk verder. Je zou kunnen stellen dat door museumcafés en pralines in de vorm van helmen en granaten de oorlog commercieel wordt uitgebuit. Verwijzingen naar de oorlog in producten, winkels en etalages heeft iets vulgairs en die grens is in Verdun net niet overschreden. De oorlog is een inkomstenbron voor de inwoners van Verdun, maar de heilige status die de plaats in het Franse nationale geheugen heeft ingenomen, lijkt de commerciële uitbuiting in toom te houden.

§ 6.3 Conclusie

Verdun is in de afgelopen negentig jaar door talloze mensen bezocht. In het interbellum waren het vooral de pelgrims in de vorm van nabestaanden en oud-soldaten die de slagvelden bezochten. Vanaf de jaren zestig werd het totaal aantal bezoekers gedomineerd door de slagveldtoeristen. Lange tijd was er sprake van wrevel tussen de toerist en de pelgrim. Vooral de veteranen vonden het ongepast om souvenirs van de slagvelden mee te nemen, te genieten van een warme voedzame maaltijd en te overnachten in een van alle gemakken voorzien hotel. Op die manier werd er geen eerbied getoond voor de omgekomen kameraden en de strijd die zij daar voor volk en vaderland hadden geleverd.

Met de komst van de toeristen naar de slagvelden werd een nieuwe markt aangeboden. Reisorganisaties en uitgevers stortten zich op het slagveldtoerisme. Ze waren zich bewust van de morele bezwaren die kleefden aan de toeristische reizen. Door het aantrekken van veteranen als gidsen probeerden de reisorganisatie het spanningsveld te doorbreken en de reizen te legitimeren. Gedurende het interbellum bleef de spanning bestaan, maar na de Tweede Wereldoorlog zouden veteranen en toeristen elkaar verdragen. Dit had enerzijds te maken met het feit dat er steeds minder veteranen waren. Anderzijds ontstond rond de 50ste herdenking van de oorlog de angst dat de oorlog zou worden vergeten. In die zin was iedere bezoeker welkom. Een klein deel van de bezoekers bestond uit Duitse toeristen en pelgrims. Hun aantal zou vanaf 1960 gestaag toenemen.

Negentig jaar na de oorlog bezoeken nog steeds nazaten van de *poilu's* en *Frontschweinen* de slagvelden van Verdun. Toch bestaat het merendeel van de bezoeker uit geïnteresseerde toeristen. Niet alleen Duitsers of Fransen weten de slagvelden te vinden. Vanuit Europa en de Verenigde Staten brengen ieder jaar vele mensen een bezoek aan de stad en de slagvelden. De economie van de vestingstad draait voor een belangrijk deel op die toeristen. Hotels en gîtes profiteren van de belangstelling. Desondanks neemt de commercie geen absurde vormen aan, zoals in Ieper en het Sommegebied. Er zijn nauwelijks museumcafés of winkels die hun inkomsten door middel van de oorlog weten te vergroten. Verdun vaart wel bij de slagveldtoeristen maar lijkt zijn status als bedevaartsoord niet kwijt te willen raken. Het blijft een wankel evenwicht, dat door musea als de citadel en openluchtspektakels bijna uit balans wordt gebracht.

Hoofdstuk 7: Conclusie

De slag bij Verdun in 1916 werd al tijdens de Eerste Wereldoorlog in het Franse nationale geheugen opgenomen. De stad groeide uit tot een pelgrimsoord en wordt tot op de dag van vandaag door grote aantallen mensen bezocht. In de inleiding van deze masterthesis formuleerde ik de volgende vraagstelling: ‘In hoeverre is de manier waarop de Eerste Wereldoorlog in Verdun door Duitsers en Fransen in de afgelopen negentig jaar wordt herdacht veranderd en waardoor kan deze verandering worden verklaard?’. Voordat deze vraag kan worden beantwoord zal ik kort ingaan op de vraag waardoor Verdun in het nationale geheugen werd opgenomen. Daarna kan ik aan de hand van mijn bevindingen uit de voorgaande hoofdstukken de hoofdvraag van deze thesis beantwoorden.

Om de impact van de slag bij Verdun in 1916 te kunnen begrijpen, moeten we een kleine halve eeuw terug in de tijd. De Franse nederlaag tijdens de oorlog met Pruisen in 1871 had de relatie tussen de twee landen op scherp gezet. De Franse bevolking kampte met een trauma dat aan de volgende generatie werd doorgegeven. Die generatie moest het verlies van hun vaders en grootvaders dragen. In de periode tussen de Frans-Pruisische oorlog en de Eerste Wereldoorlog werden in het Franse leger dan ook belangrijke hervormingen doorgevoerd. De stad Verdun groeide in die periode uit tot een onneembare vesting, de trots van het Franse leger. Uitgerekend daar troffen de legers van beide naties elkaar tijdens een van de grootse gevechten uit de Eerste Wereldoorlog.

Verdun kon door drie factoren al tijdens de oorlog uitgroeien tot een nationaal symbool. Ten eerste was de slag bij Verdun, in tegenstelling tot andere offensieven, een geheel Frans-Duitse aangelegenheid. Ten tweede wonnen de Fransen uiteindelijk: het Duitse leger werd terug gedreven en de stad bleef de rest van de oorlog in Franse handen. Tenslotte vocht door het roulatiesysteem van generaal Pétain driekwart van de Franse militairen op de slagvelden van Verdun. Onder de soldaten kreeg Verdun een aparte status. Verdun was de absolute hel, maar je had de oorlog niet echt meegemaakt voordat je bij Verdun had gevochten. Voor de Duitse militairen en burgers kreeg Verdun tijdens de oorlog geen symbolische functie. De Duitsers zouden vanaf de jaren zestig wel steeds intensiever betrokken raken bij de herdenking van de Eerste Wereldoorlog in Verdun. De slag bij Verdun ging door deze ontwikkeling ook deel uit maken van het Duitse collectieve geheugen.

Na de oorlog werd Verdun een *lieu de memoire*. Pierre Nora onderscheidt drie categorieën van plaatsen van herinnering. Ten eerste zijn er de letterlijke plaatsen van

herinnering. Hiermee wordt een aanwijsbare geografische plaats bedoeld. Bij Verdun zijn dit bijvoorbeeld de omliggende slagvelden en forten. Met andere woorden, de plaatsen waar de slag zich daadwerkelijk heeft afgespeeld. De tweede categorie bestaat uit verwijzingen naar een historische gebeurtenis. De plaatsnaam Verdun verwijst naar de slag bij de stad in 1916, maar ook het stratenplan van de stad staat bol van de verwijzingen naar plaatsen en personen uit de Eerste Wereldoorlog. Tot slot zijn er symbolische plaatsen van herinnering. Dit zijn begrippen, liederen of herdenkingen die een element van herinnering in zich dragen. Tal van uitspraken van belangrijke militairen zoals Driant, Maginot en Pétain worden door de Fransen gebruikt en refereren aan de slag bij Verdun. Monumenten en ceremonies vervullen dezelfde functie. Zoals het *Monument de la Victoire* in het centrum van de stad. Het monument is uitgegroeid tot een eerbetoon aan alle militairen, Frans en Duits, die bij Verdun hebben gevochten.

De herinnering en herdenking aan de slag van 1916 hebben elkaar in de afgelopen negentig jaar beïnvloed. De basis voor de collectieve herinnering aan de slag bij Verdun is de historische gebeurtenis. De herinnering komt echter niet persé overeen met de wetenschappelijke historiografie. Die herinnering vormt de basis voor de herdenking, maar andersom heeft de aard van de herdenking invloed op de manier waarop iets herinnerd wordt. De huidige bezoeker van de slagvelden dankt zijn herinnering over de Eerste Wereldoorlog aan de verhalen van grootvader, de geschiedenislessen en de herdenkingen in onder andere Verdun. Jubilea zijn duidelijk van grote invloed op de belangstelling die er is voor een bezoek aan de slagvelden. In 2006, tijdens de negentigjarige herdenking van de slag bij Verdun, tekenden meer mensen de bezoekersregisters dan in de voorgaande periode. Herinneringsmakers dragen, vooral rond jubilea bij aan de vorming van de collectieve herinnering. Het *comité nationale de Verdun* is een voorbeeld van een maker van herinneringen. Door de manier waarop het comité de slagvelden, monumenten en musea presenteert, beïnvloedt zij de bezoeker.

De veranderingen in de herdenkingscultuur in Verdun zijn in grofweg vier periodes te verdelen. De eerste jaren na de oorlog stond de herdenking in het teken van het nationalisme en patriottisme. Vanaf het midden van de jaren dertig van de twintigste eeuw tot en met de jaren vijftig kwam de nadruk van de herdenking bij de oorlogsbeleving van de veteranen te liggen. Vanaf de jaren zestig werd de herdenking van de Eerste Wereldoorlog in Verdun ingezet in de verzoening van Frankrijk en Duitsland. Tot slot kwam in de jaren tachtig met de herdenking van de slag bij Verdun de nadruk op de internationale vrede te liggen.

In de eerste periode werd de herdenking van de Eerste Wereldoorlog in Verdun vooral door oorlogsbeleving van de bevolking bepaald. De Franse en Duitse burgers ervoeren de oorlog anders dan de militairen. Onder invloed van het sterke nationalisme creëerde de patriotistisch schrijvende pers de dominante oorlogsbeleving van het Franse en Duitse bevolking. In dat beeld werd de oorlog geromantiseerd tot een heroïsche strijd. Er was geen mooiere dood dan te sterven voor het vaderland. De militairen ervoeren echter de nieuwe manier van oorlogsvoering. Door technologische innovaties vielen er meer slachtoffers dan ooit. De militairen aan het front werden dus op grote schaal geconfronteerd met dode en gewonde kameraden. Hun oorlogsbeleving werd niet gevormd door patriotistische boodschappen, maar door de realiteit van de oorlog. De belevingswerelden van burger en militair lagen zo ver uiteen dat zij elkaar niet begrepen.

Gedurende het interbellum groeiden de belevingswerelden van militair en burger naar elkaar toe. Deze toenadering zien we ook in de herdenkingscultuur van de oorlog in Verdun terug en luidt de tweede periode in. In Frankrijk kan de samensmelting van de twee belevingswerelden voor een deel worden verklaard door de impact die oorlogsfilms op het publiek hadden. Door die films kreeg het publiek een realistischer beeld van de Eerste Wereldoorlog. Ook de kritische egodocumenten die in de jaren dertig verschenen, hebben bijgedragen aan de verschuiving in de herdenkingscultuur. De Franse en Duitse bevolking waren voor informatie tijdens de oorlog aangewezen op de nationale overheid en kranten. Na de oorlog konden zij de slagvelden bezoeken en de vernietigende gevolgen met eigen ogen aanschouwen. Deze vernietigingen in combinatie met het enorme aantal doden, waarvan de massaliteit door de aanleg van Duitse en Franse militaire begraafplaatsen pas echt goed doordrong, droegen eveneens bij aan de verandering van het dominante discours. In Frankrijk hield dit in dat de viering van de overwinning vanaf de jaren dertig van de vorige eeuw langzaam plaats moest maken voor de herdenking van een gruwelijke oorlog. Vanaf de jaren vijftig was de oorlogsbeleving van de veteraan en de burger volledig samengesmolten.

Na de Tweede Wereldoorlog gingen veel monumenten uit de oorlog van '14-'18 ook dienst doen als monument voor de Tweede Wereldoorlog. Vooral in Duitsland smolt de herdenking van de Eerste Wereldoorlog samen met die van de Tweede Wereldoorlog. In het Franse Verdun bleef de herdenking van de Eerste Wereldoorlog een aparte plaats innemen. Wel was er een tijd lang minder belangstelling voor de herdenking van de Eerste Wereldoorlog. Eind jaren vijftig nam het aantal bezoekers weer toe. Meerdere aspecten speelden in deze toename een rol. Allereerst naderde het vijftigste herdenkingsjaar van de oorlog. Speciale herdenkingsboeken werden in het kader van het vijftigste herdenkingsjaar

uitgegeven en brachten de slag bij Verdun opnieuw onder de aandacht. Daarnaast ontstond eind jaren vijftig het gevoel dat de erfenis van de oorlog zou verdwijnen. Er waren steeds minder veteranen in leven en de natuur nam bezit van de voormalige slagvelden. Organisaties als het *Comité National de Souvenir de Verdun* zetten zich in om de littekens in het landschap te conserveren en te restaureren. Dit hield enerzijds in dat de bezoekers zich aan regels moesten gaan houden, zoals het verbod op het opgraven en meenemen van memorabilia van de slagvelden. Anderzijds betekende dit dat steeds meer delen van het slagveld toegankelijk werden, doordat wandelpaden en wegen werden aangelegd. Daarnaast werd het publiek dat de slagvelden bezocht van informatie over de oorlog voorzien. In deze periode richtte het comité om diezelfde educatieve redenen het *Mémorial de Verdun* op. Er werden dus vanaf het eind van de jaren vijftig veel inspanningen verricht om ervoor te zorgen dat de oorlog niet werd vergeten.

De derde verandering in de herdenkingscultuur van de Eerste Wereldoorlog in Verdun werd aan het eind van de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig in gang gezet. Steeds meer Duitsers wisten hun weg naar de Franse slagvelden te vinden. Tijdens het interbellum waren het vooral veteranen en nabestaanden geweest die het gebied rond Verdun bezochten. Vaak waren zij op zoek naar het graf van een kameraad of familielid. Het was de Duitsers namelijk niet toegestaan om hun doden te repatriëren. De Duitse militaire begraafplaatsen liggen op enige afstand van het Franse pelgrimsoord. Dit is enerzijds te verklaren uit het feit dat de Fransen na de oorlog bepaalden waar de Duitse oorlogsdoden werden begraven en wordt anderzijds veroorzaakt doordat de Duitsers tijdens de oorlog hun doden ver van de voorste linies begroeven.

Vanaf eind jaren vijftig waren de Duitse bezoekers welkome gasten in Verdun. De stad groeide uit tot een verzoeningssymbool van Frankrijk en West-Duitsland. De BRD was hard bezig met de wederopbouw en wilde zijn oorlogsverleden van zich afschudden. Daarnaast gold in West-Europa de gedachte dat Duitsland nooit meer iets dergelijks als de Tweede Wereldoorlog mocht ondernemen. Om dat te voorkomen moest Duitsland een bondgenoot van de West-Europese landen en de Verenigde Staten worden. Daarnaast was de oorlogsbeleving van de veteraan in Frankrijk de dominante herinnering geworden. Vanuit dat besef werd het mogelijk om de voormalige vijand tot de herdenking van de Eerste Wereldoorlog in Verdun toe te laten. De Duitse soldaat had op de slagvelden van Verdun immers netzo geleden als de Franse soldaat. Er ontstond dus een lotsverbondenheid.

In de daaropvolgende jaren werden op de slagvelden kleine Duitse monumenten geplaatst en sommige Franse herdenkingsplaatsen werden tevens een Duitse

herdenkingsplaats. Een dergelijke functie kreeg bijvoorbeeld fort Douaumont. Mede door de ontmoeting van de Franse president Mitterand en de Duitse bondskanselier Kohl voor het *Ossuaire de Douaumont* in 1984, kreeg het knekelhuis eveneens deze dubbele herdenkingsfunctie. De ontmoeting tussen de twee leiders groeide uit tot het symbool van de verzoening tussen de twee landen.

Vanaf de jaren tachtig draagt de herdenking van de Eerste Wereldoorlog in Verdun, naast de boodschap van de Frans-Duitse verzoening, de boodschap van internationale vrede uit. Daarmee is de vierde verandering in de herdenkingscultuur van de Eerste Wereldoorlog in Verdun aangebroken. De nadruk op de internationale vrede komt bijvoorbeeld tot uiting in de oprichting van het *Centre Mondial de la Paix* en de realisatie van een monument voor de Israëlieten en een monument voor de omgekomen moslims. Deze monumenten dragen naast de erkenning voor de twee groepen bij tot een internationaal karakter van de oorlogsherdenking in Verdun. Deze ontwikkeling is wellicht te relateren aan recente maatschappelijke Processen. In de filmzaal van het ossuarium draait een film die voornamelijk de boodschap van verzoening en vrede uitdraagt, maar ook een oproep doet tot verdraagzaamheid en de bezoeker waarschuwt voor een derde wereldoorlog. Er is echter meer onderzoek nodig om relaties tussen de recente veranderingen in de herdenkingscultuur van Verdun en maatschappelijke ontwikkelingen te leggen. Desondanks zijn de meeste herdenkingsplaatsen Frans en wordt door de musea voornamelijk de boodschap van het lijden van de Franse en Duitse soldaat uitgedragen. De vier verschillende periodes in de herdenkingscultuur van de Eerste Wereldoorlog lopen dan ook in elkaar over.

Tot slot is het belangrijk om op te merken dat de samenstelling van de bezoekers in de afgelopen negentig jaar sterk is veranderd. Het zijn inmiddels niet meer de veteranen die de slagvelden bezoeken. Vanaf de jaren vijftig kreeg het toerisme de overhand. Een deel van die toeristen ziet hun reis nog steeds als pelgrimage. Met de reis naar Verdun tonen zij respect voor een familielid die daar heeft gevochten. Een groot deel van de bezoekers bestaat uit Franse en Duitse jeugd die de slagvelden aandoen. Tot slot zijn er de toeristen die vanuit interesse een deel van hun vakantie in de plaats doorbrengen. In de afgelopen negentig jaar heeft de toeristenindustrie een steeds belangrijker plaats in de lokale economie ingenomen. De commercie heeft echter geen absurde vormen aangenomen. De oorlog wordt in die zin niet commercieel uitgebuit. Dat is mede te danken aan het feit dat Verdun voor de Fransen nog steeds een sacraal karakter heeft.

In deze thesis heb ik de verandering die de herdenking van de Eerste Wereldoorlog in Verdun heeft doorgemaakt verklaard aan de hand van bestaande literatuur en veldonderzoek.

Hierdoor heb ik kunnen vaststellen dat de herdenkingscultuur in negentig jaar tijd een verandering heeft ondergaan van een patriottistische en nationalistische viering van de overwinning naar een besef van lijden, verzoening en tenslotte internationale vrede. Er zijn echter nog veel braakliggende onderzoeksterreinen die de bevindingen uit dit onderzoek kunnen aanvullen. Vooral wanneer het gaat om de achterliggende redenen van de veranderingen in de herdenkingscultuur, zou onderzoek naar opvattingen en ontwikkelingen binnen de Franse en Duitse maatschappij zeer waardevol kunnen zijn. Daarnaast zijn de nationale en gemeentelijke overheidsarchieven nog nauwelijks geraadpleegd. Deze archieven kunnen wellicht nieuwe inzichten geven in het beleid dat ten aanzien van bijvoorbeeld het toerisme in Verdun is gevoerd. Het onderzoek naar de herdenkingscultuur van de Eerste Wereldoorlog in Verdun kan bovendien worden uitgebreid door onderzoek te verrichten naar de wijze waarop Amerikanen de Eerste Wereldoorlog in Verdun door de tijd heen hebben herdacht. Tot slot kan de bestudering van reisgidsen over de slagvelden van Verdun nieuwe informatie bieden over het slagveldtoerisme en de beeldvorming over de slag van 1916 door de tijd heen.

Literatuur

Primaire bronnen:

- Barthas, Louis, *De Oorlogsdagboeken van Louis Barthas, 1914-1918*, (Parijs, 2000).
- Brants, Kees en Chrisje, *De velden van weleer, reisgids naar de Eerste Wereldoorlog*, (Amsterdam, 2005).
- *Guides Illustrés Michelin des champs de bataille, Verdun Argonne 1914-1918*, (Parijs, 1931).
- Guillard, Jean-Louis e.a., 'Verdun, 90ème Anniversaire 1916-2006. La bataille de Verdun 21 février-19 décembre 1916', uit de serie *Les Grandes Batailles*, (2005).
- Heller, Carl, *De oorlogsbrieven van Unteroffizier Carl Heller. Geschreven tijdens de Eerste Wereldoorlog. Bewerkt en ingeleid en van annotaties en kaarten voorzien door J.H.J. Andriessen*, (Soesterberg, 2003).
- Jaeghere, Michel de, 'Ceux de Verdun, Les chemins de la mémoire 1916-2006', in *Le Figaro*, (juni 2006).

Secundaire bronnen:

- Audoin-Rouzeau, Stéphane, *Men at War 1914-1918. National sentiment and Trench Journalism in France during the First World War*, (Oxford, 1992).
- Boer, D.E.H. de, Herwaarden, J. van, Scheurkogel, J., *Middeleeuwen*, (Groningen, 1995).
- Brants, Chrisje, *Levende herinnering : de oorlog die nooit ophield : 1914-1918*, (Zaltbommel, 2004).
- Crane, Susan, 'Writing the Individual Back into Collective Memory', in *The American Historical Review*, Vol. 102 nr. 5 (1997) 1372-1385.
- Corrigan, Gordon, *Mud, Blood and Poppycock. Britain and the First World War*, (Londen, 2003).
- Dam, Frank van, *De LandStad: landelijk wonen in de netwerkstad*, (Rotterdam 2005).
- Dorsman, Leen, *Het zoet en het zuur : geschiedenis in Nederland*, (Amsterdam, 2000).
- Ferrarotti, Franco, *Time, memory, and society*, (New York, 1990).
- Gilles, John R., *Commemorations. The politics of national identity*, (New Jersey, 1994).
- Horne, Alistair, *The Price of Glory. Verdun 1916*, (Londen, 1962).

- Kansteiner, Wulf, 'Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies', in *History and Theory*, vol. 41 nr.2 (2002) 179-197.
- Keegan, John en Knightley, Phillip, *Geschoten, oorlog in beeld*, (Londen, 2003).
- Kester, Bernadette, *Filmfront Weimar, Representaties van de Eerste Wereldoorlog in Duitse films uit de Weimarperiode (1919-1933)*, (Hilversum, 1998).
- Klerk, Len de, *Particuliere Plannen. Denkbeelden en initiatieven van de stedelijke elite inzake de volkswoningbouw en de stedebouw in Rotterdam, 1860-1950*, (Rotterdam, 1998).
- Kohsar, Rudy J., 'Building Pasts: Historic Preservation and Identity in the Twentieth-Century Germany', in Gilles, John R., *Commemorations. The politics of national identity*, (1994), 215-238.
- Lloyd, David W., *Battlefield Tourism: Pilgrimage and the commemoration of the Great War in Britain, Australia and Canada, 1919-1939*, (Oxford, 1998).
- Lowenthal, David, 'Identity, Heritage and History', in Gilles, John R., *Commemorations. The politics of national identity*, (1994) 41-60.
- Meire, Johan, *'De stilte van de Salient. De herinnering aan de Eerste Wereldoorlog rond Ieper*, (Tielt, 2003).
- Mosse, George L., *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, (New York, 1990).
- Nora, Pierre, *Realms of Memory ; Vol. I: Conflicts and divisions : rethinking the French past. - 1996. Vol. II: Traditions : the construction of the French past. - 1997. Vol. III: Symbols : the construction of the French past. - 1998*, (New York, 1996-1998).
- Nora, Pierre, 'Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire', in *Representations*, nr. 26 (1989) 7-24.
- Norton, Mary Beth, *A People and a Nation. A history of the United States, volume two since 1865*, (New York, 2001).
- Ousby, Ian, *The Road to Verdun. World War I's Most Momentous Battle and the Folly of Nationalism*, (New York, 2002).
- Perry, Jos, *Wij herdenken, dus wij bestaan : over jubilea, monumenten en de collectieve herinnering*, (Nijmegen, 1999).
- Prost, Antoine, 'Verdun', in Nora, Pierre, *Realms of Memory ; Vol. I: Conflicts and divisions : rethinking the French past. - 1996. Vol. II: Traditions : the construction of the*

French past. - 1997. Vol. III: Symbols : the construction of the French past. - 1998, (New York, 1996-1998), 377-401.

- Schulten, Paul en Kraaijestein, Martin, 'Nederlandse gedenktekens van de Eerste Wereldoorlog', in Binneveld, Hans, e.a, *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*, (Hilversum, 2001).
- Sherman, Daniel J., 'Art, Commerce, and the Production of Memory in France after World War I', in Gilles, John R, *Commemorations. The politics of national identity*, (1994), 186-214.
- Sherman, Daniel J., 'Objects of Memory: History and Narratives in French War Museums', in *French Historical Studies*, vol. 19 nr.1 (1995), 49-77.
- Stevenson, David, *1914-1918, The history of the First World War*, (Londen, 2004).
- Strachan, Hew, *De Eerste Wereldoorlog. Een geïllustreerde geschiedenis*, (Antwerpen, 2003).
- Vries, Peer, 'De zegetocht van de 'Annales'', in Beliën, Herman en Setten, Gert Jan van, *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw. Discussie zonder eind*, (Amsterdam. 2000).
- Wesseling, H.L. *Plaatsen van herinnering : een historisch succesverhaal*, (Amsterdam, 2005).

Internetbronnen:

- Bundesministerium des Innem. De website van het Duitse ministerie van Binnenlandse zaken:
 - http://www.bund.de/nm_58936/Microsites/Protokoll/Nationale-Gedenk-und-Feiertage/Volkstrauertag/Volkstrauertag-knoten.html__nnn=true
- Centre Mondial de la Paix. De officiële website van het museum/vredescentrum in Verdun:
 - <http://www.centremondialpaix.asso.fr/historique.html>.
 - <http://www.centremondialpaix.asso.fr/verdun.html>
- Gemeente Verdun, de officiële website:
 - <http://www.ville-verdun.fr/-Verdun-2000-ans-d-histoire-.html>
 - <http://www.verdun.fr/-Histoire-.html>
- Mémorial de Verdun. De eigen website van het museum:
 - <http://www.memorial-de-verdun.fr/me-fondation-souvenir-de-la-bataille-de-verdun.html>

- <http://www.memorial-de-verdun.fr/m-historique-et-missions.html>
- Ministère de la Défense. De website van het Franse ministerie van Defensie:
 - <http://www.defense.gouv.fr/onac>
- Nationaal comité 4 en 5 mei. De officiële website van het nationaal comité:
 - <http://www.4en5mei.nl/herdenken>
- Office du Tourisme Verdun. De website van het vvv-kantoor in Verdun:
 - <http://www.verdun-tourisme.com/>
- Ossuaire de Douaumont. De officiële website van het Ossuaire in Douaumont:
 - <http://www.verdun-douaumont.com/en/index.html>
- De Standaard: Website van dit Vlaamse dagblad:
 - www.standaard.be/Archief/Dossiers/Index.aspx?dossierId=83
- Union des Blessés de la Face et de la Tête. De officiële website van deze organisatie:
 - <http://www.gueules-cassees.asso.fr/>
- Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge. De officiële website van deze organisatie:
 - <http://www.volksbund.de/kgs/stadt.asp?stadt=615>
 - <http://www.volksbund.de/kurzprofil/>

Bijlage: Lijst van gedenkplaatsen

Hieronder volgt een compleet overzicht van de in dit onderzoek opgenomen gedenkplaatsen. Daarbij is onderscheid gemaakt naar musea en Franse en Duitse gedenkplaatsen, waardoor een gedenkplaats meerdere keren in de lijst kan voor komen. Een *-teken achter een gedenkplaats, houdt in dat de plaats wel bezocht is maar niet expliciet in deze Masterthesis wordt genoemd.

Musea

- Centre Mondial de la Paix pag. 84, 132
- Citadelle Souterraine pag. 86, 96
- Mémorial de Verdun pag. 86
- Souilly (gemeentehuis) pag. 92, 122

Duitse gedenkplaatsen

- Abri du Kronprinz (in Argonne) pag. 80
- Azannes I pag. 106
- Azannes II pag. 106
- Batterie de Duzey (kanon Max) pag. 81
- Butte de Vauquois pag. 74
- Camp Maguerre pag. 80, 125
- Fort Douaumont pag. 83, 90, 114, 132
- Haute Chevauchée pag. 57
- Les Eparges (abri du kronprinz) *
- Monument de la Victoire pag. 71
- Mort Homme pag. 65, 83
- Ossuaire de Douaumont pag. 83, 91, 110, 118
- Kaisertunnel pag. 81

Fransen gedenkplaatsen

- Abri des quatre Cheminées *
- Abri TD3 2408 / loopgraaf *
- André Maginot (monument) pag. 73
- Bras-sur-Meuse pag. 103
- Bois des Caures
 - Sterfplaats kolonel Driant pag. 112
 - Monument voor Driant en kameraden pag. 77
 - Bunker van Driant pag. 112
- Butte de Vauquois pag. 74
- Carrefour des Maréchaux pag. 70
- Côte 304 pag. 78
- Cumières (village détruit) pag. 103
- Douaumont (village détruit) *
- Faubourg-Pavé pag. 104
- Fleury-devant-Douaumont (village détruit) *
- Fort de Vaux pag. 78, 90
- Fort Douaumont pag. 83, 90, 114, 132
- Fournier, Henri Alain pag. 113
- Haute Chevauchée pag. 57
- Les Eparges pag. 76
- Monument de la Victoire pag. 71
- Monument voor de Israëlieten pag. 83
- Monument voor de Moslims pag. 93
- Mort Homme pag. 65, 83
- Ossuaire de Douaumont pag. 83, 91, 110, 118
- Ouvrage de Thiaumont *
- Senoncourt-les-Maujouy pag. 104
- Tranchée de Calonne *
- Tranchée des Baïonettes pag. 78, 79
- Voie Sacrée pag. 44, 82